

097
SEN

РАМОН Х. СЕНДЕР

ЛИМ

ΛΙΜ ● 1934

RAMON J. SENDER

I M Á N

NOVELA DE LA GUERRA
DE MARRUECOS

DEL ESPAÑOL TRADUCIDO
POR N. IVANOV

CASA EDITORIAL DE ESTADO
„LITERATURA Y MISTETZTVO“

РАМОН Х. СЕНДЕР

М А Г Н І Т

П О В І С Т Ь П Р О
МАРОККАНСЬКУ ВІЙНУ

ПЕРЕКЛАВ З ЕСПАНСЬКОЇ
МИКОЛА ІВАНОВ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
„ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати“.

ЗМІСТ

	Стор.
Рамон Х. Сендер — Ф. Кельїн	5
До еспанського видання	11
Табор. Зміна частин	13
Аннуаль. Катастрофа	102
Втеча. Війна. Звільнення в запас. Мир померлих	230

Друкарня ім. Фрунзе. Харків, Донець-Захаржевська, 6-8, Уповн. Головліта 1219.
Зам. 625. Прим. 5.000. 9³/₄ друк. арк.

Видання 112. Папір ф. 72 × 110—50 кг.
4⁷/₈ пап. арк. 1 пап. арк. 106 000 літ.
Здано до друкарні 13-IV-34 р. Підпи-
сано до друку 5-VII-34 р.

Редактор—Я. Олссіч. Художник—
О. Юнак. Техкер—С. Білокінь.

РАМОН Х. СЕНДЕР

Рамон Х. Сендер народився року 1901 в селі Альколеа де Сінка (провінція Уеска) в родині дрібних хліборобів. Дитячі роки його збіглися з початком організованої боротьби робітників в Астурії та Біскаї (1905 р.), а юність—із світовою війною, яка дала потужний поштовх розвиткові революційного руху на Піренейському півострові.

Сендер рано намагається звільнитись од релігійної та дрібно-буржуазної обстанови, в якій він живе. Чотирнадцятилітній підліток, він іде з дому і вступає за учня до аптеки в Сарагосі, відвідуючи водночас школу, де вчиться власним коштом. Мавши сімнадцять років, він переїздить до Мадрида, де вступає до університету й бере жваву участь у русі революційного студентства. Убивство Карла Лібкнехта та Рози Люксембург викликає його перші політичні статті. Користаючись з його неповноліття, родина Рамона судовим порядком повертає його на батьківщину — в глуху Арагонську закутину. Але Сендер ступив уже на шлях революційної боротьби та революційної творчості. Він дожидає свого повноліття, але не гає часу: стає редактором місцевої аграрної газети „La Tierra“ („Земля“), що боронить інтереси найбіднішого селянства.

Початок двадцятих років ХХ сторіччя був надзвичайно бурхливою епохою в політичному житті Іспанії. Стараючись надолужити пропущене під час світової війни, доморослий еспанський імперіалізм, підтримуваний французьким, силкувався поширити свої колоніальні володіння в північній Африці. Наслідком цього намагання був розгром еспанського експедиційного корпусу марокканцями (рифами) при Анвуалі в липні 1921 року, який справив незвичайне враження навіть на еспанське суспільство, звикле до політичних та воєнних невдач.

Своїм психологічним ефектом розгром цей мав для Еспанії таке саме значення, яке для царської Росії мали Мукден і Цусіма. Наляканий результатами розгрому, еспанський уряд заходився посилати до Марокко ешелон по ешелону наспіх зібраного війська. До одного з таких ешелонів потрапив і Рамон Сендер.

Його роман „Магніт“, що вийшов друком у 1929 році, показує, з якими почуттями повернувся він з Марокко і які вражіння виніс звідти. Жах, обурення, глибоке співчуття до солдатської маси, огида до еспанської монархії та військових кіл, що стояли за нею, — ось почуття, якими перейнятий „Магніт“. Отже роки солдатчини були для Сендера за новий дужий революційний поштовх. Повернувшись до Еспанії, він стає до лав ворогів кривавої диктатури Прімо де Рівера та Беренхера. Щоправда, спочатку він блокується ще з опозиційними буржуазними колами й співробітничав в мадрідській газеті „El Sol“ („Сонце“). Але тут уже він друкує низку статей проти діяльності північно-американського імперіалізму в країнах Латинської Америки, Далі Сендер умикується в активну боротьбу проти Прімо де Рівера та його наступника — генерала Беренхера. За участь у військовій змові Рамон Сендер підпадає загрози бути розстріляним у Сеговії (1927 р.), але йому щастить утекти. У Мадриді його знову заарештовують і завдають до в'язниці. Спогадам про тюремне ув'язнення присвячений роман О. Р. (Orden Público — громадський лад), який свідчить про безнастанне політичне зростання Рамона Сендера.

Квітневий переворот 1931 року, падіння монархії й прихід до влади республіканців, які репрезентують інтереси промислового капіталу та міжнародних фінансових кіл, що підтримують його, викликав сильне розшарування серед інтелігенції. Дрібна буржуазія, під тиском революційних подій, мусіла стати на чіткіші позиції. Це розташування знайшло яскравий відбиток і в еспанській літературі. Якщо величезна більшість представників генерації 1898 року¹, куди увіходять письменники Піо Барроха, Мігель де Унамуна, Вальє Інклан, опинилася

¹ Генерація 1898 року — анархічно настроєна інтелігенція, розчарована урядовою політикою, що привела Еспанію до надзвичайно нещасливої війни із Сполученими Штатами (1898 р.), і яка відмовилась співробітничати з клерикально-феодалською владою.

на боці еспанського соціал-фашизму, куди й повинен був привести їх історичний шлях розвитку—то з лав дрібної та середньої буржуазії вийшла ціла група письменників, друзів еспанської революції та Радянського Союзу. До них належать: дуже популярні в Еспанії ліво-радикальний романіст Хоакін Ардеріус, письменник-комуніст Сесар М. Арконада, найвидатніший з поетів молодого покоління Рафаель Альберті, письменниця Марія Тереса Леон тощо. До цієї ж таки групи належить і Рамон Х. Сендер. Його революційні статті, що друкувалися в низці опозиційних газет, обертають його на небезпечного [ворога еспанського пануючого класу й приводять його до сутички з впливовими колами реакційної буржуазії, на які спирався в своїй діяльності уряд Асаньї-Кавалеро.

У січні 1933 р. відбулися криваві події в Касас Вьехас: еспанські соціал-фашисти, придушуючи черговий революційний вибух селянства, спалили там будинок з усіма його мешканцями. Рамон Х. Сендер поїхав на місце подій як кореспондент мадрідської радикальної газети „La Libertad“ („Воля“). Наслідком його поїздки були кореспонденції „Бурі на Півдні“, що палко викривали еспанський фашизм і відіграли беззаперечну роль у долі уряду Асаньї-Кавалеро.

Духовне зростання Рамона Х. Сендера привело його до відмови від ідей анархо-синдикалізму, які передніше впливали на нього, і до зближення з комунізмом. Яскраві покажчики цього — його „Розмова з компартією Еспанії“ на сторінках „El Mundo Obrero“ („Робітничий Світ“— орган компартії Еспанії) і останній роман „7 Domingos Rojos“ („7 червоних неділь“) — грізний акт обвинувачення проти еспанського анархо-синдикалізму, який справив щонайпотужніше враження на анархічну частину еспанської інтелігенції.

Складному революційному шляхові, що ним останні роки йшов Рамон Х. Сендер, відповідає не менш складна творча його путь. Слідом за „Магнітом“, який зробив його ім'я широко відомим і поза межами Еспанії, з'явилися роман „Г. Л.“ („Громадський лад“) і „7 червоних неділь“. В усіх цих творах Сендер показав себе великим майстром художнього слова. Перший з еспанських письменників Сендер щільно підійшов до мас, одмовившись раз назавжди змальовувати їх у прикрашеному вигляді, як то робили еспанські письменники попереднього покоління (Бласко Іваньєс, Хоакін Дісента тощо).

Рамон Х. Сендер зростає разом із еспанською революцією, він створений нею, і тому можна говорити про його велику революційну правдивість. Подібно до наших радянських письменників, він міг би влаштувати зустріч із своїми героями, більшість яких ще живе і борець в лавах революційного пролетаріату Еспанії. Такий, приміром, герой „Магніта“ В'янсе, цей представник темної солдатської маси, що, як єдину нагороду, дістає заведення до розряду штрафних із подовженням терміну служби на фронті. Сендер нічого не змінив у історії В'янсе, аж до трагічного її закінчення, коли В'янсе, який страшенно сумує за рідним селом, повернувшись, знаходить на його місці озеро, утворене стічними водами, що їх спустили туди з волі фабриканта.

Така ж таки жива постать і герой „тюремного“ роману Сендера „Г. Л.“ журналіст-революціонер. Це—сам автор, який докладно описав дні свого тюремного ув'язнення. Взяті з життя й головні дійові особи останнього роману „7 червоних неділь“: робітник і робітниця Вільякампа і Стар Гарсія, журналіст-революціонер Лукас Саїмар і його наречена Ампаро Дель Ріо—ось чотири основні типи революційного Мадріда наших днів.

Але не тільки характеристикою дійових осіб своїх романів намагається Рамон Х. Сендер дійти найбільшої революційної правдивості, яка відводить його від солодкуватої риторики соціального роману попереднього покоління і від спрощених прийомів скороспілих письменників пореволюційної епохи, що силкуються приватуритись до нових вимог еспанського читача. У своїй творчості Рамон Х. Сендер прагне усвідомити весь революційний процес в його сукупності, дати художній синтез явищ, які відбуваються. Завдання це—незмірно важке, і говорити тут можна лише про більший чи менший ступінь досягнення. Прагнення Сендера дати художній синтез революційної доби—надзвичайно цінне, особливо як взяти на увагу спроби письменників-фашистів та соціал-фашистів перекрутити революційний процес, що відбувається в Еспанії. Досить згадати трилогію одного з вождів „генерації 1898 р.“ Піо Бароха „Темний Ліс“, третя частина якої „Фантасти“ ставить знак рівності між фашизмом і комунізмом, або романи популярних дрібнобуржуазних письменників Альберто Інсуа „Час настав“ та Луїса де Отейси „В каламутній воді“! З цими

вилазками класового ворога на літературному фронті Сендер провадить рішучу боротьбу в рядах „Асоціації революційних письменників та художників Еспанії“, будши одним з керівників видаваного Асоціацією журналу „Жовтень“.

Моментом, що завершив творче зростання Сендера, як письменника і революціонера, був його приїзд до СРСР улітку 1933 року, гостем Міжнародного об'єднання революційних письменників. Цій подорожі Сендер присвячує низку блискучих кореспонденцій, які друкувалися в радикальній і комуністичній пресі Еспанії.

Од'їжджаючи з СРСР, Сендер звернувся до радянської суспільності з відкритим листом, що яскраво показує пройдену ним путь. Наводимо заключні рядки цього листа:

„... Так боріться ж далі, товариші, тут, поки ми будемо боротися там, думаючи про шлях, що його маємо ще пройти. Коли еспанський робітник буде зазнавати поразки, я думатиму про вашу перемогу — перемогу вчорашнього, сьогоднішнього й завтрашнього дня. А в разі європейський капітал, по старому, буде заплутувати вузол міжнародної політики, а імперіалізм — провокувати вас на війну, то в кожному з нас ви знайдете солдата: тут, там, скрізь, де це буде треба. Наш фронт — це загальний фронт боротьби. Для мене в Союзі це стало прямо відкриттям. Після того, що я побачив тут, нема більше місця інтелігентським сумнівам. На одну гімнастерку й на одну рушницю в шавцях стало більше. Коли я приїхав до Вас, я був інтелігент. Сьогодні ж од вас од'їжджає солдат фронту соціалістичної боротьби й будівництва“.

Ф. В. Кельїн

ДО ЕСПАНСЬКОГО ВИДАННЯ

Я писав ці нотатки три роки тому. Безладні спостереження — подеколи надзвичайно багатослівні, подеколи без літературного оформлення — вони зроблені під час мови військової служби в Марокко, невдовзі по катастрофі 1921 р. Тепер видавництво „Зеніт“ попросило в мене ці нотатки, і я передаю їх йому, ледве впорядкувавши. Коли їх складалося, уява мала дуже небагато роботи; власне, не мала її зовсім. Кожен з двохсот тисяч солдатів, які пройшли там за час од 1920 до 1925 року, міг би підписатись під ними, і тепер головну дійову особу їх може „засвідчити“ більшість робітників та селян, що пішли туди без власних думок, корячись чужій волі й захоплюючись героями, змальованими по газетах та журналах. Книга моя не має ні претензій на естетику, ні літературних пересудів. Проста і правдива, вона намагався розповісти про марокканську трагедію в такому вигляді, в якому міг бачити її перший-ліпший солдат із тих, що разом зі мною брали участь у кампанії.

Їм і присвячую я ці нотатки.

Р. Х. С.

ТАБОР. ЗМІНА ЧАСТИН

I

Надвечір до табору увіходять чотири танки. Загрозливий шум залізної жувелиці в суцільності мовчання. Танки приносять з собою вапнясту сухість пустинь, які оточують позицію й замикають перспективи, де нема жодного дерева, жодного птаха. Незадовго перед тим сюди прийшли два батальйони, передовані круками, цим добровільним авангардом усіх колон. Дев'яносто кілометрів за три денні переходи. Відбули цей марш і ми, щоб добутись сюди. Серпнєве сонце цілий ранок, од самого світанку, світить в обличчя; потім, в міру того, як минає день, гріє голову, а далі — спину. Тридцять кілограмів лаштунку; плечі страждають од реміння та поту; плюсні відкриті і порепались, у тріщини позабивалась вапна з шляху. Підполудне плюєш уже сірим грязивом. Вода, навіть тепла, була б великим ділом, якби з нею не покінчили за перші ж десять кілометрів. Вісімсот чоловіка, німі, глухі, крокують з покірливістю автоматів. Всі обрії обмежує ранець того, хто йде перед тобою. Не знаєш, куди прямуєш: мабуть, до якоїсь місцини, що не існує, а може — край світу. Може, при народженні нам судилось довічно ходити. Курява знищує брови, накладає сіру

машкару на всі обличчя так, що ми не впізнаємо один одного. П'ятдесят патронів на спині вганяються, немов гзіздки, в хребет. А ми ж маємо ще по сто п'ятдесят п'ять їх — в інших патронташах. Ковдра вскатку, торбинка з індивідуальним пакетом, кухоль, миска, пошивка на матрац для кожного — на спині, ранець із зимовою екіпіровкою та трьома змінами білизни, міцні здоровезні черевики грубої роботи, шинель, важуча, як чернечий одяг, і ще — реміння з повнісінькими патронташами, тесак нового гатунку, рушниця. Втома нарешті анестезує. Не відчуваєш ні ніг, ні перехрещених на наших грудях ременів, ні спеки. Можливо, якийсь дивний порив підніс би нас угору, якби ми могли вдихнути в себе чистого повітря та кинути геть наш вантаж. Але ми йтимемо та йтимемо, і так буде краще, бо, ледве зупинившись, ми той же момент впадемо на землю, неначе солом'яні опудала. Ні про що не думаєш і нічого не бачиш. В останніх кілометрах, коли до втоми додаються ще перші тіні смерку, є щось кошмарне. Ось уже дві години бачиш табор майже біля себе, і якийсь сатазинський дух раз-у-раз оддаляє його. Уступивши кінець кінцем туди, ми перетяли б його і пішли собі далі, неначе сновиди, якби не скомандували нам „стій!“ і не звеліли зімкнути ряди та взяти як слід рушниці: „прикладі назад!“, щоб продефілювати, співаючи гімна. Батальйони, які прибули перед нами сьогодні, теж співали його, уступаючи до табору. Командир позиції сидить перед кухлем пива й увесь час обурюється, що в голосах мало бадьорості та мужності. Дев'яносто ж кілометрів! Отупіла втома на обличчях; втома каторжан на примусових роботах.

Даремна праця: приносиш камінь сьогодні, щоб завтра знову віднести його на старе місце. І майже в усіх тьмянний безбарвний погляд; у В'янсе — далекий сірий погляд глибокого нерозуміння. В ньому вбачаєш не стільки жах перед тим, що оточує, скільки подив перед становищем, в якому людина опинилась, і смертельну тугу на згадку про те, що незабаром можеш назавжди позбутись життя, яке тільки-но розпочалося. Запряги рудих биків і деревуватих мулів, зелені лани пшениці, запашне дерево в столярні, вогонь у кузні, такий веселий, з астматичним подихом міхів і з розпеченою блакитно-червоною штабою — все це належить до іншого життя, од якого залишилось невиразне, немов од сна, уявлення. Там була розумова праця, яка надає сенсу існуванню й буває милостива до того, хто вміє ковзатись на цім існуванні з радісною піснюю в грудях. В'янсе, коли п'є, завжди думає про це, а тверезий охоче забуває. Сп'янілий, він відчуває якусь солодку розпуку і втішається, сказати б, жалем до себе. Іноді йому бракує свідомості справжнього свого становища, і він навіть пишається якоюсь дрібничкою, дещо згорда кажучи товаришам:

— Я — стріляний птах.

У таборі — симптоми воєнних операцій. Напевне, цієї ж ночі вийде загальний наказ, у дусі літератури про „правий фланг“, і встановить склад нашої колони. „Третю колону становитимуть батальйон N. з його кулеметною командою і кулеметні команди батальйонів R. та X. Батальйони N. і R., з обозом першого розряду 112-го лінійного, артилерія 92-го батальйону легкої піхоти, панцерники

№№ 7,8 та 15, Сан-вісентські гренадери, „тавор“¹ 15-го Альгусемаського і його кулеметі“. Операції... Де? Горніст головної квартири знає все це. Дарма, що він завжди бреше, його розпитують так, немов він мусить сказати правду. Обоз три дні не може увійти до В. Од самого світанку сьогодні — бомбардування, і на блакитних верхів'ях гірських кряжів поломеніють два геліографи². „35-му завдали доброго чосу“. Але вони добре трималися.

Снуються телефоністи, командири то увіходять до шпиталю, то виходять з нього. Незабаром прибувають перші машини з убитими та пораненими. Вечір доходить кінця і не дасть їм часу добутись до фортеці, а тому вони заночують тут. Круг шпиталю напинають нові намети. Останнє світло грає в їхніх віконцях. Повітря тихе й розжарене. У поранених в петельці висить карточка, неначе етикетка крамниці або пломба митниці. „Рвана рана; стягнення шва. Дренаж“. „Перелім стег. Попередній перев'яз. Ампутація“. „Череп. Спокій, тампон, береги обмиті“. „Очі, симптоми тиску на мозок“. „Пор. контузія, промито Дейкін Карелем“.

Тхне карболкою. Розірвані гімнастерки і кров на сніжнобілих пов'язках. Той вигукує прокльони, коли ноші з ним нахиляються набік; той, діставши „щастливий“ постріл, сміється, коли його несуть, і приморгує з нош: „У фортецю і на два місяці до Еспанії“. На даху автобуса нагромаджені погано вкриті брезентом трупи. Офіцери —

¹ Тавор (tabor) — одиниця в марокканських частинах на службі в еспанців; складається з двох рот піхоти і сотні кавалерії.

² Геліограф — прилад з дзеркал, щоб передавати світляні гасла.

майже діти — і солдати. Червона кров маленькими струмочками стікає на віконця.

— Всі рівні, — з похмурою байдужістю каже якийсь солдат.

Чути, як у найближчій групі говорить горніст головної квартири:

— А чим я винний, що ти не розумієш? Третя колона, то — ми.

Вивантажування поранених — справа монотонна та обридлива. Майже всі розходяться по кантинах¹.

— А це що?

— Та танки ж. Їх прислали сюди доглядати, як ми підтримуємо чистоту.

— Зайва річ. Нема в нас іншої роботи, чи що?

Думка про механічну службу витискує тим часом усі інші турботи.

Люди тікають од фортифікаційних робіт, од перетягування каменів, найбільше — від прибирання. Бригада, яку призначають кожної вечірньої зорі, розбігається наступного дня за півгодини по виході на роботу. Надзвичайно багато нарядів. Що два дні потрапляєш до списку. Роботи по спорудженню нового бруствера — нескінчимо. Од польової та караульної служби залишався б іще вільний час, якби не ця манія чистоти. У нас підмітають од дев'ятої до одинадцятої години, коли ескадрильї аеропланів вилітають кидати бомби.

Слідом за санітарними автомобілями прибувають каравани в'ючаків з новими пораненими та вбитими. Жовті

¹ Крамничка в таборі і разом із тим шинок.

рівнини, подекуди хвилясті, немов розбурхане море, ідуть, загинаючись коліном, понад рікою та в одне з нею, і караван залишає на них червону риску крові. Це не трагічна, нещаслива війна, а поворот з полювання. У самому таборі стоять прозорі, ясні тиша та спокій, ледве порушувані далеким шумом літаків. Танки, санітарні машини й передчування чогось незвичайного надають вечорові вульгарного й разом із тим блискучого святного вигляду. Через спини кількох мулів перекинуті трупи, і коли тварина ступає, вони ритмічно вимахують руками. Оцей з 35-го. І той теж. А он той блондин — з 61-го. Знову з 35-го. Мули проходять, похитуючи головою, байдужі до свого нового вантажу. А цей? З якого полку той, що на голову йому закинули його гімнастерку?

— Піди подивися. Він же не з'їсть тебе, — каже з бруствера В'янсе.

Солдат підходить, підводить клапоть пістря, раптом упускає його й трусить рукою, на якій пляма крові. В'янсе сміється, перехилившись над дулом рушниці.

— З якого він полку?

Ті, в кого гімнастерка закинута так, завжди без голови.

— А що як і тобі зроблять так само? Навіщо, власне, тобі твоя голова?

Новак бурмоче щось, витираючи руку об свої штани, а В'янсе злісно докоряє йому:

— Не ображай свого діда, новаче.

Люди в таборах якісь забісовані. Неможливість жити так, як хочеш, скеровує нас на різні химерності. У В'янсе

манія підмітати ранком. Робочий костюм зношується. В лахмітті його — гній і порох.

Лікті вилазять з дірок; по швах виладновується нужа; під обшарпаним капелюхом — борода як в ченця з ордену агонізаторів¹. Бруд пригнічує. Ранками я вмиваюсь кавою до сніданку. Начальство каже нам, що все це — маловажно. Весело зносити неприємності — значить, виявляти військовий дух. Тримати ж ділянку землі, на якій стоїть батальйон, в чистішому стані, ніж у батареї поруч, це — появили корпоративний дух. Старий солдат бурчить між мішками з землею. Він давно вже відмовився зрозуміти ці військові „штуки“. „Найкраще — вдавати з себе божевільного“. Потім він розглядає довгі тіні від кілків дротяної загорожі. Самотність часового — тяжка і сувора. Розважання обважнює цю самотність. Бурі, сірі рівнини. У розважанні підсумовується вся самотність поля і неба, ще ширшого, ще холоднішого в цих пустинях. Вдень у таборі чути деморалізаційний шум байдикування. Під побіденну спеку мішки з землею, що півколом лежать коло бруствера, оточуючи часового, обпалюють. Рушниця, якщо до неї можна сягнути рукою, вже обпікає. Коли пацюк — вони тут величезні, із лапами наче в зайця, подеколи плішивими, з'являється поміж мішків, В'янсе кричить до нього. Але щур не тікає.

Між наметами й незграбними бараками з дикого каменю, пошматованими бомбардуванням під час останнього ворожого наступу і полагодженими з допомогою мішків

¹ Аганізанти — орден ченців, які за мету собі ставили допомагати мрущим.

із землею, розташувались по ротах та батареях п'ять тисяч чоловіка табору. Півхлібини під пахвою, латунна миска висить при стегні. Тхне горілою пневматичною шиною (це — залежала свинина) і крохмалем просякнених потом сорочок (це — риж). Кожен сектор закінчується кастрюлями та закоптілими казанами. „Тихо!.. Струнко!.. Слухаю. Все без змін... Добре; вперед... Струнко... Рото... струнко!.. У фронті роздавай! Не виходити з фронту!.. Га? Ще картоплі? Їси неначе терпуг“. Після поїдки розлягається на всі боки стукіт мисок об камені. До кантин бігцем поспішають запізнілі. Проходячи повз намети „різниць“, двоє солдатів бурчать:

— Якщо ти потрапиш до резерву, то тобі попаде. Доведеться поставити чотири пости, щоб стерегти трупи.

— Ти гадаєш, що це м'ясо треба стерегти неначе полонених? Вони не втечуть, запевняю тебе.

— Не в тім справа. Завжди знайдуться поганці, які крадуть у трупів черевики й те, що випаде їм з кишень. При мертвім може бути гарний годинник. А серед цих покійників є чимало багатирів з гарними кренделями та здоровими банковими білетами.

— Дурниця! Переказують, ніби завтра ми, можливо, виступаємо? Я витрачу сьогодні вісім перро¹, які в мене лишаються. Гадаю, що кожен зробить так само.

В'янсе нетерпеливиться на своїм посту. Зміна запізнюється. Він бачить яр, чорний уже в глибині і ясно-зелений на схилах. Біле шосе покреслене тінью кількох

¹ Перро (perro) — монета коло чотирьох копійок.

колій та перехрещених кілків колючої дротяної загорожі, якою замикається звичайна дротяна загорожа на шляху. Голубіють горби в напрямі до висохлої й ватопленої піскуватим камінням річки. Червоніють рівнини Дріуса. Ліворуч шпилі одногорбої Тіці Аса зухвало шукають місяця. Та надаремно; цієї ночі він зійде тільки після другої години. Засвічуються деякі червоні зорі і збираються купками над ярами; долинає, розлягаючись по рівнинах, довге гуркотання. Потім чути постріли чергами артилерії.

Горніст головної квартири сурмить до молитви, і, неначе півні по дворах, йому відповідають сурми в батальйонах та батареях. Часовий В'янсе із своїм неуважним поглядом, що надає йому такого далекого й байдужого вигляду, повторює сигнали в міру того, як сурмять у тій чи в тій частині.

— „В мене гарненьке дівча...“ — це 15-й піхотний. А, чорт побирай, скільки пацюків!.. — сапери. „А хто це загубив гніт?..“.

Останній сигнал бринить різко і мелодійно, неначе тема з якоїсь опери. Потім В'янсе відхиляється назад, притулюється до мішків з землею і куняє. Це сон як у зайця — із ледве заплющеними очима, із настороженим слухом. Кожен нежданий звук будить його, але нема чого боятися, щоб сон цей потурбували добре знайомі звуки. Патруль — „без змін“, і шемрання клаптя паперу, стривоженого бризом у дротяній загорожі. Новак, напевне, почав би стріляти Ось, надимаючись дедалі більше, підводиться, немов хвиля, горбок. Ноги ковзаються по соломі, яка килимом укриває землю, щоб запобігти вогкому

холодові ночі. Болото взимку ще гірше. А в роті... коли до нього й не ставляться з повагою, то — маловажно, вони не знають, який чудовий коваль був він у себе вдома. Коваль — фахівець. Шість років роздмухування міху, в переміжку із побоями та голодуванням надали йому беззаперечної вмілості. Він притягав до себе залізо неначе магніт. З своїм фахом він міг би мати гарну посаду в полковому арсеналі чи у фортеці, а не йти сюди тягаться по крейдяних пустинях. Але в майстерні і так уже ховаються одинадцять чоловіка. Найдосвідченіший з них був за офіціанта в Барселонському барі. Щоб дістати таке призначення, не досить бути митцем у своїй спеціальності: треба ще вміти „порозуміватися“. „Якщо порозумієшся, то вийде зовсім інакше“. В'янсе продовжує куняти. Рота вийшла на перше місце відтоді, як до неї призначили того клятого сержанта з червоною сіткою від москітів та кием. Інші сержанти не зносять його, і це — природно. Але якщо він добре дасть тобі кием, то на три дні тебе звільнять від служби. „Такий то впав“, і лікар не хоче знати нічого, бо бити ж заборонено, як заборонено й красти. Тому то кажуть, що солдат „сам себе карає“ і „сам себе грабує“.

У будинку Ла Бланки висять густі випари гасу і видко червоні від сонця та алкоголю обличчя. Двадцять чи тридцять солдатів, сидячи просто на долівці, спорожнюють два великі бутлі і співають, супроводячи свої співи плесканням у долоні та лясканням по столах. Пісня — гумористична, і говориться в ній про нічного розгуляку, такого собі Феліпе, який ранком повертається додому,

і дружина б'є його. Співають її, проте, з великою серйозністю, повними горляними голосами, і є в ній якась драматична, що подеколи хапає за душу, сила. У другій половині кімнати грають більярдисти на старому, без сукна, столі, і облуплені більярдкові кулі катаються по його поверхні, підстрибуючи й падаючи в куток. Долівка така нерівна, що перехиляючись над столом, грач майже зникає з очей.

— О! то лупцюють 35-й.

— Мають серце замість черева — по своєму висловлює похвалу якийсь аскарі¹.

— Якби ми їм не допомогли, — каже солдат регулярного війська, — то з них не лишилось би й одного. Кулемети — так-та-та-так — стріляють поверх ґепу. П'ятнадцять батарей, гаубиці учбової команди, а з протиного боку гори — військові кораблі. Сапери повернулися, не забивши жодного кілка. Аскарі немов угрузли в землю, і нема засобу, який змусив би їх зробити хоч крок.

— Ех, земляче, — каже солдат-тубілець, — я робить війну як пацюк. Еспанський уряд призначає капралом Алі, а капрал Алі ніколи не бути в операціях. Я сам маю двадцять три рани від куль, і нічого. Перше воювали головою в небо; тепер я, як пацюк, у камені, у камені, а нема камені — сиджу тихо.

— А танки йдуть з нашою колонсю?

— Хто його знає? Вони йдуть туди, куди їх послають.

¹ Аскарі—піхотинець у марокканців.

— Вони пересуваються по горах так само, як і рівним шляхом — чуєш, новаче? — І здираються на будинки.

Дехто, увіходячи, натикається на одвірок; тоді труси-ться вся халупа й скриплять дерев'яні планиці. Кантини зроблені з уламків ящиків та потрощених бідонів на газолін. Обривки парусини з наметів і непевна планка. Скалки від гранат — череп'я величезних залізних пляшок захищають дах од вітру. Господар кантини — кривий, має вигляд опереточного персонажа, що постраждав од трощі корабля, і не може сказати точно, батько він, дружина чи арендатор у Ла Бланки. Ла Бланка ж майже ніколи не виходить зза прилавка, де вона обслуговує кращих клієнтів. Кривий шкандибає по всіх темних кутках кантини, підсовує ящики до купок, що там і там сидять на долівці, і приносять їм вина. Він пристосовує свої рухи до своєї кривоти і з силою шклянок в обох руках бігає, не проливаючи ані краплі. Але він зневажає солдатню, яка приходить з казенною їжею, щоб випити на два реали¹ вина. Одна з причин його гордування — його запаси тонких лікерів для панів сержантів і офіцерів. У кантині вже повним, повнісенько.

— Хто купить у мене марку? Чорт побирай, почта ж для нас безплатна; треба, значить, робити знижку; і все ж таки її не купують.

Приходить нова група. Попереду двоє солдатів із казенною їжею в мисці; вони намагаються зберегти рівновагу, щоб не пролити.

¹ Реал — монета, що дорівнює одній чверті песети — еспанської грошової одиниці. Песета — коло 15 коп. на наші гроші.

— Я нарахував сорок сім убитих; майже виключно — офіцери.

— Не пощастило їм! — відповідають йому, знизуючи плечима.

Два солдати конфіденційно розмовляють коло прилавка, жестикулюючи з дипломатичною делікатністю.

— Я не піду босий. Половина альпартати² й клопоть куртки. Треба пам'ятати, що у війську, так у війську. Я звернувся до унтер-офіцера, бо моїм альпартатам вже три місяці як вийшов термін.

— Ну, і що?

— Він кинув мені лінійку в голову. На щастя я стояв коло самих дверей намету. Я гадаю, він не хоче давати нових альпартат тому, що ми завтра виступаємо. І, справді, хто ж його знає, чи не почастують мене там доброю пілюлею? А коли почастують, то одним же буде менше.

— Ясно! І альпартати будуть його.

— Потім він звелів мені підняти йому ту лінійку.

— А він ще й струсонув тебе?

— Ні.

— Унтер-офіцери це люблять. Мені треба, щоб мої альпартати тримались принаймні три місяці; і вони триматимуться, якщо мене не спіткає лиха година, і я не вступлю в кало, бо тоді підошви горять.

Повітря під покрівлею з нещільно припасованих дошок — густе й гаряче. Піт блищить на обличчях проти газової лампочки, що, неначе місяць, ширить кругом тіні. Кінчасті перса Ла Бланки височать над прилавком

¹ Альпартати — взуття в еспанців; на кшталт личаків.

і, як електричні полюси, убирають у себе розсіяну хіть солдатів. Між кантиною і бруствером проходить патруль, а біля дверей якась купка сперечається з приводу розподілу п'яти песет, що їх платять кожному за п'ятиденну службу. Солдати увіходять розміняти монету. Кінець кімнати кавалеристи співають гарненьке фанданго з імпровізованими одного дня й популярними вже словами, де розповідається про військову пригоду, яка, в героїчних обставинах коштувала життя командирові ескадрона. Мелодія сумна й повільна. „Слимак“, легіонер¹, скося поглядає на співаків, нетерпеливиться, п'є й плюється. Коли повз нього проходить кривий, він, немов раптом прокинувшись, виригає блюзнірську лайку і додає :

— Я вломлю тобі карк, клишоногий.

— Ах ти, паскуда!

І роздаючи потім вино, кривий, не спускаючи з мислі легіонера, ввесь час повторює :

— Тільки б проїхатись хоч разок у фургоні. Більше я йому нічого не бажаю.

Він має на оці фургон для трупів, і йому треба пояснювати це, бо початку їхньої розмови ніхто не знає. Хто командуватиме третьою колоною? Називають прізвище. Один з „регулярних“ каже :

— Він огидний мені, цей тип. І куражиться ж як! А одного дня здибав його на головному шляху Буррагай². Побачив, що на нього на всю ходу мчить

¹ Легіонери — експедиційний корпус, присланий до Марокко з Іспанії.

² Буррагай — один з вождів повсталих марокканців.

автомобіль, скомандував „стій!“ своїм хлопцям і підїхав до полковника.

„— Маю за честь доповісти, що в дружньому вам загоні Бені-Саїда — без змін.

— Гаразд. А куди ви їдете?

— До ущелини. На засідку.

— Гаразд. Продовжуйте вашу путь.

— Слухаю“.

— А то й справді був Буррагай?

— Сам Буррагай. А тоді він, як сказав, поїхав до ущелини й атакував підполковника серіньйольців, що йшов захищати той шлях.

По довгій мовчанці вибухає сміхом якийсь білявий хлопець, що дослухався до балачки в цій групі.

— Дивись, як ловко! Слухаю! каже.

Кривий починає пити на запрошення легіонера, який, природна річ, не платить. Щодня та сама історія.

— Чорт побирай, будь ти проклятий!

Та по четвертій чарці все міняється. Солдати підносять кривого, вже не підпитку, на більярдний стіл, і починається танцювальна частина. Кривий ставиться до цього дуже серйозно, присягається, що був найкращим танцюристою в Альмерії, і здоровою ногою пристукує в такт плесканню в долоні. „Слимак“ плигає й уможується ззаду кривого, щоб товаришувати йому. Вино кінець кінцем мирить їх. Вони танцюють укупі. Кривий заступає жінку, а „Слимак“, залежно від фігури танку, то ходить круг нього, то немов залицяється, то підморгує до нього. Кривий аж із шкіри вилазить, коли „Слимак“ щипає його. Обличчя, червоні від сонця, порослі

бородами, неохайно поголені, збиваються до купи, звідки чути то рики, то вибухи сміху. З рук до рук, до самих танцюристів переходять чарки. Зненацька — постріли на аванпостах. Кривий, хвилюючись, каже, як завжди: — Це десь тут, збоку.

Він зіскакує з стола і стурбований підходить до прилавка.

— Я говорив уже командирові позиції: „якщо ви не хочете збільшувати кількості постів на бруствері, хай нам — крамарям у цім секторі — дадуть по рушниці, і ми нашим власним коштом, виставлятимемо на ніч пости. Приходиш сюди заробити на шматок який хліба і залишаєшся без захисту немов той собака. І це ж не переляк, пане полковнику, командире позиції, а ви й сами гаразд знаєте, що з цього боку, вони добувались до нас уже три рази.

В'янсе нудиться на бруствері. Він хоче думати про самого себе і не може. Мисль тікає від нього так, немов йому хотілося б з'ясувати походження світу. Він почуває відсутність у собі будьяких афектів. Він має тільки прихильності рослини: до світла, до води, до землі. А ненависть? О, її він має! Ненависть до одного офіцера; але ненависть ця існувала ще перед вступом його до війська, а тепер вона — концентрована й очищена своїм власним жаром. Він ненавидить Діаса Уренью без надії помститися й навіть без бажання надихнути собі цю надію. Хто ж такий той Діас Уренья? Невже нема інших страстей? У погляді В'янсе, крізь такий притаманий йому подив, одбивається безрадісний і сірий

безкрай. Він дивиться на вісім чи десять рядів колючої дротяної загорожі, далі на шосе, яке губиться за закрутом. Потім, він згадує, що цієї ночі, на зміну, має прийти батальйон новаків. Багатії з Еспанії, із свіжими грішми. Він зшахраїть, як вони будуть жеребкуватись, і продасть тоді свою чергу в нічному караулі, що звичайно, буде найкраща, якомунебудь „панкові“. Минулого разу він продав її за п'ять реалів тому аптекареві в окулярах, обдуривши його. А цієї ночі аптекар знову буде в караулі. То вже право ветерана. Ла Бланка, маркітантка, що не навіряє В'янсе, безперечно знову відкриє йому кредит, скоро побачить, як він витягає песету. Він своєю далекою усмішкою всміхається собі в ріденьку бороду. Пригаслі, глибоко запалі очі кличуть дівчину, яка, руки в боки й не дивлячись на нього, співає, коли він просить дати йому в позику на два реали вина:

Як дістану грошей, то сплачу, то сплачу;
Як дістану грошей, то сплачу, то сплачу.

Така безглузда пісня завжди і скрізь супроводить його, поки він перебуває у цім таборі. Новий батальйон, і через цілу ніч стрілянина. Ніякий чорт в найближчих до бруствера наметах не склепить і ока. А В'янсе — той склепляє. Він спить, стоячи і йдучи, аби було на що спертись. Іноді йому досить для цього рушниці, а на ходу — хвоста мула, хоч тоді треба бути обережним, бо деякі мули бояться лоскотки і „тоді він почастиє тебе спід хвоста“. І де ж та зміна? Тепер виходить, що патруль, який проходив, буде чатувати не тут, а виряджається на аванпости на ніч. На горбку стоїть блокгауз, домі-

нуючи над місциною, де яр виходить над річку. Вони йдуть із реміннями поверх плаща-шинелі, сміються, жартують. Бачити величезний ракетний пістолет при поясі в капрала. Раптом вони виладнуються.

— Тихо! По двоє! Рушниці наготові! Струнко!

Умить всі змовкають, проходять крізь загорожу й зникають усередині блокгауза. В'янсе, глибоко вражений, дивиться на схил у противному боці: вершник і троє солдатів.

— Стій! Злазь з коня!

— Це ж майор Ансуаго, хлопці.

Мало важно, думає В'янсе, це „невдаха“, бо минувся вже час, коли можна увіходити до табору.

Він добре знає Ансуага, який часто їздить розважатись до річки. Там він зустрічає одну стару з Фатімою, що бере одне дуρο¹. Це майор називає „підкуватись про цивільну людність“.

— Стій! Злазь на землю! Начальнику караула!

— Ідіот, я ж — майор.

Але невблаганний часовий настоює. Ансуаго бачить, що той може й вистрелити; згадує, як нещодавно таким самим способом убито його товариша, злазить з коня й стоїть, виригаючи прокльони. Інші й собі злазять на землю, але мовчать. В'янсе, зціпивши зуби й націлюючись на всю групу з рушниці, гнівно бурчить щось незрозуміле.

— Я вломлю тобі твої роги! — кричить майор.

— Свої зламаєш, — стиха відповідає В'янсе.

¹ Дуро — еспанська монета в 2 реали, коло 75 коп. на наші гроші.

З'являється начальник караула.

— У чім справа?

Часовий передчуває, що відповідатиме за свій учинок, але в усякому разі той тип дістав по заслuzі.

— Маю за честь доповісти, пане майоре; що на південнім посту без змін.

— Змінити часового, і нехай він з'явиться до офіцера. Ансуаго із своїм ескортом в'їздить до табору. Начальник караула підходить до В'янсе.

— Ти сам домагався цього.

— Та я ж міг вибити його з сідла й без попередження.

— Але навіщо робиш ти, йолопе, такі зухвальства? Чи не з'їхав ти з глузду?

В'янсе знизує плечима. Право ветерана. Чотири роки військової служби—суд збільшив йому строк—дають В'янсе деякий досвід. Він хоче прибрати вигляду вищості, але начальник караула бачить лише машкару глупоти.

— У тебе напад божевілля.

Ансуаго пиячить майже щоночі і часто бігає по наметах—ловить черговців.

— Скільки солдатів?

Треба відповідати, не вагаючись. Майор записує цифру в зшиток.

— Рушниць?.. Хворих?..

Потім майор заходить до наметів і перевіряє. Різниці він занотовує, підсумовує їх і наказує дати черговцеві стільки палей, на скільки одиниць той усього помилився. Іноді цифра ця досягає сорока й п'ятидесяти. Він дав собі слово, що дістане їх і В'янсе.

— Пропаща людина, анархіст ось хто ти,—завжди каже він йому, трусячи його і згадуючи про його прогріхи.

Кінець кінцем солдат став одчувати жах перед ціпочком майора, але нарешті звик до того страху і час од часу, як тепер, намагається відімстити. А втім, думка про відповідальність турбує В'янсе цієї ночі більше ніж будьколи. Щоб знову набути байдужого вигляду, він мусить кинути погляд на намети, куди поклали трупи, і на дах одного з автомобілів, де під брезентом лежить ціла купа їх.

— Зараз, скоро ми пожеребкуємо місця, буде зміна, — попереджає його начальник караула. — Потім ти з'явишся до офіцера. Тебе відлучили від загального казана і ти відстоїш два караули на постах унизу.

II

Довга чорна змія повзе попід бруствером. Це—нічні караули. На кожному посту стоять по чотири чоловіка. Сурмлять вечірню зорю. По закінченні її В'янсе каже, як робить це щодня чотири вже роки:

— Одним днем менше і на один день більше.

В глибині ночі, на безрадiсній рівнині, брешуть собаки. Біля дротяної загорожі виють, обнюхуючи смітники, шакали. Їх не видно, але їхні скарги, більш людські, ніж скарги самих людей, від перших сутінків починають розлягатися круг табору. Не дивно, що маври в своїх легендах зв'язують це виття із забобонними оповіданнями про мандрівні душі. Ця частина табору—майже незаселена й обгорнута мовчанкою руїн. У безлюдній місцевості

є щось подібне до місячного пейзажу. Кратери цирків—розкидані намети—майже блискучої білості. Приходить зміна і відбувається жеребкування. Пильність начальника не перешкоджає В'янсе дістати останню чергу, якої прагнуть найбільше, бо тоді уникаєш ранкової розвідки. Потім він продає свою чергу аптекареві, але той дає йому тільки два реали. Змінюючи його, капрал велить В'янсе з'явитись до караульного офіцера, який наказує солдатові повернутись до караульні й посилає з ним записку сержантові Іріарте. Умовившись з капралом, В'янсе йде до кантини Ла Бланки. Але холодної ночі над ним висить дисципліна і змушує вживати заходів обережності. З боку аванпосту знімається в небо ракета і високо вгорі горить немов квітка з магнія. Палає вона кілька секунд і кидає чіткі тіні від будинків. Постріли в яру. Щоб уникнути зустрічі з командиром позиції, який часто стоїть коло дверей штабу, В'янсе накидає круга й проходить під довгим укриттям з сухого гілля. Двоє солдатів сидять долі й філософствують:

— Чого ж його й сподіватись,—каже один з них, чукаючи собі груді,—від такої країни, як ця, де навіть горобців немає?

Коли В'янсе поминув уже їх, вони впізнають його.

— Гей, земляче! Куди це ти?

— Ідіть ви під усі чорти!

— Не кричи.

— Мовчанки ж ще не сурмили.

— Куди несе тебе нечиста сила?

В'янсе безвиразно всміхається:

— Вкачався я. Добре хоч те, що більше вкачатись не можу.

— О, якби був я вже в караулі! там оце такий робили в наметі салат з буків, що ми втекли, немов ті ящірки, прослизнувши під брезент.

Сержант писав у наметі листа, коли в нього перекинувся гасничок—повна гасу бляшанка спід консервів. За гніт у ній править шворка з альпаргат, просилена крізь дірочку в напіввідкритій покришці.

— Побіжи до сусідів і принеси світло.

Ординарець пішов до сусіднього намету. Тридцять чи сорок солдатів, повечерявши, перекидувались жартами та співами. Тепер вони залишились у темряві, і хоч повернути світло обіцяли їм хутко, сержант, проте, не квапився кінчати свій лист. Хтось заспівав: „На моїй батьківщині... відтоді як ти прийшла сюди, нема світла“. Сержант підводив очі від паперу, прислухається й бурчить:

— Сукіни сини сами просять науки. Не залишиться ж ні в кого з них і єдиної цілої кістки.

Нарешті він підводиться і з загрозливою нехапливістю підтягує на собі пояс.

— Принеси кийок, хлопче.

Ординарець приносить йому каракувату палицю, яку сержант завжди має коло свого ліжка під кокетною сіткою проти москітів. Потім у мороці чути вдари, вигуки:

— Ось вам світло, свиното!

Шум переляку, притишені виклики. За кілька хвилин у наметі не лишається нікого, дарма, що сержант прикриває собою вихід. Троє здерлись на стовп і висять угорі. Сержант повертається, ледве зводячи дух.

— Це не гарно,—докоряє йому Іріарте.

— Щоб пак! Але чому рота в мене як шовк? Завдяки моему киеві. Ви ж бачите: у мене все в порядку, бо поки ви розводитеся про людяність, я трушу мого солдата.

В'янсе знизує плечима.

— Не пощастило! Якщо вам зламають руку, то беріть не милицю, а накладайте пов'язку; це підходить найбільше.

Він іде своєю дорогою і, повертаючи за намет, стикається з блідим, виснаженим, з голови до ніг закутаним у шинелю солдатом, що спирається на „обруч“¹ намета. Скарлючившись під масною шинелею, ховаючи жовтуватий вид у фалдинах її, він має вигляд сімдесятилітньої людини. Це хворий на болотяну пропасницю, якого не звільняють од служби. Руки йому тремтять; у нього напевне, висока температура. Він ледве чує. На землі, в продавленій, брудній місці—трохи молока.

— Що ти тут робиш?

В'янсе хапає його за руку й веде до намета, але недугий опинається й бурмотить щось крізь зуби.

— Покинь його,—кажуть інші двоє.—Його ніяким побитом не можна змусити увійти. Йому вчистили кілька кийв і він думає, що сержант ще й досі там.

В'янсе хитається, очі йому запалюються виразом гніву, який перетворює його. Тепер він—людина, якою міг би

¹ Намет подібного типу в еспанців складається з обруча (серсо), складеного з каменів, кола і стовпа посередині, на яких напинається парусина.

бути; мабуть, та, якою був колись. Та ні! В'янсе ніколи не був такий. (Тепер йому завдають клопоту нікчемні, близькі речі, і в цім полягає одна з причин, через які він не впізнає себе, коли починає думати про минулі роки, такі ясні та сміливі. Колись він мислив, творячи собі загальні образи, що торкалися всесвіту і вічних питань. Тоді він жив дріб'язками, не бачачи й не почувавши їх. Хвилини в його житті не були під рахунком. Він міг міряти час сторіччями, а мораль—законами фізики. Тепер його вражала найменша дрібниця кожного моменту: гарячкове обличчя хворого на болотяну пропасницю завдає йому майже фізіологічного болю). Він виригає прокльони й обмежується тим, що півбайдужним, півотецьким тоном каже:

— Терпи, хлопче. Це ж—військова служба.

І йде далі, дивуючи, що це нещастя не глибоко зачепило його. Коли десь падає вдар, він неодмінно влучить в нього... В Еспанії, коли він працював у кузні, хазяїн щодня двічі чи тричі говорив йому:

— Слухай но, хлопче, намагнічений ти, чи що?

Кліщі падали, і так воно й мало бути, коли він стояв під ними. Кусочок заліза вискокував і вдаряв його в ніс. Сердився хазяїн, сердився син хазяїна, і під ноги йому летів молот. Коли хазяїн, прикликаючи всіх підтримувати штабу, казав сакраментальну фразу: „лаги сюди!“. В'янсе підходив останній, але завжди встигав дістати від когось здорового ляпанця, призначеного комусь іншому. Жартуючи, його почали дражнити „магнітом“. У кузні не було куска заліза, який, нехай хоч раз, не торкнувся б його. Кийком сержанта йому зчистили б з

півдванадцятка вдарів, і він, справді, шкодував, що не дістав тих, які впали на хворого прописницею. На споді душі В'янсе одчував певне задоволення. А втім... хто знає, чи не потрапить він зараз під канчук майора Ансуаго? Од його чудового молодого життя, од чистоти й поривів його колишніх перечувань йому залишався тільки цей страх перед киями.

Побрязкуючи своїми двома реалами, В'янсе підходить до кантини. В той момент, як він збирається ввійти туди, назустріч йому поспіхом і безладно виходить звідти купка людей. Він одсувається вбік. Позаду—патруль.

— Виходьте, хлопці. Наш підполковник не хоче бачити тут нікого.

Зараз сурмитимуть ранішню зорю. В'янсе, бо на нім його ремінний наряд, змішується з патрулем і увіходить.

— Іди вже, шельмо!

В'янсе підморгує.

— Бували й ми в бувальцях, хлопче!

Порожня кантина виглядає сумно та голо, як ярмарковий барак. Лава догори ніжками, мруща олійна лампочка і тіні, що чатують по кутках. Кривий мугикає безладну пісеньку, де раз-у-раз повторюються слова „наваха“¹ і „журба“. Потім він плює, ставить на стіл вінцями вниз два кухлі і каже:

— Це свиняче життя.

В'янсе біжить до караульні. Патронташі плигають, і він згадує про андалузця, який, танцюючи румбу,

¹ Наваха (navaja)—складаний великий ніж.

використовує їх як перса. Дві тіні коло нерівної лінії бруствера. Кишенькова лампа кидає мертвотно-блідю пляму на землю. Приглушений сміх. З кутка лунає стримуваний голос.

— Все гаразд.

На відстані п'ятидесяти метрів розлягається постріл. Сміх не вгаває. Світло погасло. В'янсе, не перестаючи бігти, наслідує шум далекого стрілу—інта-кко! Наблизившись до караульні, він бачить сержанта Іріарте, що рапортує офіцерові.

— З якої ви зміни?

— З другої.

— Солдат, якого я зняв з караула, мусить цілу ніч ходити з патрулями. Вам передасть його сержант першої зміни, а ви передайте його тому, хто змінить вас.

— Хто це?

— Такий собі В'янсе; якийсь йолоп.

В'янсе зник. Він недоречно сміється і каже до себе.

— Йолоп; тоді я піду додому.

Він увіходить у заглибину в землі під бруствером, що править за караульнію. Невдовзі з'являюся туди і я. А каптали?

— Другий патруль—унизу, в секторі саперів.

Вже глупа ніч, і обличчя впізнати не можна. Гостра нота ріжка сурмить „тихо!“ і тягнеться, тонка та довга.

— Он той, — показує В'янсе підборіддям, — каже, що побачив світло в напрямі Медуанського ручаю. Він вистрелив, але не бачить уже нічого.

Я перевіряю пости. Канонада стає куди виразнішою. Черги гарматних пострілів струшують і згущають повітря.

— А, В'янсе!

— Тут, пане сержанте.

— Ти ж знаєш: од патруля не відходити.

— Слухаю, сеньйоре.

Завждишне питання, що його ставлять, коли в нас занепадає дисципліна:

— Чого ти наївся?

Капрал пояснює. Знаючи В'янсе, ніхто, не дивується з цих дивних проявів безглуздої помсти.

— Де твоя рушниця?

— Я ж іду не звичайним порядком, а як арештований...

Гаразд; у нього буде на кілька кіло менше. Капрал спочутливо похитує головою, наліплюючи клаптик цигаркового паперу на мушку, щоб краще бачити її в темряві.

Ми розходимось в протилежних напрямках. Табір уже спить. П'ять тисяч чоловіка відпочивають перед утомою нового дня. Майже всі покидають намети, де повітря повне нудких випарів, і розташовуються круг них, на вільному повітрі. Тайничок коло бруствера крутиться лабіринтом. Круг часового, присутність якого вгадуєш у глибині, сплять долі четверо солдатів наступних змін, утворюючи тілами абсолютно правильну лінію, поклавши голови на перший ряд мішків з землею. Ремінь од рушниці прив'язаний їм до руки, на грудях перехрещуються ремені з патронташами. Розкриті роти, неохайні бороди і виблискування поту надають їм холодної задубілості трупів.

— Ну як?

— Без змін.

Четверо сплячих відповідають теж із самого споду своєї несвідомості. Дух заражається автоматичністю ніг та дисципліни. Без змін... змін... ін.

Ми йдемо в мороці, високо підіймаючи ноги, із комічною впевненістю та швидкістю спотикаємось подеколи на нерівності ґрунту. Тут у мене додаткові санітарні намети. Солдати, захищаючись від вранішнього туману, укрили собі голови шинелями і сплять мовчки, рядами. Хто йде сюди? А! це—капелан¹ із солдатом з караулу, Він говорить із кимсь, і той показує йому:

— Всі ці, аж до другого намету.

Я підхожу. Вони запалюють воскову свічку, яку солдат держить коло молитовника. Мирування. А, так, так; бо це ж—мертвяки. З найближчої тіні виступає наперед солдат і рапортує мені. Він охороняє мертвих.

— Три легіонери,—додає він,—тиняються тут.

— Якщо ти не будеш спати, то боятись нема чого.

Ставши на одне коліно, священник читає свою латину й мирує першого. Але гаданий труп дригає ногою, чеше нога або ногу і підводиться. Солдат із свічкою, широко розплющує блудні очі й вигукує:

— Згинь, нечиста сило!

А салдат, все ще дрімаючи, іде кудись далі в своїй ковдрі й бурмотить, не здаючи собі ясно справи про те, що сталося. Часовий, коли він проходить повз нього, каже:

— Він, певне, п'яний, бо я чув, який од нього дух.

¹ Капелан—піп у католиків при домовій церкві.

П'яниця, очевидно, ліг коло мертвих, узявши їх за свою роту. Мирування триває далі, вже без сюрпризів. Кожного разу, як священик зупиняється, солдат нерішучо дивиться на нього і з вельми поважним виглядом промовляє „амінь“. Завданням усіх цих людей було померти, щоб я прислужував попові — здається думає він. Трупи, майже всі — офіцерів. Їхні родини вимагатимуть видати їх їм, а якби так і не сталося, то доведеться ховати їх на кладовищі у фортеці під лавровою галузкою, вирізбленою на надгробку. Ми ж, не офіцери, маємо ще й ту перевагу, що нас ховають звичайно в чистому полі, біля самого табору, в цих братських могилах, позначених прямокутником з каменів і прикрашених тільки двома старими порожніми гарматними набоями з півметра заввишки. В порожняві їх майже завжди є трохи дощової води; дуже трохи, але досить, щоб у ній одбивалась якась зоря.

Проти північно-східного сектора, коло офіцерської кухні, стоїть халупа з гніздами автоматичних рушниць, які домінують над узвозом, що спускається до шляху. Тут має звичку ходити капрал горністів, великий нічний гуляка.

На злиденному дахові з дощок та ящиків стремить жердина з гарненьким дерев'яним літаком на кінці, що пропелер його крутиться під подувом бриза.

— Щасливого караулу, сержанте! Хоч він і не може бути дуже щасливим, бо колона, переказують, о третій виступає. Якщо ви не становитиме прикриття, то й ніхто його не становитиме. Ми залишаємося тут. 35-й погано вирядили, і тому його знищено.

Це й справді капрал горністів, що має п'ятдесят років і тридцять років служби. Він звик до свого майже офіцерського чину—повторює він нам при всякій нагоді. Коли він знає, що я в караулі, він завжди виходить мені назустріч з намета, коло якого ми тепер проходимо. Він нервово погладжує собі вуси. Чути пах вина. У наметі він довгий час дивиться на Іріарте, який спить на мішку з соломою.

— Якщо завтра його почастують ще одною пілюлею, то це буде вже занадто.

Іріарте поранено в голову. Куля потрапила йому в скроню й вийшла з противного боку. Його вважали за мертвого, коли знайшли непритомного й побачили, яким шляхом пройшов набій. Але куля пощадила мозкову речовину і повернула, черкнувши лише черепну коробку та вийшовши з противного боку.

Одужує він погано.

Під шкірою помітні два кружки рани, і коли злегка притиснути один з них, то шкіра на противному боці надимається. Рухи в нього — некоординовані. Йому, приміром, важко взяти якусь річ, бо рука його ніколи не простягається туди, куди він хоче, і йому треба повторювати рух два-три рази. Уві сні він кричить, дихаючи, хрипить і, викликаючи тривогу за себе, говорить, говорить безнастанно, а потім не пам'ятає нічого. Капрал горністів, побачивши, що я нахиляюсь над ямкою в долівці й витягаю звідти пляшку з вином, починає гладити свої вуси ще енергійніше.

— Спершу я пив вино, потім горілку, тепер пиво.

Це ж — занепад. Ну, та дарма. На ніч глядячи, можна втратити амбушюр¹.

У наметі чотири погані ліжка — для трьох сержантів і одного унтерофіцера. Найкомфортабельніше з них — моє: кушетка, вкрита парусиною в чорних плямах од крові. Вузька — я не можу повертатись на ній з боку на бік — вона все ж таки найкраща, бо в ній нема ні блощиць, ні нужі, і на ній можна спати півроздягненим. Пацюки шмигляють по обручу, видаючи легкий металевий писк. Вночі вони стають господарями наметів. Той, хто має щось їстівне, вішає його на мотузку, напинаючи її впоперек у повітрі. Удень пацюки бігають у нас під ногами, а коли ми їмо, сідають неподалеку, чекаючи решток їжі. Коли ми робимо рух, удаючи ніби збираємось жбурнути в них чимось, вони вдають, ніби хочуть тікати, але не рушають з місця: Я відчуваю вже певну симпатію до тих пацюків, а дехто з солдатів з любов'ю освоєє їх. Коли я сказав, що „вони мені подобаються“, капрал горністів розуміє це на свій кшталт і робить рух, повний гідності:

— Я ... власне, я не їв їх ніколи, але гадаю, що наймолодші — дуже смачні, і мої хлопці горністи смажили їх якимось на сковороді.

Іріарте кидається на своєму ліжку:

— Ааа!.. та це ж... несправедливо... бо... бо... Аааа!.. і завжди... відступ, ясно.

На останньому слові він немов задихається. Капрал

¹ Амбушюр (embouchures) — французьке слово, позначає мундштук у духових інструментів і разом із тим — особливе почуття дотику до нього, подібне до туше на роялі.

непокоїться. Він хоче розбудити сержанта, але я протестую. „У нього друга зміна, і він спатиме бозна коли“. Гасовий ліхтарик кидає своє слабеньке світло. Тіні стулюються у вершині конуса намета й немов угинають його всередину. Постріли далекі, близькі. Вистрелили чотири рази поспіль і, судячи з інтервалів, то стріляв один і той самий часовий.

Посуватися тут, поза поясом укріплень, доводиться плазом. Вийшовши на відкриту ділянку, капрал обачно задкує і, перепросивши, повертає назад до табору. Коли очі при звичаються до темряви, починаєш неясно помічати дротяну загорожу з покривленими кілками. Тисячі невидимих очей визирають з нічної темряви, ще густішої в ярах, між комишем і кмином. Я підходжу до солдата. Яруга повна загроз. „То ти вистрелив?“

Над аванпостом знімається вгору ракета. Цей фальшивий місяць, що майже сліпить, змушує замовкнути шакалів і вкриває саваном мертвий пейзаж. Ми розпластуємось на землі. На два кроки від нас освітлюється тіло мавра — сірий бурнус і розкарячені штани. Крива шабля, що її він стискував між зубів, розрізала йому щоку, коли він падав, і винесла на явність подвійний ряд зубів, оскирених у злісну усмішку. Жах не міг би вигадати більш підходящого для його образу об'єкта. „Півгодини тому він підповз сюди, у дротяну загорожу, і жбурляв у мене камінці, щоб побачити, чи не сплю я. Коли на аванпості запалювали ракету, я удавав, що сплю. Він повірив і почав плазком наближатися. Тут не видно нічого, і я почекав, коли він випростався, щоб

уколошкати його напевне, і тоді, підвівшись сам, вистрелив у нього. Він підбігав уже до мене. Вистрелив удруге — осічка. Якби так було з першим...". Знову ракета, і ми ховаємось. „Чи він мертвий?“ Ми могли б підібрати його, щоб його лікували. Солдат здається здивованим. „Лікувати? Хіба ж для цього звалив я його? А до того ж він — добре таки мертвий. Перша куля влучила йому в голову. Він так і розпластався“. Коли світло гасне, солдат рішуче йде у темряву, підтягує труп до дротяної загорожі — метрів з двадцять — і своїм поясом прив'язує його до кілка. Повертається він бігцем. „Цікаво, який важкий мертвяк. Немов упинається на кожному кроці“. А потім додає: „Я залишив його тут як принаду. По нього ще придуть“. Наближатись до дротяної загорожі з цього боку — безумство. І він уголос продовжує міркувати: „Але, якщо їм пощастить унести його, я втрачу свій пояс, і з моєї платні утримають за нього“. Момент якийсь він вагається, а тоді, пригинаючись, широкими кроками знову йде до загорожі, одв'язує труп і повертається із старим, переробленим уже з когось поясом, що коштує якінебудь тридцять сентимів¹. Цей несвідомий героїзм завжди мене зворушує. „Ти — хоробра людина“, кажу я йому, а солдат здивовано дивиться на мене. Потім він знизує плечима. „Але тут, — відповідає, — таке робить усякий“.

„Тут немає хоробрих“, — додає солдат. І дійсно, справжні сміливці мусіли б були почати з того, щоб не приходити сюди. Але всі прийшли через ту спільну їм слабоду-

¹ Сентим — одна сота частина песети.

хість, на яку натякає солдат, і про яку ми з ним — і я, і він — мусимо забувати. Я раджу йому бути обережним і йду діставати рапорти від інших начальників караулів, щоб потім подати їх од себе офіцерові.

Священик із своїм помічником ідуть назад. Через плече в помічника біла торбиночка з миром. Вони розмовляють, і вночі їхні голоси бринять якимось по цивільному... Тема — нечувана в цих місцях.

— Значить, вони?..

— Тепер вони спасли свої душі.

— Але ж, кажу, кожен убив хоч одного мавра.

— Не в тім справа. Вони захищали свою батьківщину.

— А ця країна — наша земля, чи їхня?

— Власно, їхня; але всяка місцина, де б'ється серце християнське, є батьківщина божа, і ми повинні захищати її від невірних.

Пауза, а тоді солдат додає:

— Виходить, провадити цю війну наказав папа?

— Ні, король.

— А той, хто слухається короля, іде на небо?

— Так; бо король — то помазанник божий.

— Як то?

— Він репрезентує владу бога в нашій країні.

— Авжеж. Я завжди уявляв собі бога, як щось на кшталт короля.

— Правильно.

— Але в мене виникає одне питання.

— Яке?

— Скажіть: коли на війні когось уколошкають, і він

випустить при цім яке гниле слово, то чи піде він на небо, коли помре?

— Так.

— Бо я часто чув, як люди, падаючи, казали блюзнірські речі.

— Хоч воно й погана звичка, але то — маловажно. Бог не ставить цього на карб.

— А, якщо, припустімо, я, будши військовим, скажу проти короля щось подібне до того, як вони кажуть проти бога, і мене схоплять — мене розстріляють?

— Безперечно.

— І я піду на небо?

— Ні в якому разі, якщо попередньо щиро не покаєшся.

— Цього вже я не розумію. Значить, проступок проти короля — гірший гріх, ніж проступок проти бога?

Піп хвилину мовчить і вагається. Вони підійшли вже до його намета. Він ляскає солдата по спині й питається, чи не хоче той пережилити чарчину. Солдат і хотів би, але відмовляється. Він має бігти, щоб стати на свій пост: зміни вночі відбуваються з великою точністю, бо караули в небезпеці. Вже відходячи, він бурмотить:

— Загнув таки я загадочку цьому кривому дяді.

III

Мовчання і морок назовні будять огні і голоси все-редині нас. Блискучим походом підходять образи минулого. Спогади мають свою відмінну мову.

Мариш і вві сні, і коли не спиш. На бруствері, з рушницею між ногами або на мішках з землею, мариш так само. Згадуєш і аналізуєш слова останнього листа,

який шелестить під ременем у кишені, і іноді знаходиш у них несподіваний зміст. Але найбільше сили мають спогади в закамарку караульні, виритому в землі коло бруствера. Поза ним, — небо, ясна ніч, нескінчима темрява прив'язують нас до реального. Ми — вільні і тулимось один до одного, боячись порозгубитись, розчинитися. Караульня, навпаки, має в собі щось од в'язниці, і все змушує нас тікати до спогадів, хоч би вже й через те, що надія там завжди затулена ризиком завтрашнього дня. Згадана вже бляшанка - лампа боязко ширить кругом своє неспокійне червонувате світло. Під машкарою з землі та поту виблискують обличчя. Долі сплять двадцять чи тридцять солдатів: ті, що тільки-но прокинулись, щоб іти на пост, і ті, що повернулись, запаковані в умазану в землю шинель. Говорить блідий, виснажений хлопець в окулярах і нахиляється, щоб не вдаритись головою об стелю.

— Кажу ж тобі, що з'їсти якогось одного пацюка або проковтнути кілька мух — на здоров'ї не відбивається. Щодня, коли я п'ю каву, з'являються дві чи три мухи і починають кружляти над мискою. Якщо й по третьому помахові моєї руки вони не відлітають, я намагаюсь прогнати їх і — лясь! — б'ю їх ложкою. Я кидаю їх у каву, вони задихаються там і пропадають. Все є хемічна злука. Ні в чому нема й крихітки такого, чого не було б уже в наших тканинах, у наших кістках.

Це — аптекар, який все обмірковує по науковому. Розпустивши ремені, він падає на землю й засинає.

Начальник караула підводиться, застібаючи пряжку пояса:

— Хлопці! Шістнадцятий, сімнадцятий, вісімнадцятий, дев'ятнадцятий і двадцять перший.

Найбільший з тих, що підводяться, обшукує свою торбину при боці, зціпивши зуби, дивиться на стелю й бурмоче:

— Ти звіряєшся, а вони... Нема товариства; нічого нема. Кожен дбає тільки за себе.

— Жвавіше! Ти мусив би бути вже на ногах. Що там ти кажеш?

Підводяться лівиво. Протест угамовує та сама байдужість, яка змушує солдата флегматично бурмотіти й далі. Кахикання, шумливі позіхи.

— Двадцять перший! Ото клопіт — завжди мати цей двадцять перший!

Нема ні ладу, ні наказів. Капрал виходить, і п'ятеро йдуть слідом за ним. Аптекарь, напівзаснувши, торкає сусіда за ремінь:

— Слухай: я купив за два реали караул у В'янсе, а він, виходить, зовсім не чатує коло брустера.

— Що ти в нього купив? — невдоволено бурчить той, не зрозумівши.

Гнівню чухаючи собі груді, скрививши м'ясні обличчя, аптекарь повертається до стіни.

— Ентелехія¹?

І знову засинає. „Що?“ Ніхто того не знає. Хтось підносить пальця до голови; інший, якого вважають за дивака, протестує:

¹ Ентелехія — термін з філософії Аристотеля, який позначає актуальність, досягнену мету, реальність.

— Тут ні про кого не можна сказати, що він з'їхав з глузду, бо ми всі — божевільні. Треба побачитись на нашій батьківщині; там кожен — такий, як він є. Чи викопав би ти в себе, з доброго дива, труп з землі. Ні ти, ні ніхто інший; бо це — найбільше священна річ. А тут четвертий раз витягають з землі якогось бідного мавра, і якщо цим ранком ти підеш на розвідини, то знайдеш його край дороги, пошматованого і подертого. Хто його викопав? Казатимуть: шакали. Гівно! — скажу я. А більше й говорити не хочу. Годі!

Майже всі солдати, справді, бачили його й вибухають сміхом.

— А той дурень і не знає того, що через нього переїздять ваговози, бо тіло поклали поперек шляху, і їм не лишається робити нічого іншого, щоб не гаяти часу.

Філософ падає і засинає. Я увіходжу до сусіднього приміщення — для сержантів — і падаю на ящик з амуніцією. Все вкрито мороком. Металеве пищення на долівці; легкі, побіжні дотики до альпаргат. У мене нема світла. Я вихожу і йду до намета.

Я служив солдатом в одній роті з В'янсе. Потім мене підвищено, і він почав тоді ставитись до мене з певною підозрою, дарма що я просив його й далі казати мені „ти“. Упередження проти нашивок одхиляє і притупляє його довіру. Ми в наметі й спорожняємо пляшку. Накладена майором кара дорівнює для В'янсе прогулянці в сорок — п'ятдесят кілометрів. Він мусить цілу ніч ходити круг табору, сходити нагору, спустатись униз, спотикаючись і шпотаючись у темряві, останніми зусиллями енергії

перемагаючи суто тваринячий сон, важкий і гнітючий як хвороба. У наметі він трохи відпочине. Я хочу, щоб він розказав мені дещо з того, що він міг би розповісти. Я хочу дізнатись про секрет його теперішньої холодної й слабовитої байдужості, що змушує його здаватися таким далеким од самого себе. Але він починає говорити безладно, бажаючи надати собі вигляду енергійної людини; і це не пасує до нього. Якась мертва усмішка зраджує його.

До того ж я хочу, щоб він говорив мені про своє життя у війську, а він уперто згадує часи, коли він працював у кузні. З мовчазною гордовитістю показує він мені щонайменше шість шрамів. Слід від куль? Ні, знаки завзятої праці коло ковальського горна. Два з них зробив його хазяїн. Але В'янсе говорить про нього без злоби, як розповідають про когось, хто навчив вас працювати й заробляти собі хліб.

— Один коваль з кузні у Франго і я — ми були найбільш відомі серед майстрів нашого фаху в цілій окрузі. Ми відкривали кузню світанком і підтягали до дверей маленьке ковадло. Як співав горен! Чи бачили ви, коли тріскається на землі ракета? Неначе качан світла серед вугілля. Я мав уже тоді харч і дванадцять дуру на місяць.

Оповідань В'янсе про цю епоху в його житті ніяк не можна уникнути, і я слухаю його, думаючи, що він відчуває незрівняну приємність. Надворі стріляють. В'янсе крутить головою.

— Ці новаки більші боягузи, ніж цілий табунець індиків.

І він повертається до своїх спогадів, одступаючи ще назад. Це — про село в засушливій місцевості, яке живе з землеробства.

Його батько сорок років орав ґрунти герцога, ніколи не бачивши пристойного врожаю. Що п'ять чи шість років він набирав, проте, досить грошей, щоб ублажити управителя, який не хотів нічого слухати.

— Мені було десять років, а я від світової до вечірньої зорі ходив за плугом. Чепіги я мусив тримати над плечима і часто спотикався й падав, заплутавшись ногами в грудках землі, у борозни. Мені давали півхлібини та голівку часнику на цілий день, але мати казала, що вони не можуть витримати й таких витрат. У тридцять років мої батьки виглядали на п'ятдесят, були висхлі і хворобливі. Мати завжди плакала, і наляканий батько збирав тоді нас до купи й казав „не змушуйте її плакати, бо вона стільки плаче, що незабаром отемніє“. Ви подумайте, що я брешу, але я ніколи не бачив, як мої батьки сміються.

— А скільки вас було дітей?

— Тоді нас було троє. Сестра і молодший од мене брат. Їй тепер було б двадцять років. Йому мусіло вийти шістнадцять, але він хворів змалку й залишився трохи слабкий на голову. Працювати — він працює. А втім, коли йому треба пояснити щось, думки в нього є...

Він не хоче признатись, що брат його — ідіот, бо таке слово — занадто гидке для ніжності його спогадів.

— У чотирнадцять років я сказав батькові: „чому не податися нам до Бальбастро, де проходить залізниця і є єпископ? Там ви працюватимете менше, і я певний,

що скорше ніж за півроку ми спроможемось купити новий костюм“. Я змалку ще завжди турбувався про батька. Він уже років із тридцять не міг купити собі штанів і тому вдягався дуже погано. Латки ставили з кордованської шкіри, з парусини, якою вкривають вози, навіть з лантухів. Але він завжди казав те саме: „Цього року ґрунти гарні, і пшениці показують добре“. Одного дня я подався до Бальбастро. Я почував, що мати звіряється на мене, і хоч вона мені цього й не казала, але її довір'я втішало мене й надавало бадьорості. Я поклав у хусточку м'який хліб, який мав позичити в когось, чисту сорочку й шість реалів — бозна звідки вони взялися. Хотів я взяти й мисливський ніж, але мати не дала мені його. „Поки ти бідний, — сказала вона, — ніколи не носи з собою зброї. Вона корисна лише багатим“. Дорогою я зустрів синього від холоду батька, який повертався додому із в'язкою мокрих дров на спині. Туман просяк його, і краплі води падали йому з ліктів. Зимовими днями він завжди ходив у гори й приносив з собою трохи дроку та хмизу, щоб можна було розвести вогонь увечері, зогрітися нам усім і зварити якусь юшку. Коли вдома у нас був огонь і хліб, батько починав розмовляти й здавався зовсім іншим. Він завжди казав, що коли рік буде врожайний, то ми сплатимо недоплатку і понакупимо різних речей, між іншим поросся. Моя сестричка хотіла б мати ще й кури, а мати слухала всіх і не казала нічого. Батько совав свої руки у вогонь, потім схоплював наші й стискував їх. Так ми засинали. Коли я зустрів батька на шляху, він сказав мені: „Іди з богом синку. Будь порядною людиною й не забувай нас“.

У Бальбастро мені повелося добре. За тиждень я був учнем в одній кузні, без платні, але з харчуванням од хазяїна. За рік мені давали вже три дуру на місяць, і я посилав їх батькові.

Нарешті я заробляв дванадцять і десять з них посилав додому. Залишаючися із двома дуру на місяць, я не міг ні відвідувати кав'ярен, ні мати милу. Бувши першим майстром, я,— ти ж розумієш — мусів одягатись відповідно моему становищу, і штани коштували мені вісім песет, а пара альпаргат — дві. Прийшли далі два роки, коли не вродило й на насіння, і тоді я посилав їм по дванадцять дуру. Щодня я ставав міцніший. Я кидав ядро на шістдесят кроків без балансира. Здоров'я мені не бракувало. Якби так само та було й удома!

Одного дня мені написали, що мати нездужає. Я поїздом доїхав до В'єрана, а звідти шукав воза, що відвіз би мене до села, або когось, хто позичив би мені мула. У цілій окрузі лежав сніг по пояс. Вози не від'їздили. Мула мені не схотіли позичити, і я мусив іти пішки. Од В'єрана до мого села — шість годин ходи, але за такої негоди я йшов понад десять. Прийшов я близько півночі. Всі сусіди були в нас. Вже п'ять чи шість днів не розкладали вогню. Мій батько сидів на кухні, втупивши очі в свої черевики; я ще й тепер уявляю собі його. Мати померла. Лікар казав, що вона прискорила свій кінець, п'ючи ледяну воду і встаючи з ліжка роздягнена, і батько, який добре знав її, вірив цьому... Він казав мені потім: „Вона бачила, що не одужає, і не хотіла витратити на ліки кілька песет, які ошадила коштом таких злиднів, щоб купити твоїй сестрі пристойну

сукеньку“. Дівчина мала вже п'ятнадцять чи шістнадцять років. Одне слово, батько...

Хтось прогортає брезент.

— Ти сам?

— Заходь, заходь.

— Хвилиночку. Я не стрічав тебе і не хотів заходити сюди, бо тут були й інші сержанти. Ранком ми виступаємо. Що ж, покропимо цю подію?

— У мене нема горілки.

— Дай мені шість перро; я принесу.

Це — солдат в моєї провінції, з одного села, де я часто бував. Воно ближче до Бальбастро, ніж моє. Він знає В'янсе, але не розмовляє з ним. Він викликає мене надвір.

— Ти знаєшь? Цього В'янсе „прозирнули“, і тобі не слід ходити з ним, бо ти ж іще й сержант.

І помовчавши, додає:

— Він був найдужчий хлопець у нашій окрузі, але тепер його не визнає навіть власний його батько.

Мій земляк біжить далі. В напрямі бруствера чути важке, хрипке дихання, і хтось говорить немов уві сні. Я прислухаюся. Чуєш, В'янсе?

— Це давно вже. Це — хворий на перемінну пропасницю.

Ми виходимо. Хворий, абияк загорнувшись у шинель і ковдру, спираючись на обруч намета, скарлючився в кутку... Очі його блукають по білуватому верху бруствера, і в них одбиваються кілька каменів, на яких лежать два розтріпані мішки з землею. Позаду — байдужа ніч.

Хворий, у непритомності, наступив на бляшану миску, молоко з неї розлилось йому по ногах. При кожному ударі серця верхня половина його тіла злегка хитається. Його не можна присилувати увійти в намет. Пропасниця ще сильніше збільшила жах у нім — єдине, що залишилось ясного в його свідомості. Чому його не евакуюють? В'янсе знову всміхається своєю далекою посмішкою:

— Шпиталі повнісінькі тих, хто в них ховається. Місця нема. Бракує ліжок для паничів. Син герцога з мого села почуває себе в Докоревському шпиталі принцем, голиться що два дні й опорскує себе ароматичними водами. Мазунчики!

Ми примощуємо хворого на землі, підклавши йому під голову згорнену шинель і уклавши зверху другою. В'янсе пильно розглядає їх і каже:

— Як тільки ранком їх освітлить сонце, його почнуть їсти блохи.

Хворий говорить щось безладне, і зуби йому дріботять як кастаньєти. Щоразу, коли я звертаюсь до нього, він перебиває мене, роблячи великі зусилля, щоб підвестися:

— Без змін!

І неясно повторює це кілька разів, укладаючи всю свою енергію в останній склад. Що його робити? Нам холодно. Хворий мусить мерзнути. Він труситься, а руки йому гарячі, аж палають. Зробити ми нічого не можемо і мовчки повертаємось до намета. В'янсе хитає головою, жаліючи про щось на споді душі.

— Кепська справа! Коли вже кому так роздуло пику, і порозкривались рани, значить — готовий. Найкраще — не пити води.

Коли мати померла, їх залишилося троє: батько, дівчина і брат — ідіот. Брат міг працювати коло батька, а сестра господарювала вдома. Легка то робота, коли нема чого доглядати! Батько ставився до цієї смерті з байдужим фаталізмом, а В'янсе довгий час не міг забути силуета, трупа, що його кидало на стіну з сирцю непевне полум'я каганця. Не минуло й трьох місяців, як сестра занедужала.

— То ж, бачите, була єдина відрада мого батька. Чи повірите ви, що померла й вона? Того дня батько був як безумний. Він завжди виконував свої обов'язки щодо церкви. Але того дня... Я ще й сьогодні бачу, як він ходить по кімнаті, зовсім жовтий, а коли сеньйор кура¹ почав потішати його: „Бог випробовує нашу силу тисячама способів; терпіть!“, то батько заходився кричати: „Бог? Так це зробив бог? Де він, сеньйоре кура, де той бог, щоб я міг загризти його?“.

Самотність батька після такого нещастя стала ще глибша, ще трагічніша. Бачивши, як спокійно ідіот знову зажив життям землероба, і порівнюючи його з батьком, усе ще божевільним, В'янсе питав себе, чи не полягає справжнє щастя у відсутності чутливості, у знищенні розуму. На хворобу та на похорон пішла решта ощаджень матері, що мали таке протилежне цьому призначення. Батько й слухати не хотів, коли В'янсе говорив, щоб він кинув село. У нього з'явилось уже призьання до кладовища, де лежало краще, що він мав у своїм житті. Решта: постать сина, знедоленого менінгітом, і його

¹ Кура — парафіальний піп у еспанців (curé),

власна — були для нього невиразними привидами. Управитель, побачивши його в такому стані, хотів одібрати йому землю, але В'янсе поговорив з управителем. Він обіцяв висилати гроші за оренду з Бальбастро й повернувся до горна. Хазяїн, то співчуваючи йому, то обурений, то частував його вином, то кидав йому в ноги кліщі. Трапились йому і два серйозні випадки. Вісь воза впала йому на ногу, і два зубці, вихопившись з шестерні ударили його по голові. „Ти, здається, з магніту, чорт побирай“!

Один раз він поміркував над цими словами й побачив, що в них є набагато точніший і куди ширший зміст. В'янсе притягав до себе залізо, невдачі, насильство. Але він був не сам, а такі були й багато інших селян, робітників його класу. Він платив, управителеві, посилав решту свого заробітку батькові, але не мав ні найменшої пільги — насіння в борг, одстрочки платежу неврожайних років — і не міг добитись, щоб батько з братом завжди їли або принаймні мали вогонь у хаті.

Ніколи не чув він і від хазяїна хоч якого слова підбадьорювання чи задоволення, дарма, що працював дванадцять і чотирнадцять годин на день. Але жадна прикрість не могла задушити в нім дух так, щоб він зовсім утратив надію. Хай прийдуть два врожайні роки, допомога його буде тоді непотрібна, і він ошадить гроші, щоб придбати собі ковальське приладдя й одкрити свою кузню.

На аванпостах — три далекі постріли. „Розважаються в блокгаузі“. Потім — ракети, що світло їх пробивається крізь парусину й пригашує, майже зовсім гасить слабеньке полум'я гасу.

Іріарте підводиться так швидко, немов ударили на сполох.

— Га? А я гадав...

Він просить нас дати йому чогось випити. В'янсе передає сержантові фляжку з вином.

— У тебе завжди все є.

В'янсе знизує плечима:

— Не дурно ж я ветеран, сержанте.

— Це не мій караул?

— Ні, я розбуджу тебе, як прийде твоя черга.

— А як ніч? Пускають ракети?

— Не бракує їх.

— Що це за табір! І кажуть ще, ніби тут спокійно. Охорона з шосе ще не поверталася?

— Га?

— Нічого, хлопче. То я кажу дурниці. Мені, певне, приснилось. Охорона не могла відступити.

Він знову засипає. Поки Іріарте говорив, В'янсе зловився. Тепер він повертається до своїх признань.

В'янсе звернув увагу на одну дівчину, біляву й ніжну, як гроно стиглого винограду. Він став її новіо¹ й відчув перші хвилювання ярості на посиденьках святами. „То була величезна дурість“. Одного дня пішла поголоска... — В'янсе вагається — поголоска, що стисла йому серце залізними кліщами й не дала змоги жити спокійно. Його наречену бачили смерком з лейтенантом Діасом Уреньєю — голос йому знову дрижить, коли він називає

¹ Новіо — наречений, але й той, хто лише залицяється.

це ім'я — на іншій половині села, коло річки. Він гадав, що збожеволіє, і йому коштувало багато зусиль зрозуміти, що вся ця низка хвилювань, сумнівів, галюцинацій, злоби — були звичайні і вульгарні ревності. Я питаюсь, чи він кохає її й досі, і В'янсе, хвилюючись, оповідає, що, на його думку, це так, але згадує він за неї як за мертву.

Його вступ до змужнілості не міг бути цілковитим, доки він не пізнав кохання. Для нього нічого не важило бути чемпіоном ядра — продовження класичного кидання диску — на всю округу, найкращим ковалем у тих місцевостях. Право належати до категорії людей давала тільки любов, і без неї все було штучне та облудне. Променисті вражіння перших днів, які змусили його вірити в нове життя — прозоріше, з глибшими та чіткішими контурами — засліпило його. Передніша ясна енергія зросла в ньому ще більше. Товариші роботою слухалися його, просили в нього поради в професійних питаннях. То він домігся збільшення поденної платні, перемігши довгочасний опір хазяїна, який клявся, що вб'є їх усіх, перше ніж погодиться на таку поблажку. Ця сутичка з суперником розладнала трохи його настрої. Він мав боротися, захищати свою любов, немов скарб який. Він знову розшукав свою наречену. Але того самого дня, як вони мали побачитись, відбулося жеребкування, і коли В'янсе довідався, що він — солдат, погляди його раптом змінилися. Він утратив ту нетерпливість, яка шалено вимагала від нього розвідатись, чи кохає вона його, та чи треба йому, в такому разі, шукати Діаса Уренї і „видерти йому душу“.

Від жеребкування й до ув'язнення у казармі час минав непомітно. В'янсе ненавидів лейтенанта з людовбивчою силою. Він вбив би його, якби йому не потрібна була воля, щоб годувати своїх. У казармі інструктором у нього був лейтенант Діас Уренья. Покора йому тяжіла як крига льоду. То була перша помилка. Він не тільки не вбив лейтенанта, ба ще й дістав якось од нього два ляпаси в обличчя й мусив проковтнути їх. Службу в кузні він утратив і почував, як щодня більше відривається від того, що не зовсім ясно вважав давніше за своє життя в майбутньому.

— А твій батько? Чи добре вродило того року?

— Весна показувала дуже погано. Вони витягли Христа, і з неба впали чотири краплі — більш нічого. Ті ґрунти — сухі і ні до чого. Трохи зійшло, але сходи поїла сарана.

Мій земляк повертається з півною до половини пляшкою. „На, пий!“ простягає він її мені. Він завжди робить мені честь не коштувати, доки я не вип'ю, а я завжди забуваю, що в шийці пляшки є три-чотири мухи. Я п'ю, а потім припечатую одну з них до брезенту намета. Я поділяю думки аптекаря. В'янсе ковтає чималий ковток, а мій земляк, що невpokійно стежить за рівнем горілки у пляшці, єдиним духом вихиляє решту — майже півлітра. Потім він моргає, і дві сльози котяться по його щоках та ріденькій бороді. Він хрипить і струшується, немов промоклий пес.

— Ну, хай щастить тобі!

Це зветься „покропити подію“. Ми бачимось звичайно тільки тоді, коли увечері по переході, після якоїсь операції, засідки або переміщення, він приходить до мене

виконати цей церемоніал земляцтва. Тепер він іде, але перше питає в мене:

— Чи не знаєш, кому можна передати кішку, яку я знайшов у Кандусі? Коли залишити її саму, то її подеруть собаки.

Він підморгує до мене із лютим виразом на виду. Він хоче ще раз нагадати своє недавнє застереження щодо В'янсе. І справді, „його прозирнули“. Так кажуть про того, кого колись судили за якийсь злочин, або хто просто під доглядом, чи не користується симпатіями начальства. Не скажуть: „його покарано так чи так“, а вживають цього красномовнішого й мальовничого виразу. Ніч сьогодні — бурхлива. Ще постріли. Круг сонного табору у гарячковій грі проти тіней наїжились рушниць часових.

Ненависть до цієї людини В'янсе проніс через чотири роки забуття, і ця ненависть — єдине, що надає ще його словам і його жестам людської живості.

— А твій батько? Що з ним сталося?

В'янсе зупиняється й риється в кишеньках на грудях. Звідти він витягає клапот засмальцованого паперу, подертий на рубцях. Це — останній лист, одержаний ним у Африці три роки тому. Я надаремно силкуюсь прочитати його. Під першими рядками — три великі літери в колі: А. D. G.¹. Потім там мовиться мова про брата, який ночує на горищі з соломою, бо, пам'ятаючи чесність його родини, ніхто не відмовляє йому в „батьківській стрісі“. А батько? В'янсе забирає в мене лист:

¹ Ad Dei gloriam. — На славу божу (латинською мовою).

— Не можна прочитати: папір просякнув потом. По-трапивши сюди, я перестав посилати управителеві гроші за оренду, і батько, щоб йому не відібрали землі, продав усе, що мав і заплатив за перший рік. Наступного року, після руївничого неврожаю — колос рано налився, а тоді почалися тумани — батько не міг уже нічого зробити. Він працював день і ніч, ходив дивитись, чи не промерзає земля, чи не впала вночі роса, власними руками вибирав один по одному камені та видирав бур'яни. Він не їв, бо не мав удома вогню. Коли в них кінчився хліб, брат утік з дому, але жандарми повернули його. Одного вечера батька знайшли мертвого на межі його ділянки. Мені писали, ніби він помер через біль під серцем, але насправді помер він з голоду. Мені вони цього не сказали, бо то ганьба для села, коли мешканці його дають померти так своєму односельцеві. І того ж таки року вони зібрали колосальний урожай. Життєвий фарс! — розпачливо хитає він головою.

Він з насолодою повторює про цей фарс, немов секрет його відомий самому йому.

На ділянці саперів, за наметом — світло, і хтось стиха говорить. Двоє солдатів грають у монте¹ засмальцованою колодою. На лівій карті лежить уже здохлий пацюк, і вони примощують другого писком до якогось місця на карті.

— На цю скільки ставиш?

— Три перро, а на ту — решту.

¹ Монте — азартна гра.

Є загроза бубонної чуми, і за кожного пацюка, принесеного до караульні, де на них складають списки, дають реал. Передніше досить було принести самі хвости, але їх фальсифікували, і тепер вимагають цілого пацюка. Дехто став розплоджувати пацюків. З'явився й огидний посередник—господар одної крамнички, який платить за них зараз же по п'ятнадцять сентимів. Солдати йдуть до нього, бо в караульні платять тільки через п'ять день по здачі пацюка. Побачивши мене, солдати ховають карти й забирають пацюків.

— Що це ви робите? Граєте?

— Ні, сеньйоре.

Другий — рішучіший — признається:

— Навіщо брехати, коли ви нас уже бачили?

Вони підвелися й стоять струнко. У них багато пацюків, яких вони наполовину ховають у штанах. Надим кишені в одного викриває чималий запас їх. Дуже далеко чути гавкотіння, і якби не воно, то почуття безкраю, що його викликає ніч, майже не помічалось б.

IV

Я звертаюсь до В'янсе, а він іноді бариться з відповіддю, а іноді не відповідає зовсім. Спотикається він більше, ніж це виправдує рельєф ґрунту. Раптом, на закруті він продовжує йти прямо і падає ниць на бруствер. Він спить на ходу. Підходять капрала, і один із них каже йому стати на пост коло санітарних наметів. Я йду попід бруствером, роздумуючи над признаннями В'янсе. Скільки подібних історій почули б ми, якби розпитували солдатів! Той хворий на пропасницю теж, мабуть, пере-

живає епілог трагедії, такої ж звичайної, як і у В'янсе. Тут недоля вбирається в уніформу, а в сумі є холодність, що зводить в глузду. За півгодини, повернувшись вдруге, я зустрічаю В'янсе вже на посту серед трупів; він стоїть, спираючись на обруч намета.

— Що нового?

— Без змін, — відповідає він крізь сон.

Не важко вгадати, що йому сниться. Тут рідко сплять у вигідному положенні, і тому всіх душать кошмари. В'янсе, після своїх признань, бачить уві сні, звичайно, єдине, що зв'язує його з життям — свою ненависть до лейтенанта Діаса Уренї.

Та жінка зникла вже з його уяви; далеке кохання втратило вже свою реальність і пливе тепер наче хмара над фактом його ненависті. Це було величезною несподіванкою для мене. Я вважав В'янсе за істоту, відірвану від життя, від себе самого, яка з капризу природи мляво й байдужо тримається в непевному становищі, немов ті скелі, що залишаються на місці, підтримувані якимось абсурдною рівновагою. „Я — стріляний птах“. „Лишається тільки почати їсти гарматні набої“. „Поважай свого діда“. „То вже наша недоля“. Вісім — десять фраз становлять увес його багаж, і він, залежно від випадку, повторює їх із дивною своєю безпредметовою усмішкою ось уже чотири роки.

Живши як людина цивільна, В'янсе забув би вже свого суперника, але коли, прибувши до Марокко, він спустив його з очей, та ненависть лишилася вирізблена в нім, немов татуювання на серці; а дисципліна, покора та інші, наділені такою же владою, офіцери роздратовували

і відживляли її. В'янсе бачить уві сні, що він зустрічає Діаса Уренью і підходить до нього з наміром Каїна¹, але тому, що В'янсе притягає до себе залізо, револьвер лейтенанта повертається до його голови, а всі багнети роти зводяться вгору й оточують його.

На південній ділянці, коло кулеметних гнізд, ніч оживляють тисячі шумів. Трохи нижче, в шпиталі, ввесь час чути якусь метушню. То, певне, божевільний у нападі своїх жахливих нічниць. Якийсь безумний резонер, що встає серед ночі й вибігає, вигукуючи щось безладне. З іншого боку, в курені грають у карти офіцери. Там і комендант, який щодня пише своїм одинадцяти симпатіям — старий донжуанового типу — і підполковник, командир батальйону, худорлявий і довгий, як виноградна лоза цивільний душею, повний здорового розуму.

— Таратітааа, таратарії! Полковнику, вперед! — Божевільний подає сигнал піхоті. Далі кілька надзвичайно соковитих виразів, і раптом він знову нібито схоплює нитку свого маріння: — Ми будемо тягати наші тельбухи по цих горах, а ви будете пити добре холодне пиво та грати в карти і писати рапорти: „Перша зміна“. Довожу до вашого відома, що капітан зазначеної зміни заслуговує на дві пенсії, бо в його вбили п'ятдесят чоловіка“. І починаються хрести. Еге-ге! На правому фланзі розгорнутись у цеп. А відступ — стрибаєте мов коники. Далі симпатія присилає йому булочки й пише на напахченому папері. Нероби! Мої штани відбули

¹ Каїн—за біблією був старший син перших людей Адама та Єви, який убив свого молодшого брата Авеля.

строк ще минулого року, і нужа давно вже просить інших, бо їй дме крізь дірки. Посада у фортеці? Чотирриста дуру і ні на один менше! Знижки не роблять навіть для свого батька, а до канцелярії можуть уступати самі поповичі. І до шпиталю? Шпиталі тільки для паничів. Пів оберта... і оса у фляшці. Якщо зберігатимеш собі воду на відступ, то здохнеш. Її випили альпартати.

Ця нічна промова — втілення духу правосуддя в таборі. Правосуддя тут — безумство. Лунає постріл, ще один вище, потім — нижче.

— Смалять неначе спід хвоста вовчиці. Рррр!.. ррр! — вигукує божевільний. — Не залишити на ногах жадного свинячого сина! Ррр!..

— Слухайте ви, санітари! Змусіть замовчати цього нещасного. Коли ж одійшлють його до фортеці?

— До фортеці? — повторює божевільний. — Дай їм чотирриста дуру, і тебе відвезуть до фортеці.

— Якщо його не змусять замовчати, — рикає „Ваго-возик“ — я піду й одлупцюю його ломакою.

— А ти — „Ваговозик“? правда? Ти занадто пишався, а приклали тобі це прізвище через Аннуальську катастрофу, бо ти прибув до фортеці ще перед першими ваговозами, і невідомо, яким способом. А ти ж був у першій лінії, і не заперечуй цього.

Обурений офіцер схоплюється з місця. Товариші, які мало симпатизують йому, через силу стримують сміх і доводять йому несправедливість такої кари. „Ваговозик“ — невблаганний. У справу втручається військовий лікар і запевняє їх, що божевільний хутко засне.

— Це — нещасний, — додає він. — Крім божевілля у

нього ще виразки від іприта. 5-го липня в Тіці Аса вітер наніс гази, і в результаті майже всі солдати на лінії блокгаузів по автошляху дістала виразки.

Хтось, заздрячи авіаторам, 'каже' підполковникові:

— Яка глупота випускати гази при противному вітрі!

У мороці, що стелеться за куренем, проходить патруль. Часовий, з свого притулку поза бруствером, рапортує капралові поважним і разом із тим тоненьким, як у сопрано, голосом, що виходить десь зза темряви:

— Без змін.

Я знову прохожу повз шпиталь. Того божевільного заспокоїли, але там їх ще двоє: один цілий день дає інструкції, великими кроками ходячи по всьому лазарету, похнюпивши голову й так перехилившись наперед, що ледве зберігає рівновагу. Він видає жахливі нерозчленовані крики — вигуки команди, кожен раз, як наказує спинитись і зробити півоберта. Голос його чути в усім таборі, і я не можу бачити його суворої впертості без того, щоб не відчувати, як у моїй душі постає протест одчаю. Другий — мовчазний, зосереджений і боязкий — не обтяжує нікого, підозріло поглядає в усі боки й завжди носить глечик, наполовину виповнений водою. Сплячи, він завжди має його напохваті і, коли встає з ліжка, щоб іти до вбиральні, чи в яких химерних справах божевільного, неодмінно мусить узяти його з собою і не ставить на місце, доки не лягає знову. Цікаво те, що він ніколи не п'є води, а обмежується лише тим, що п'ятнадцять — двадцять секунд, з гарячковим хвилюванням, перевіряє, чи є вона всередині. У всіх трьох божевільних дуже суворий вираз на виду, і

здається, ніби їхні голі черепа, вилиці й щелепи увібрали в себе. Є у нас і півбожевільні, але вони не в шпиталі: один з абсолютно білим волоссям. Не бракує й унтер-офіцера з манією величі — його вже посадовили і збираються евакуювати. Прекрасно розповівши про придбання авта марки „Гіспанія“, про його особливості й про труднощі, які довелось йому перемогти, щоб добитись перевезення машини судном до Меліли, він, коли його простодушно спитати про ціну, відповідає вам:

— Не дорогий: чотиреста песет.

Я поквапився проминути шпиталь і уникнути в'їдливого коменданта, який пишається своїм демократизмом, розмовлячи зі мною перед очима всіх і вкладає в свої слова самозадоволення з своєї великодушності, що мені дуже неприємне. Уникаю я й капітана Н., який дещо іронічно називав мене „дон“ Антоніо, коли я був солдатом і капралом. Почалося це з мальовничого епізоду. Виладновавши нас по наших прибутті, сержант питався в кожного про його фах.

— А ти?

— Газетяр.

— З тих, що продають газети?

— Ні, сеньйоре, з тих що пишуть у них.

— Але що ж це: служба чи фах?

— Як завгодно.

— Чи ми порозуміємось? Є в тебе якийсь учений ступінь?

Коли я сказав, що є, він записав мене в списку „доном“. Службіст і ревний виконавець своїх обов'язків, він не міг оминати цієї деталі, хоч яка була вона

незначна. Передаючи одного дня списка офіцерові, сержант назвав мене разом із моїми блискучими атрибутами. Капітан скомандував „струнко!“, потім насупив брови, глянув на сержанта, допитливим поглядом перебіг по шерензі і нарешті сказав :

— Ну, хай дон Антоніо виступить на крок уперед. Це ваша милість, дон Антоніо?

— Так, сеньйоре.

— Але чому?

— Примхи сержанта.

— Га? Що це таке? Сержанти не мають примх, друже, доне Антоніо.

То було смішно. Сержант, який ставився до мене з деякою прихильністю, не позбавленою почуття вищості, але й не без пошани, роз'яснив капітанові цю справу. Той пильно оглянув мене. І відтоді „донові Антоніо“ випадало виконувати важчі роботи й менше працювати на вільному повітрі. Капітан, загадуючи мені їх, завжди називав мене „доном“. У дальшому, не знаю вже чому, він одмовився від такого поводження і навіть дав мені нашивки капрала.

Дорога, якою ходять нічні караули, загинається проти рогу бруствера і повертає всередину, проходячи повз курінь. Комендант підводиться і йде до штабу, напнувши на голову відлогу плаща. Мені спадає на пам'ять якесь виображення святого Франціска, бачене мною, не згадую де. Здається сумніву вже нема. Завтра ми виступаємо. У темряві триває безнастанний рух телефоністів. Капрал цього сектора і сержант артилерійського дивізіону виходять мені на зустріч.

— Знаєш, що робиться? Вони відрізали обозне прикриття на великому шляху. Ти бачив, як повертали головні сили? Від засідки врятувався один рій — тридцять чоловіка. А ескадрон? А дві роти 98-го? Їх одрізали. Менше як за півгодини сурмитимуть збір.

Чутки про це швидко ширяться по табору. Передчуття Іріарте справджується. Згадуючи пошкодження його мозку й зв'язуючи їх з цим фактом, я відчуваю якусь дивну неприємність. Череп — це ящик чудес. Череп Іріарте збирає повідомлення, що йдуть з мороку, який дрімає по той бік дротяної загорожі. Ті, хто в караулі, тихим голосом коментують новину. Ніхто вже не має ніякого сумніву. Начальники ходять, курять і сміються. Вони дуже спокійні, дуже веселі, але ми всі знаємо, як ставитись до цієї веселості.

Мене кличе офіцер. Він не в караульні, і щоб його було видно, то засвічує, то гасить електричний ліхтар. З ним, трохи відійшовши від бруствера, три офіцери-кінотчики.

Вони говорять про ескадрон; про те, що могло статися з цим ескадроном, і змовкають, коли я увіходжу.

— Скажіть капралам, щоб оглянули запас патронів. У кого їх менше, ніж п'ять пачок, хай поповнить.

У караульні якийсь солдат намащує салом і випробує ракетний пістолет, жартома націлюючись їм на іншого. Всі говорять про те саме. Старий солдат загортається з головою в шинель: „з цими москітами, пацюками та поголосками в караульні й поспати не можна“. До того ж засвітили світло, і тупотять караули, що йдуть на зміну. У повітрі — якийсь неспокій, якийсь нер-

воє напруження. Ті, що стоять на бруствері, довідавшись за півгодини про те, що сталося, захочуть, щоб атака почалась якнайшвидше; якщо взагалі буде атака. Моє вартування кінчається і, змінившись, я йду до свого намета. Знову фільм. Нова картина. Проходячи повз зачинені кантини, я чую дуже характерний шум. Нижче — дім розпусти із трьома дівчатами, одна з них — маврка. Якщо, згідно з загальним уявленням, в добре організованих громадах таких закладів не повинно бракувати, то ще потрібніші вони в таборах. Як і в інших бараках, стіни в нім — з дощок із цвяхами, з'єднаних, бог (чи чорт) зна як, листами бляхи, шматками рогожок, парусиною. Всередині він має кілька окремих приміщень, маленьких як каюти на судні, і одне більше, зване салон. Долівка, як і в таборі, вся вкрита нерівностями. Грубі ліжка, з'єднані з дошками переділок, передають ритм роботи на них рівномірним рипінням, чутним вночі дуже здаля. На мене цей барак справляє вельми втішне вражіння.

На найближчому посту двічі вистрелили. Я підхожу.

— У чім справа?

— Таке саме світло, як і давніше. Немов якийсь ліхтар, що засвічується он там на горбку і рухається. Я вистрелю — він зникає, але незабаром повертається.

Один солдат наступної зміни, напівпрокинувшись, перевертається на землі, примощуючись так, щоб патронташі не вганялися йому в ребра, і каже гугнявим голосом людини у глибокому сні:

— То якийсь божевільний мавр піднімає на дрючок ліхтар і щоночі приходять танцювати на цім горбку. Мавши гарний слух, можна було б почути, як він

виспіває: „А Мулей, а Мулей, т'сирига квіль бейда, а мулей т'сирига...“ Страшенно обридає.

Не встиг скінчити і вже хропе. Коли я підбігаю до головного поста, починають вибухати ракети. Шляхом, у темряві, дуже обережно підходить колона. Авангард уже прибув, а головні сили і фланги наближаються. Кіннота й піхота. Прикриття обозу. Вони ладнаються в темряві. Кажикання то тут, то там.

— Розійтись!

Табір утихомирюється і засинає. Недавній страх розв'язався іронічними зауваженнями.

Група з п'яти чоловіка розмовляє півголосом. Капрал гадає, що він має дати повідомлення „на письмі“. З наказу коменданта вони вели полоненого, щоб приставити його до Рас Фаруїна. Треба було пройти чотири важкі кілометри, мавши сонце над головою і з усім лаштунком. І все тільки через те, що цього „дурного дядька“ захопили із зарядженою рушницею та кількома картами арабською мовою. Капрал з солдатами порозумілися, вживши умовної говірки. Не пройшовши й кілометра, вони почали штовхати полоненника, доки не зігнали його з шосе. Потім, коло горбка, хтось в упор вистрелив в нього, але марокканець напружив усі свої сили й збирався захищатись. У короткій, нерівній боротьбі вони багнетами доконали його, і марокканець залишився на землі, спливаючи кров'ю з численних ран. Тоді вони зняли тесаки, встромили їх у піхви, вигідніше повісили рушницю й повернули назад, перекидаючись жартами та стиха співаючи. Звичайна для ветерана річ! Прилучившись до головних сил, капрал рапортує:

— Маю за честь доповісти. Він хотів утекти, і ми стріляли в нього.

Комендант знав уже, як це розуміти.

— Гаразд.

Але тепер їх бере сумнів. Чи треба йому рапортувати „на письмі“? „Якби тобі передали мавра разом із якоюсь запискою — тоді ще так. Але ти ж дістав розпорядження на словах. Ти навіть „права не маєш“ робити більше. Коменданту вже рапортовано“. Капрал дозволяє вмовити себе. Він жалкує тепер, що просив у них поради і, ховаючи досаду, наказує:

— Почистіть тесаки, перше ніж кров на них висхне. Завтра вони мають блищати як медалі.

Коли я проходжу коло санітарних наметів, В'янсе перехоплює мене:

— Без змін.

Але все ж таки п'ять трупів — босі. Саме ті, що мали черевики. На інших — „кадрові“ альпартати.

Офіцери, на яких були шкіряні краги, теж не мають їх

— Не пощастило тобі, В'янсе. Побачимо, чи пройде воно так. Я мовчатиму, але якщо про це довідається комендант, тобі попаде.

Він слухає з тупішим ніж будьколи виглядом.

— Спати я не спав, сержанте.

— Але ж...

— Це — просто неймовірно.

— Розкажи.

В'янсе підходить до одного з трупів і відкриває його. Мертвяк дивиться тьмяними скляними очима. Під боро-

дою в нього невеличка кривава пляма, немов од поріза бритвою, а на потилиці де вийшла куля, величезна дірка.

— Ну, добре. Що ж таке?

— Життєвий фарс, сержанте.

— Який то фарс?

— Діас Уренья, сержанте. Життєвий фарс.

Я пильно вдивляюсь у В'янсе. Його висхлі, як пергамент, щоки зморщуються до вух і виносять на явність кілька брудних зубів. Я не відповідаю йому і йду на зміну. В'янсе ходить між трупами і похитується, намагаючись зберігати рівновагу, щоб не наступити на когонебудь. Він міг би впасти й зовсім залишитися серед них. Ненависть до Діаса Уренї, єдине, що в'язало його з життям, не має вже тепер свого об'єкта.

V

Поле в напрямі до Аннуаля — зеленіше, і пейзаж майже нагадує пейзаж оброблюваної місцевості. Ми не дійшли ще туди, зупинені гірським масивом Тіцці Аса, де тепер перша лінія. В'янсе пояснює:

— Ці гребені залишаються збоку і, взявши ліворуч од Бенітеса, за три години путі бачиш уже, як біліють інтендантські склади. Власне, бачив давніше, бо тепер там — руїни. Наша позиція два роки тому лежала на дві легви ¹ перед Аннуалем. Вона була передовою позицією, і обози... здається брехнею, що туди потрапляли обози. — Пауза, щоб пригубити фляжку. — Тоді виступило нас двісті хлопців, і ми робили все самими тесаками,

¹ Легва — коло 4 кілометрів.

а тепер оперують тисячі людей, сотні гармат та кулеметів, аероплани. Дійти ми сяк-так дійшли, а важко було триматися. Наш полк, 42-й, завжди брав участь у всіх клопітних ділах, і маври казали: „серінйольці — як шакали“. Але шакалами були не ми і не вони, а молодці з головної квартири. Завдали нам роботи бісові діти!

Всі операції провадили силами чотирьох лінейних полків, а найбільше — 42-го. Він мав, сказати б, характер ударного полка, характер мало почесний, відтоді як до нього включили дисциплінарні роти. Призначали туди певних злочинців — то була прихована смертна кара і тому тоді вважали, що життя серінйольців менше цінне, ніж життя інших солдатів. Хоч цю виправну місію від полка хутко відібрали, але він довгий час терпів од такої поганої слави, що добувалась, звичайно, і до кантин, і до домів розпусти, де на 42-й полк дивились косим оком, хоч не мало було гарних дівчат, які, побачивши на нашому комірі цей номер, казали.

— Коли я бачу 42, то відчуваю величезну приємність.

— Виступаючи до Р., — вів В'янсе далі, — ми чималий час перебули в Аннуалі й раділи з цього, бо генерал С. був дядя метушливий і нікому не давав спокою. Він завжди любив знімати гармидер, а коли з водою ставало важко, влаштовував набіги на адуари¹. Там не залишалося жодної курки, жодного курчата. Ми виносили все й спалювали будинки, а наступного дня в дротяній загорожі — знову марокканці. Аннуаль дуже подібний до цієї позиції, майже те саме; навіть інтендантські склади —

¹ Адуар — марокканське село.

бднiковiсiнькi. Ми радiли, що йдемо до Р. Позицiя — не табiр; там легше служба, i не доводиться виходити поза дротяну загорожу. Води шукати було не треба, бо нам щотижня мав привозити її обоз. Краще, нiж у якомусь заїзди, думали ми; але леле! ми й досi ще чекаємо першої бочки. Нiч перед змiною всi ми збували коло бруствера. Виступали ми — третя та четверта роти, кулеметна команда, i рiй тубильної полiцiї. Перша та друга роти i другий рiй марокканцiв не могли ще виступити. Прийшли ми пiдполудень, а тi й увечерi були ще там. Просто—розгардiяш! Але як повертатись їм до Аннуаля, коли серед дороги i нам доводилось розгортатись та лежати, притиснувшись до землi, поки гармати вигнали маврiв з траншей, де вони на нас чекали! Того дня я довидався, що маври поробили траншеї навпаки, кидавши землю назад. Вони намагаються розкопати мiсцевiсть, що здається рiвною, а в дiйсностi має невеличкий схил; i це найкращий спосiб обдурити того, хто в тебе стрiляє. Розстрiляй цiлий пакет i, хоч цiляєш угору, коли валяєшся, але завжди влучаєш у землю. Треба бути зверху, щоб улучити в них. А вони, сукiни дiти, риючи траншею, ще й кидають землю назад i, замисть користуватись нею, як бруствером, ховаються в ровi спереду. Ми i кулемети стрiляємо у верх валу, а артилерiя — за нього. Ясно, нi там, нi там нема нiкого. Коли ж ти доврливо наблизись до них, то вони кидаються на тебе всiєю бандою.

Майор Б. попередив про це перед виступом. Він теж був у нашiй змiнi. Людина з нього вiдважна i проти вина, i проти жiнок, i проти маврiв, хоч i страшений

сłużбіст. Він забороняв офіцерам грати в караульні в шахи через те, що в цій грі, мовляв, уживають виразів проти короля і королеви. Він не зносив майора Х., бо той був хоробріший за нього. Обое гигнули майже в один і той самий день. І генерал С. теж. Маври зібрали тоді добрий урожай зірок¹.

Люди з рот, що стояли в Р., яких ми змінили, хотіли пов. ртатись до Аннуаля. Кажу ж, то був розгардіяш. А ми чи то заступили їх, чи то не заступили. Офіцери через це безладдя ходили мов очманілі. „Важка це штука“. Але мусіли йти. Тої ночі казнащо робилося коло бруствера. Як казали артилеристи й поранені, що дожидались обоза, вони терпіли це понад 10 днів. Були такі, що три дні і три ночі не відходили від мішків з землею. Згодом і ми теж. Деякі, не мігши терпіти більше, тримали вночі ноги над бруствером, доки в них не влучала куля. Їх перев'язували й приміщали в наметі, немов тих рантьє. Тоді пайка води була більша. Лікар просто божеволів. „Як то влучають вам у ноги, коли ви витикаєте тільки носа?“. „Рикошетом“, одповідали йому. Нарешті і про це довідались, перевели слідство над ошуканцями, і ця гра припинилася.

Позиція не була ні мала, ні велика. Бруствер мав форму прямокутника, од якого виступали наперед два восьмигранчасті майданчики для артилерії і тубільної поліції. Позиція спускалася до висхлої річки так стрімко, що кілки дротяної загорожі лежали майже горизонтально.

¹ Зірки на уніформі офіцерів позначають той чи інший чин.

Там стояли два пости й один кулемет. У центрі ладнались у один ряд сім наметів, телефонна халупа й склад запасів їстівного для резерву, наполовину викопаний у землі. На височині одного метра від землі зроблено прикриття з каменів та мішків із землею. Позиція набула вигляду палуби на човні. Друга халупа збоку під шпиталем. В одному кутку — намет артилеристів і дуже старий курінь, а в другому — курінь тубільної поліції, яка збувала час, співаючи та п'ючи чай. Розташовані купками пости і караульні на ніч. Служби багато. А зрештою, позиція дуже чиста, і вільного часу в нас досить. Між наметами і бруствером з усіх чотирьох боків можна було вільно провадити вчення цепів. В напрямі до Аннуаля поле спускалося спершу дуже положисто, а поза караванним шляхом, кілометрів за шість від нас, знову йшло вгору. Рудуватий ґрунт здавався вкритим попелом у місцях, покопаних марокканцями для облоги; і справді, на другий же по зміні день наша позиція була обложена.

Скоро ми увійшли в Р., і я побачив обличчя людей, я збагнув уже, що має статись. Нам дали трохи відпочити і поїсти „холодного“, розданого перед тим, як ми виступали в путь. На моїй бляшанці було написано: „телятина з горохом“, але показаласть вона запліснілою. Дивно ще, що попри всі любовні згоди, які укладають з постачальниками в міністерстві, бляшанки ті все ж таки бувають іноді повні.

Батарей Аннуаля змусили мовчати марокканців, але під полудень бруствер з одного боку почав тріщати, і кулі перелітали нам через голови. Вогонь перебігав по всій позиції. Вільні від служби сиділи спокійні. Коли

кулемети змовкали, марокканці стріляли, глибоко зарившись у траншеї, і їхні кулі летіли по лінії, дотичній до бруствера. Поранити нас вони могли хіба рикошетом. Але це трапляється часто, і впізнати такі кулі можна з якогось навчання, що супроводить їх. По першій же ударі оболонка кулі розривається й розсипається в абсурдних напрямках як феєрверк, видаючи низобіжний горляний звук. В'янсе витяг з торбинки галету й переломив її над покладеним на землю ранцем. Але, щоб з'їсти сухар, бракувало води, і були чутки, ніби її й не дають. Невже ж залишатися голодним?

— Видано наказу додержувати ладу і щоб ніхто не рухався. Спитай дозволу в сержанта. Він приймає тепер харчові запаси, — і по короткому роздумуванні, капрал додає: — іди й розкажи йому про свою бляшанку з консервами, але якщо з цього вийде яка прикрість, я нічого не знаю.

Сержанти переходили з місця на місце, перевіряючи чи все в порядку, щоб дати на підпис командирові змінюючої частини відповідні квитанції. Сержант третьої роти оглядає в льосі бочку олії. Він одкриває затичку. Олії по вінця; безумовно, літрів п'ятдесят, але з відтулини внизу тече не олія, а вода. Сержанти неприязно презираються. Назовні оглушливо тріщать рушничні постріли.

— Я не прийму цього.

— Але, чорт побирай, я ж прийняв її таку. Ти гадаєш, мабуть, що я краду ночами і випив її.

— Я нічого не знаю. Я відзначу це, а ти вже даватимеш пояснення твоєму командирові, якщо він питає тебе.

Той, що передає, термосить собі бороду. Це — не по

товариському. Та й скільки може її бракувати: десять літрів?

— Прийми; а я обіцяю, що коли, змінюючи вас, це поставлять тобі на карб, я заплачу тобі з моєї власної кишені.

Той, що вступив на позицію, дослухаючись до пострілів, по короткій мовчанці рішуче хитає головою.

— Заплатиш ти мені!

У цих словах — якесь похмуре пророцтво. В'янсе з'являється коло входу і стає струнко, прибравши найкращого свого ідіотського вигляду. Суворий жест, простягнена рука і верескливий оклик:

— У лад! Хто сказав тобі, що сюди можна увіходити? Якщо в наметех бракуватиме чогось, я тобі шкуру здеру.

Ніхто не виходить з ладу, щоб перешкодити грабувати тих, що виступають з табору і чиї речі — сорочки, пачки привабливого тютюну — лежать у наметах. В'янсе повертається на своє місце.

Серед трьохсот людей, які сидять спираючись один на одного, щоб не відчувати ваги ранця, дисципліна вже втрачена, і вони просто випадково зберігають ще ладнання в дві довгі шеренги. Далі сидять, схрестивши ноги, марокканці з тубільної поліції, цілком чужі нам.

Дехто з цікавістю роздивляється, перебігаючи очима по позиції. Інші, з майже хворобливою впертістю втупили погляд в якийсь невидимий пункт у повітрі. Але, перевтомлені, вони нічого не бачать і ні про що не думають.

Проходить солдат однієї з рот, що покидають пози-

цію, навантажений немов в'ючак, мішком соломи, який він несе на голові, трьома ранцями, повішеними на руку, і трьома рушницями.

— Гей, земляче! Ти перенесишся в нову хату?

— Куди це ти йдеш фотографуватися?

Інші мовчать, дивлячись у чисте, глибоке, блакитне небо без єдиного птаха. Постріли коло бруствера не гармоніюють із цією ніжною, зміцнювальною, як ліки, блакиттю; невідомо, навіщо стріляють. Біскаєць Отасу просить огню для половини сигари, яка в його за вухом. Здається неможливим, що серед такої сили солдатів часто не знайти й одного сірника. Перед собою Отасу бачить капрала, що курить.

— Іди, візьми огню з нього.

— Дивіться на цього новака: він таки й справді попросить.

Отасу не відчуває ієрархії та соціальних умовностей. В його варварській темноті є якась дика щирість. Йй товаришує обличчя кровожерної гієни; він ніколи не дивиться просто у вічі і, перше, ніж скаже щось, завжди випускає блюзнірську лайку. Всі, проте, вважають його за ягня, дарма що ніколи не бачили, як він сміється, і сами часто сміються з його жахливих вибриків. Коли він устає і починає йти, всі погляди зосереджуються на його спині. Його ранець, скатана шинель, навіть рукави мундира завжди парують. Тут і там сміються. Отасу спокійнісінько підходить до капрала:

— Дай мені прикурити.

Сміх стає загальним. Отасу, обернувшись наполовину, виригає прокльони.

— І це вам смішно? Нема вам чого робити.

Нарешті він, довідується.

— Ідіоти! Могли ж попередити.

Потім хтось каже йому;

— Не підпали собі господарство, хлопче.

Отасу, смокчучи сигару, відповідає:

— Одного разу я й справді запалив мій будинок на селі.

— Тобто?

— Підпалив його.

— Чому?

— Чому?.. чому це сталося? Бо мене побив батько.

Трохи осторонь двоє сперечаються, і один з них закінчує:

— Коли вони смалять отак удень, то цієї ночі ти добре перелякаєшся.

Готуються виступати з позиції. Чи виступають же вони? Виходить сержант.

— Підводься!

Спираючись на рушниці, всі встають. Дехто поспіхом оглядає ранець, просуваючи руки в реміння, немов у рукави піджака. Хвилинку яку панує безладдя. Після переходу кістки ниють, і болять суглоби. Сержант, в якого раптом з'явилась зморшка на переніссі, перебігає поглядом шеренги.

— Хто казав вам зняти ранці? Хіба був наказ виходити з ладу?

І він із кислим виглядом підходить до В'янсе, який ніяк не може знайти одного ременя, гнівно кричить, підводить руку й майже материнським жестом допомагає йому. На бруствері — несподіваний перепочинок. Тільки

хтось вистрелив у напрямі висхлої річки. Там, далі вечір набуває глибокої, ніжної тиші. Бере охота спертись ранцем на бруствер і дрімати. Командири обох частин виносять з телефонної будки шматок мішка, на якому хтось намалював ініціали Головної управи зв'язку, а внизу написав по арабському:

Перед цими знаками марокканці тубільної поліції завжди здивовано зупиняються й читають: „тре..фу“ або „телефон“ і йдуть далі. Начальник частини, яка вступає, здається дуже невдоволеним.

— Капрале телефоністе!

Сержант, який завжди все бачить, поглядає на сержанта другої роти й потаємно показує йому, ніби ріже щось уявлюваними щипцями. В'янсе розуміє: „телефон перерізали“. Витягають геліограф. Величезний триніжок з маленьким круглим дзеркалом, гарненьким, немов дитяча іграшка. Треба використовувати останні промені сонця. Командир диктує, а капрал, взявши в руку маленьку паличку, прикріплену до дзеркала ззаду, установивши її як слід, робить виклик: „така, так, так, така“. Тут бачиш тільки дзеркало, повне сонця, і невеличке хитання його. Всі солдати як один, дивляться на Аннуаль, що вирізблюється в далині над бруствером. Командир жестом виявляє невдоволення. Така тямуща цікавість солдатів іноді буває розпустою. По півгодині ладнання, у тисячу разів гіршого ніж самий похід, знову наказ:

— Сідати, не порушуючи ладу.

В'янсе бачить як над бруствером зайнялась і погасла велика блакитна зоря. Відповідають. Невдовзі телеграфіст прикриває геліограф, і командир велить йому записати обидві депеші — запитання та відповідь — і передати їх йому. Є вже, значить, остаточне вирішення. Сержант підходить знову.

— Підводься! Скинути ранці! Розлічитись!

А потім офіцер:

— Кожен п'ятнадцятий на один крок уперед.

Змінюють караули. В'янсе випадає ріг коло кулеметного гнізда. Механічно, єдиним поглядом, знайомиться він з місцевістю. Його пост ніби маленька кафедра в церкві неправильної форми, збудована з каменів та мішків із землею, і трохи витикається. Є й злиденна прогнила покрівля немов із шкіри, подекуди з волоссям, цупка, на грубих підпорах — то паколах, то брилах каменю, між якими зяють широкі простори. Метрів за тридцять, без камінця, без куща, проходить дротяна загорожа з шматком ганчірки, розгойдуваним бризом. Треба буде пам'ятати про нього, коли настане ніч. Поза цими хащами загорожі та паколів — хрест у землі із зламанною хрестовиною, майже скинутий долі.

Гранати з військових суден не сягають сюди, і тому на цю могилу принесені тільки чотири набої гірської артилерії, схожі на великі фунтики а цукерками. Ззаду — пологістий узвіз горбка і здоровезні кучугури траншей.

До нього підходить капрал і ставить на землю в один ряд дванадцять гранат.

— Мені? Звідки ж я буду їх кидати? Вони мусять бути в резерва.

Капрал, не відповідаючи, забирає їх і хигає головою:

— Чорт побирай, В'янсе, їх таки підсмажать!

— Кого?

— А он тих.

Ті, що виступають з позиції, уже виладнувались, В'янсе знижує плечима.

Їх змушує замовчати тріскотнява кулемета, який стріляє, немов викидає газ з мотора. Марокканці пересуваються тихо. Вони знають, що загін має вийти. Крізь хмари пороху, що їх розігнав вітер, видно кілька тіней, які біжать у правий бік, віддаляючись од позиції. Вони йдуть чатувати на зміну, що повертається, а ті, уже виладнувались і дожидають під вагою лаштунку, своїми запалими грудьми й випнутою наперед головою скидаючись на мандрівних жебраків. Декому безсоння і жага надають вигляду сновид, і губи їм кривить гримаса, якою при нежиті затримують сльози. Денщики виводять троє коней. З паперами в руках снують офіцери. Знову огляд невідомо чого. Бачивши цю мовчанку, ці удавано енергійні кроки, якими офіцер доводить капітанові, командирові загону, свій військовий дух, ці правильно виладнувані ряди, думаєш, що весь цей церемоніал серед нужі, злиднів, голоду, лахміття — важкий жарт божевільних. У глибині душі ніхто не обманює себе. Нема вже нікого, хто вірив би в необхідність будьчого з цього. До того ж усі знають, що чекає зокола. Хочеться крик-

нути: „Для всіх було б зручніше вийти з ладу і застрелитись“. Наш вартовий сержант передає папери одному з офіцерів, а той командирові частини, який, не дивлячись, підписує їх вічним пером. Сержант першої роти не терпеливиться. „Чи помітять вони щонебудь? Чи згадає сержант про історію з олією? „Але командир, побіжно розглянувши папери, кладе їх собі в пазуху й дякує своєму товаришеві. Потім він підходить до бруствера й пильно роздивляється в бінокль.

Білий колір далеких кряжів золотавіє. Відлюдність і тиша—просто дивні. Мабуть, схилом цієї рівнини перебігає льодовий подих смерті, який, коли вони вийдуть, зірветься з цепу із свистом та виттям північного вітру. В декого з розчарованих офіцерів — погані офіцери! — чувається сум од свідомості, що вони помирають заради невеличкої місячної платні і некорисливої та романтичної жадоби смерті, властивої воякові. Кулемет на розі знову починає працювати. В усіх — якась прихована нервовість. Вже пізно. Світла лишається ще ледве чи на півтори години. Солдати байдужо чекають, спираючись на рушниці. Дехто ліктем зганяє муху з носа, від ока. Ремені стискають легені, і хтось з солдатів, зводячи дух, одкашлюється, щоб не хрипіти, як старий міх.

— Бандерин!¹.

Капрал підводить між своїм вантажем маленьке, зеленувате обличчя, тримаючи руку на височині плеча.

— Скажи лейтенантові Ісерні, щоб подавали сигнал. Він робить знак рукою найстарішому з капітанів; офі-

¹ Бандерин — капрал, який передає сигнали.

цери стають на свої місця. Нова мовчанка. Коні нетерпляче б'ють копитами об землю, що гуде від цього. Вечір сьогодні медового кольору і, на мить забувшись — забуттям таким солодким, таким легким, зануреним у гармонію неба, повітря, власного, невинного, всім хочеться почути дзвін калаталець в еспанській сільській місцевості. Мабуть їх і чує якийсь солдат у глибині тої драматичної байдужості, що зветься втомою; але втомою не лише від трьох ночей без сну, трьох місяців майже без води, а й од двох тисяч років соціальної несправедливості.

Командир випростується на стременах, притиснувши п'ясті до стегон.

— Слухай... струнко!

Це — не сухий, енергійний шум, а довге, безладне щемрання од обсмикуваного одягу, випростуваних ніг. Солдати стоять виладнувавшись, виструнчившись. Знаєцька чиясь голова виступає з шеренги, і якийсь солдат поволі падає наперед, не згинаючи колін. Лоб його, ударившись об землю, видає грімкий, сухий і короткий звук. Командир з свого місця наказує:

— Заберіть його, зніміть з нього ремені і хай він буде у третій роті вкупі з пораненими, доки не прийде обоз. — А потім, удаючись до унтер-офіцера, додає.

— Треба виключити його з списків і послати з обозом.

З позиції лунає сигнальний постріл. З Аннуаля зараз же відповідають побатарейно, дуже точно влучаючи в небезпечні пункти. Виступає авангард: два рої, які розгортаються по флагу. Солдати йдуть і йдуть, здобу-

ваючи сили в своїй слабкості, під брязкіт лаштунку, що зводить на пам'ять коней на арені для бою биків. Наші гармати теж починають обстрілювати ближчі ділянки, і по кількох пострілах можна бачити силуети, які перебігають, а кулемети стараються поцілити в них. Вже за позицією, в лабіринті траншей, що захищають її од снарядів, сержант, який здавав харчові запаси, підходить до нашого, хапає його за руку і вперто повторює:

— Дякую, друже! В разі командир скаже щось, я заплачу за олію.

Вони все ще виходять. Поминувши дротяну загорожу, на ходу організовують охоронні загони. Рій тубільної поліції в авангарді. Більше ніж гранати, справжню допомогу дає свідомість, що весь цей жахливий гуркіт знімають наші. Прохід у загоржі, коли виходить останній солдат, знову затягують дротом. Виступили щось із триста чоловіка. Стільки ж нас залишається. Маленька колона безперешкодно йде вперед швидким, нетерплячим кроком. В'янсе бачить, як земля праворуч великими бульбашками кипить під пострілами артилерії. Нижче, уже на рівнині, з'являється купка вершників, маленьких як грашкові солдатики. Кулемети не сягають так далеко, але з Аннуаля їх помітили, і швидкострільна артилерія така діюча, така похіпна, кидає низку гранат. Між білих хмар коні басують, стають дибки й крутяться на задніх ногах.

Над вершниками, чергами по чотири, розкриваються хмарки бавовни. Нові гранати шматують хмарки, які з'явилися перед ними. Тепер стріляють і дві гармати з позиції, б'ючи по траншеях, де на нас чекали сьогодні

ранком. Глибокі, приглушені постріли—неначе гармата, замкнена в ящику з бавовною, — а потім, на метр од землі, над борознами, які викривають траншеї — два сухі, ясні вибухи. Вечірнє світло слабшає, і вибухи дозволяють уже бачити білий вогонь, біліший ніж дим; немов гранати були начинені сріблом або скалками свічада. Колона продовжує спускатися; все йде гаразд. Здається, ніби вона швидко поступає наперед, але нескінчима рівнина охоплює її і стискує, дедалі одверто загрозливіша. Гуркіт страшний, але пейзаж не втрачає своєї загадкової ясності. В'янсе дивиться на колону. Тепер позаду її розгортається ще один рій, і солдати на флангах настромляють тесаки на рушниці. „А, ідіоти! вони ж ідуть між кулеметів“. Розгортаються швидко, широкими стрибками. Один поточився, падає ниць, підводиться й знову падає, на цей раз боком, немов хоче плечем проламати бреш у землі. Він — поза шляхом в цепу: до нього підходить капрал, одстібує йому пояс, зриває ремені, забирає рушницю й знову прилучається до цепу.

Колона продовжує йти вперед. Гранати падають тепер ближче до шляху. Поранений підводиться і надаремно силкується наздогнати своїх товаришів. Якби не шум гранат, то, мабуть, чути було б, як він гукає.

— Капрале! Я можу йти. Це — нічого.

Але колона віддаляється, і поранений відбивається від неї щораз більше. На бруствері відчувається гнітюча туга. В'янсе згадує день, коли під час одного відступу бігом він упав без дихання, і командир роти звернувся до підполковника з такими словами:

— Чи не міг би я з вашого дозволу пристредити сол-

дата другої роти, який не може йти. Якщо ми залишимо його так, його катуватимуть маври.

А підполковник категоричним тоном перебив його:

— Як нема іншого способу, то є ще мій кінь. Хай його принесуть сюди.

Щоправда, цей підполковник серед начальства мав репутацію сентиментальної, мало військової людини. Ось солдат знову падає. Огонь переносять у правий бік і ззаду колони. Земля коло пораненого надимається й вибухає в повітрі. Дві гранати, одна по одній. В'янсе не бачить вже більше пораненого. Але трохи нижче круг колони, починають „жалити“ кулі. Справжній град сипнув з якогось місця, не виявленого ще Аннуальськими батареями. Тепер наші гармати б'ють по невеличкому косогору в другій частині дороги. Рушничний огонь зменшується, але колона залишила вже на шляху чотирьох солдатів. В'янсе раптом починає бідкатись:

— А ми? А ми?

У перший раз, відтоді як він у Марокко, В'янсе втрачає віру в своїх начальників. Він двічі вже бачив, як зазнав невдачі генерал С. У маврів сила коней, гарні кулемети й кращі ніж у нас ручні бомби, начинені щонайменше півтора кілограмами цвяхів та скалками куль, які вони збирають на полях. Тепер воно вже не так, як було давніше. Все — поразки та помилки. Вчора маври збили літак і возили настромленого на палю мертвого вже пілота. Генерал С. не може добитися, щоб йому прислали більше людей. Дехто каже, ніби це тому, що він здобуває нові території з власної ініціативи, без дозволу комісара. Інші пояснюють тим, що коли давати йому

підмогу, то прийдеться присилати батальйони з Еспанії, а уряд і чути не хоче про те, щоб садовити військо на судна. Переказують ще, що ніби комісар йому заздрить і хоче, щоб генерал зазнав невдачі. Та це зрештою — одне і те саме. Колона зійшла вниз, пройшовши половину дороги. Гуркіт гармат тепер куди сильніший. Гармати позиції розлютились, стріляють невтомно, не зводячи духу, і це змушує боятись, що вони задушившись, розірвуться. Бруствер дрижить. Рот несвідомо відкривається, щоб полегшити „усунення“ звука. Перші бригади круків, на заклик гармат, прилетіли з Аннуальських ярів і розгортають на землі свої цепі. Поївши солдатського м'яса, вони повинні розуміти, що таке війна. На кожному телефонному стовпі завжди сидить якийсь крук. Всі вони гладкі, лиснючі; крячуть — немов одригують, добре побідавши. Флангові прикриття зменшилися до чотирьох-п'яти солдатів. Ті, що впали передніше, спатимуть не сами. Світло тепер слабкіше, і розриви, майже червоні, дається бачити краще. Лагідність пейзажу — лицемірна зовнішність, бо праворуч обрїй заселяють блакитняві тіні, а в пустельній, похмурій безмірності гранати зондують тишу й перевіряють, до чого можуть дійти драматичні нескінченності. Цепи на флангах — то багатолюдні, то від них нічого не лишається. Тепер вони здаються лиш чорними крапочками, як мурахи. І їх куди менше: мабуть, половина. Начальник позиції з біноклем у руці проходить коло бруствера й каже капітанові:

— Вони повинні були б розгорнутися всі й ставити опір. З допомогою кінноти з Аннуаля їм можна ще врятуватися. Генерал надзвичайно самовпевнений і гадає,

ніби все, що він наказує, має виходити на добре.

Капітан робить такий жест, неначе знає якийсь секрет та не хоче забагато говорити. Незабаром наші гармати замовкають. Вони й так стріляли вже з великими інтервалами. Це — марна праця. Витрачаєш забагато набоїв, і коли доведеться, мабуть, захищати позицію, їх буде мало. Поночіє. Колони вже не видно; з Аннуаля стріляють рідше і навмання. Табір можна бачити тепер трохи ясніше, дещо видно й на нашій позиції, бо останнє світло затримується ще на парусині наметів і на вапнястому ґрунті. В міру того, як замовкає артилерія, стає виразніше чути рушничний огонь. Він не такий інтенсивний, як того слід було б сподіватися. Може, вони пішли в багнети. Шум у караулах зосереджує життя в цім оточенні дротяною загорожею та мішками з землею коло. Все світ закінчується нашим бруствером. Ніч обволікає весь його чорною бавовною, холодним крепоном, глибокою, безнадійною темрявою. Караули вже змінилися так, як змінювалося й стільки інших: спершу безладдя серед тих, кого змінюють; потім безладдя серед тих, хто заступає. А під час вечірньої зарі все в своєму нормальному вигляді: ті ж таки пошарпані мандрівні жебраки. Скрізь розмови. Хтось, простилаючи на землі ковдру, каже:

— Що ми робимо? Захищаємо Іспанію!

Четверта рота скінчила влаштовуватись у наметах, і солдати блукають по позиції. Завжди знайдеться чим поцікавитися. Темрява живцем поховала колону в полі. Але це — подія далека і чужа нашій дійсності. Здається, ніби колона вийшла звідси рік тому, а вистріли зокола,

то — якась святкова стрілянина з приводу чийогось весілля або Рамазану¹. Якийсь самотній солдат, у неймовірних, зібраних гармонією штанях, підходить до землянки артилеристів. Вони встромили в землю шийки порожніх пляшок спід пива і, залишивши на рівні з ґрунтом денця їх, зробили гарненькою мозаїкою емблеми артилерії та номер свого полка. Розкарячивши ноги й спустивши голову, він дуже неуважно розглядає цю філігранну роботу.

Такої краси нема ні у фортеці, ні в Монтеаруїті, ні в Кандусі. А це що? Курка?

Він бачить орля, що метушиться в наметі. Артилерист сміється й показує йому його, взявши птаха в руки.

— Папуга?

Той знову сміється, і піхотинець іде, трохи зніжковівши. Стрілянина тепер — живіша. У задній половині позиції сот зо дві солдатів сидять коло бруствера. Одна група стоїть, спираючись на мішки з землею, спиною до поля, і якийсь астурієць повчає:

— Там — страшна пустиня. Якщо прийде час накивати п'ятами, хіба ти туди побіжиш? Ні! Бо потрапиш у різницю. Завжди треба знати, куди тікати. Туди — на Дріус! Хай сонце завжди сходить з правого боку від тебе, а заходить з лівого. Додержуючи такого закону, ти набіжиш просто на „Добле тоно“² в Мелільї.

Всі сміються. Хтось каже

¹ Рамазан — дев'ятий місяць магометанського року, коли можна їсти тільки ввечері.

² Назва будинку розпусги.

— А добрі дівчата в „Добле тоно“!

Мовчання. Неподалеку проходить лікар у супроводі солдата із великим зшитком. Вгорі рожево-лілуватого кольору небо освітлює, виносячи його на явність; білий прибій хмаринок. Невідомо, звідки береться і грає на вершках наметів світло відбитого проміння сонця, яке вже зайшло. Знову лагідні і година, і тиша, і ніжний бриз. Батареї Аннуаля гримають ще й досі, але надзвичайно рідко. Причину раптової мовчанки над бруствером не можна зрозуміти. Хтось сперечається з артилеристом.

— Ваші гармати — ніщо. Багато гуркоту, багато вогню, а тебе однаково луплять.

— Треба мати зовсім дурну голову, щоб не розуміти цього, — настоює артилерист. — Якби не ми, то ти не міг би й прийти сюди. І це всякий тобі скаже.

— Гаразд, — відповідає піхотинець, — але чи не скажеш ти мені, який інтерес мав я сюди приходити?

Всі сміються. Солдат з Ріохо, хитаючи головою й б'ючи себе долонею по коліну, каже:

— Цей клятий Пікерас завжди втне щось смішне.

В іншій групі панує інша тема.

— Ти гадаєш, вони добулися до Аннуаля?

— Ні я і ніхто цього не скаже, бо тут, на війні, ніколи не знаєш, що станеться.

Катастрофа не доходить до свідомості солдатів; її розглядають як завжди можливий випадок, бо всіх утягла вже в себе воєнна механіка. А мабуть вони стали занадто здеморалізовані, щоб це справляло на них будьяке враження.

Маленький сухорлявий солдат, який цілий рік обридав лікарям історією про те, що не може витягнути зовсім руки, зауважує, даремно намагаючись застібнути гудзик на гетрі:

— Ні на війні, ні в житті нічого не знаєш. Був я в Гаванні, виграв тисячу песет у лотерею й розтринькав їх з дівчатами та витратив на гаванські сигари. Тільки на це й потрібні гроші.

Група галісійців слухає мовчки. Хтось видобуває очеретяну флейту й починає награвати місцеві мелодії. З кола виходить наперед квартир'єр — такий брудний, що нечисть, укриваючи його мундир, його розстрібнуті штани (без гетр), його обличчя та руки, переходить у тінь од його постаті, — і починає танцювати. Потім виступає другий.

З великою серйозністю, майже не відводячи рук од тіла, спустивши голови, вони то йдуть уперед, то відступають, слятаються й розплітаються під монотонний приспівок.

— Навіть з танків ваших видно, які ви дурні. Підводите то одну ногу, то другу, немов вам наступають на мозолі; ось і все, — каже Пікерас.

— Мовчи, бо ти не з Галісії, — відповідає Сальгадо. — Щоб ти навчився зробити хоч би один крок, довелося б прикликати вісім оркестрів.

— Тому, хто говоритиме мені, ніби галісійці — еспанці, я скажу, що він — брехун.

Там унизу вогонь стає напруженішим. Дехто крутить головою.

— А, чорт побирай, як вони смалять!

Музика грає далі. Жаліють інших менше, бо й сами в небезпеці. Кажуть, ніби співчуття це є страх зазнати й собі такого самого нещастя; коли напевне знають, що нещастя незабаром спіткає і нас, то й співчуття зменшується або ж зникає. Інші солдати пішли до поранених. Один зустрівся там із земляком. Хворих і поранених скинули на землю, де вони лежать, закутані в ковдри. Од громування артилерії на пов'язки, на вкриті потом обличчя падає з покрівлі земля. Всі — в шапках, крім одного пораненого в голову, який сплюснув її у формі вісімки й застромив за пояс. Загубити її легко, а вона ж дорого коштує. У глибині, уткнувшись носом у стінку, заплющивши очі, розмовляє сам із собою, своєю власною мовою, якийсь піхотинець. Хтось каже:

— Нас губить бруд.

У темряві чути, як горніст пробує амбушюр, а потім сурмить збір. Вартові, до бруствера! Треба заступити тих, що стали вдень. Збираються у мороці, перед наметами, виходять у ремінні і з рушницею.

— Мерщій!

Хіба не читають списка? Скільки чоловіка в караулі? Вся рота. Виступають, виладнувавшись по двоє, щоб обійти всю позицію, заступаючи товаришів. Колона губиться, і незабаром з іншого боку показується інша: з тих, кого заступили. Дехто протестує:

— Не такий тепер час, щоб сурмити збір.

З тих, що стали на караул у першу чергу, на бруствері залишилося тільки чоловіка тридцять і в тому числі В'янсе, який все ще стоїть на своєму посту. Ніч — темна,

але невдовзі зійде місяць. Шакали не підходять, налякані канонадою. У далечині триває рідке перестрілювання, яке поволі замовкає, і тоді стає мовчанка. Якби місяць зійшов на годину раніше, то половина, мабуть, могла б іще врятуватися, а так на них полювали наче на пацюків. Ніхто не знає, звідки береться стільки маврів. Батареї мовчать уже остаточно.

В'янсе почуває себе пригніченим якимись невиразними міркуваннями. Поле, якби його можна було бачити, являло б жахливе видовисько. Марокканська кіннота безсумнівно переслідує тепер втікачів і полює на них із своїми кривими шаблями та кинджалами. Ті, що врятовуються, якимось чудом добіжать до Аннуальської дротяної загорожі, такі далекі, відсутні навіть у пам'яті коханих осіб. І все це відбудеться при цілковитій байдужості зоряного неба і змушує подумати про велику помилку і про когось, що відповідає за все. Де? Хто? Ніч іде вперед „Що то за караули, які ніколи не кінчаються?”. Чути далекі, рідкі постріли. Потім постріли — ближче. Бриз, який тепер подужчав, або пацюк, поворушив щось на смітнику, по той бік колючої загорожі.

Крізь розтвори в стіні долинає свіжий, пестливий вітер. Коло самого носа В'янсе, повисши на шкірі покрівлі, розгойдується, защекнувши одну лапку, якась ящірка. Це — хамелеон. В'янсе бере його, обережно стиснувши м'яке черевце, кладе на пантронташ, а потім приміщує всередину, спорожнивши попереду патронташ. Повітря густішає й тисне на серце. Вже дві години, як споночіло, і дихання пристосувалось до того тиску. Є якесь велике лицемірство в наколишнім мирі, у тисячу разів гіршому

і чесна, одверта борня. Кроки коло бруствера. В'янсе знову дивиться всередину позиції. Довга, тонка тінь з гострими плечима, з голим мармурового кольору черепом, з великими порожніми орбітами. В'янсе почуває, як йому мліє рука, як він тремтить, і автоматично каже:

— Без змін.

— Чи не заснули ми?

Це — капрал Фідель, який любить „пильнувати“ вночі, і накрутив собі рушник на голову та круг шиї.

Зі споду ночі — і проте, дуже зблизька — долинають тихі, стримувані зойки людини.

— Гей, хто там? — питає В'янсе.

— Не стріляйте, товариші. Це — Аннуаль?

— Хто там?

— Поможіть. Це — Аннуаль?

— Капрале караулу!

Капрал бариться. Солдат гадає, що його покинули, і кричить:

— Заради вашої матері, товариші. Я — з першої роти третього батальйону серіньйольців. В мене влучили дві кулі. Мені перебили ногу. Це — Аннуаль?

— Ні, це — Р.

Тепер відповідає вже капрал. Поранений стогне, потім кляне. Нікого не видно. Густі тіні над світлими тінями сітки загрожі. З'являється офіцер.

— Що тут таке?

— У мене двічі влучили. Я з першої роти, яку ви заступили. Так це не Аннуаль? А, боже мильй! Якщо це не Аннуаль, то, значить, усіх нас покинула рука божа.

— А ваш загін добувся до Аннуаля?

— Хто ж там добудеться! Хіба ви не бачили? Я ще з тих, кому найбільш пощастило.

— Ти говориш з лейтенантом, хлопче, — попереджав офіцер.

— Слухаю. Але ж ні. Майор помер і...

— Добре, добре. Більше я нічого не хочу знати. Рушницю зберіг?

— Я приніс три з собою.

— Ти виконав свій обов'язок. Зніми замки й кинь їх сюди. Постарайся, щоб вони впали за бруствер.

Такий наказ показує на реальну небезпеку того, що маври можуть підійти до загорожі і забрати рушниці. Для пораненого це — смертний присуд. В'янсе мимоволі бурмотить загрози на адресу проклятого офіцера. „Хіба маври в засідці й стрілятимуть у нас, коли ми вийдемо? У такій темряві їм не легко буде завдати нам великих втрат, а до того ж в загорожі є прохід, і ми легко зможемо повернутись знову на позицію!“. Солдат хвилинку міркує, а тоді благає голосом, зміненим од страху:

— Пане лейтенанте! — Це мало важно, але за три місяці мені виходить термін.

— Так що ж із того?

— Якщо мене вилікують, — каже поранений, — то я міг би врятуватися, пане лейтенанте.

Упадає мовчанка, а потім він додає й розтягує слова, немов захрипши:

— Я не заслужив, щоб померти як той собака, пане лейтенанте.

— Я забороняю тобі говорити далі.

— Слухаю! — міняє тон поранений.

Сходить місяць. На поле падає якесь примарне, олив'яне сяйво. Поранений, упавши на землю, тягне, немов ганчірку, ногу, хапається за паколи огорожі. Як перестрибне він через неї, коли там чотири метри колючих хашів? Почуваючи себе викритим світлом, він напосідає з панічною настирливістю, то принижено, то в розпачі:

— Пане лейте...

Близькі постріли. Солдат замовкає й розпластується на землі, а по мовчанці додає, стихивши голос:

— Ось вони. До одної прив'язаний мій номер, щоб з вашого дозволу послати його нашому унтер-офіцерові, і той міг би написати додому.

Унтер-офіцер помер там унизу, але поранений не пам'ятає цього. Лейтенант ховається за бруствер, щоб якийсь з замків не влучив йому в голову. Один падає коло намета з пораненими, другий — на патруль, що проходить, третій лишається поза бруствером. Після того поранений одпочиває, притиснувши голову до землі, вкритої різними покидьками, сухими екскрементами. Алюмінієвий номерок розміром з п'ятисентимову монету висить на першому замкові. Лейтенант читає: Т/7. 241 записує цифру в маленьку кишенькову книжечку й кидає номерок. Він був прив'язаний коротенькою почорнілою від поту шворкою.

АННУАЛЬ. КАТАСТРОФА

Вночі Р. має якісь незнайомі обриси. Ніхто не знає будьякої позиції, доки не освітяться з кожним на ній каменем, кожним кутком. Кількох днів було досить, щоб очі цілком звикли до всіх неживих речей у Р., які надають йому життя. У них — якась деморалізівна пророчистість, і треба довго дослухатись до неї, щоб не чути в ній уночі дивних, зловісних звуків. Місяць кидає унів своє блакитно-біле світло, і поле з його різкими контрастами тіней здається якоюсь заллятою ртуттю територією. Повітря—вогке вогкістю ріки, болота, але не моря. Чатують часові коло кулеметів, і сидять біля бруствера, пильнуючи, ті, що мають заступити їх. Чоловіка тридцять, вільні від нарядів, сплять одягнені, важким, гарячковим сном. Три дні гнітючої спраги, без видачі пайки, без надії. Нема води, і про це оголосили по дурному просто, як оголошують смертний присуд. Мабуть ви маєте подати якісь заперечення? Так буває в цивільних судах. У війську, перше ніж подавати, якісь заперечення, треба скоритись. Спершу звольте померти, а тоді подавайте й ваші заперечення, протестуючи „на письмі“. Харчі ще лишаються, але неможливо ж ковтати саме сухе. Треба води, води і води. Без неї однаково—їсти

чи не їсти, спати чи пильнувати. Останній кухоль її дали три дні тому. П'ючи, люди пітніли, і тому в шлунку не залишалось й краплини. А втім, вони зазнали короткочасної насолоди відчувати вологу водночас і в горлянці, і на шкірі. Від учора п'ють сечу. В'янсе не хоче куштувати її. Він марить, тримаючи рушницю між ногами й одхиливши назад голову. З Аннуаля долинає іноді холодне поляскування рушниць. Позиція перебуває постійно в стані тривоги, до чого всі вже звикли. З боку висхлої річки, хоч її й не можна захищати артилерійським огнем, небезпека не загрожує. Зруйнувати дротяну загорожу там—неможливо. Справжня небезпека—на флангах і з боку Аннуаля; особливо з боку Аннуаля, де вся земля поперехрещена траншеями. Цієї ночі вони чогось баряться починати. Ми обложені вже десять чи дванадцять днів, і марокканці до того ж знищили ще обоз, який ішов до нас з Аннуаля, але міг пройти лише половину путі.

Тубільна поліція—на своєму невеличкому секторі й ховається під повіткою. Начальник позиції промовляв до них сьогодні вдень. Кожен, хто спробує покинути позицію із зброєю чи без неї, буде розстріляний; зате ті, хто залишаться й будуть захищати її, дістануть нагороду, бо тим чи іншим способом, а обоз невдовзі прибуде сюди, і тоді ми суворо покараємо бунтівників. В'янсе гадає, що ці слова могли б справити свій моралізівний вплив тільки тоді, якби їх супроводила бочка води. Три ж дні її й не куштували. У бочці на олію зберіглося ще принаймні двадцять літрів води, які на двадцять чотири години затримали на порозі маячіння

дві сотні людей. Не спиться. Спрага викликає сонливість, повну галюцинацій. Але головна проблема даного моменту, це—тубільці, зморені спрагою, і—що ще гірше—безнадією. Брак води й атака, яку день і ніч треба відбивати з бруствера, менш важливі, ніж оця небезпека з боку тубільців, бо серед повстанців, що кидаються на приступ, є багато аскарі, змінених кілька днів тому,—вони зрадили нас по дорозі до Аннуаля. Дехто пропонує повбивати тубільців. Інші гадають, що краще буде прогнати їх з позиції, попереду обеззброївши. За ними, з обачності, стежать. Капрал Могахат дав доказ свого доброзичливого до нас настрою, але його ледве слухають, і кулемети—це вже факт—готові обстріляти втікачів. Троє поранених, і серед них один тубілець, померли, і на їхні місця покладено нових солдатів, що виповнили халупу й намет. Лікар ходить з рушницею, а не з ватою та бинтами, і в кишенях його елегантною гімнастерки повно патронів. Розмовляючи з офіцерами, він намагається жартувати.

— Ось яку блискучу кар'єру зробиш, доки добудешся Аннуаля.

Але цей жарт—недоречний, і його не схвалюють. У великій ямі поховали шістнадцять трупів, і ще троє лежать горілиць у приміщенні, де була колись караульня. Дехто з солдатів, перше ніж лягти на землю, викопує у ній тесаком маленьку заглибину, доки не досягне прохолодного шара ґрунту, і тоді притискується до нього щогою. Здається, вони самі собі риють могилу. Ніч—повна непевностей. Рушничних патронів—скільки хочеш, але в артилерії запасу менше: по шістнадцять снарядів

на дві гармати. А обози ніяк не можуть прибути! Начальник позиції мовчки переходить з місця на місце. Вдень він майже не виходить. Він ховається від сонця, знаючи, що води нема, і виходить лише вночі, по холодку. І, мабуть, він не хоче, щоб солдати прочитали на його виду розгубленість та відчай. В'янсе з групою товаришів перебуває на тому боці позиції, що виходить на річище, бо в інших місцях підпадаєш небезпеці бути пораненим чи вбитим ручною гранатою—бляшаною коробкою, повною цвяхів та залізних скалок, які вилітають з неї, бринячи немов рій бджіл. Вони сплять тут глибоким і разом з тим легким сном; спрага і відчай не зовсім приглушують свідомість; губи порепались, неначе кора на дереві. І майже в усіх—права щока—опухла, а з ясен тече кров. В'янсе схуд більше ніж будьколи, у нього брудна борода, де—мідяне всуміш із чорним волосся, і на щоці ніби флюс. Це—відбиває рушниця; її приклад, притиснутий до обличчя і через поспіх не дуже міцно притиснутий до плеча, розбив ясна й забив усю праву щоку від ока аж до шиї. Поруч них—рушниці з одкритими замками. Отасу, засунувши руку в пазуху і гнучи прокльони, стоїть серед тих, що куняють, і злим оком поглядає на них.

— Спите, як ті кабани, карахо¹! Порозводили б ви стільки нужі, скільки розплодив її я, відтоді як потрапив до цієї клятої позиції—поспали б ви; ого!

Там далі—спущена земля в тому місці, де поховали перших померлих, і чорний отвір караульні, де лежать нові

¹ Карахо—іспанська лайка, скорше заклик, що позначає обурення або здивування.

трупів. Багато друзів В'янсе вже загинули: той, хто хотів перейти до регулярного війська, бо там платять на день дві з половиною песети й носять блакитний шарф; астурієць, що давав поради на випадок втечі; андалузец, який безнастанно згадував про вітрину одної харчової крамниці в Мелільї, і галісієць, найбільший меланхолік у роті, що завжди питався:

— А коли ж зап'ємо ми могорич з приводу відпустки додому?

Загинув і артилерист з орлям і двоє мовчазних хлопців, які ніколи ні з ким не розмовляли, не просили прикурити і завжди мали якусь газету в патронташі. Інші вбиті—не з їхньої роти, і В'янсе їх не знає. Та це—однаково. Кожен солдат схожий на всякого іншого. Вісім чи десять уже в ямі, а ті троє „затримались“, але їх поховують, коли вбитих буде більше. Рота виступає в караули в другій половині ночі, і марокканці, здається, чекають на неї. Цій роті завжди погано велося. Під місячним світлом два санітари виносять з намета з пораненими ще один труп. В'янсе не може заснути. Тихий гомін на позиції нагадує йому чомусь дзюркіт води. Думаючи про свою хату в селі, він із заздрістю згадує тамтешні злидні і переріз з водою, краплі якої співали, коли її вибирали кухлями. В'янсе не розуміє, як міг він піти з села, де було стільки джерел холодної води. А потім цей сніг, що танучи, виповнював калюжами шляхи і вулиці! А глечик з водою в кузні, з кількома краплями ганусу на весні, щоб вода не шкодила шлункові! То була гарна вигадка старого. В ночі є щось, що розтягає цю епоху, що продовжує її, надаючи їй іноді

дратівного й солодкого присмаку надії. Тоді В'янсе вірив ще в справедливість, яка дихала, яка жила в усіх його вчинках, в усіх його думках. То була ясна осяйна правда, що містилася в усім. І ця ніч, не зважаючи ні на що, теж дихає якоюсь вірою в справедливість. Віри тої не почувається, щоправда, ні в речах, ні в думках, але вона безсумнівно є десь по той бік мороку; віра в справедливість похмуру, загрозливу, невблаганну, вічну, яка стежить за всім.

Поруч із ним сплять солдати. Той он — Мартін, з Ріохо. Він дістав шість куль, власне шість ран від одної кулі. Вона вдарила його в бік і прошила йому обидві руки і бік. Не пощастило хлопцеві. Він заступав уже капрала і цими днями збирався складати іспит. А той алікантієць, швець з фаху, який, казав він сам, заробляв на день по п'ятнадцять — вісімнадцять песет? Теж у караульні. Найрозумніший був хлопець на всю роту. Але... розлягаються два пострілі. Змінні схоплюються на ноги й стають на свої місця. Бігають капрала з пачками патронів. Кулемет чеше. Його вже запустили. Якщо ми витримаємо цю ніч, то завтра прийдуть обози — запевняли нас сержанти. Стрілянина стає загальною. Назовні вогонь — інтенсивний, і нявкання рикошетних куль виповнює інтервали між пострілами. Брезент наметів — продіравлений, а подекуди зависає клаптями. Яка колосальна, могутня сила в серці ночі, звідки виходить увесь цей жахливий гамір! Маври посилають свої постріли пачками, і дим від пороху та від землі з розриваних кулями мішків утворює хмари туману понад бруствером. Раптом чиясь тінь

зривається з свого поста, кидає рушницю геть далеко від себе й пробігає, бурмотячи щось.

— Куди це ти йдеш?—питає В'янсе.

— А! Чого ти чекаєш тут? Зараз вони ввійдуть. Мені попало вже каменюкою.

Він показує на шию, під ухом, потім іде до сектору тубільної поліції, загрожуючи комусь безладними словами, і падає ниць на камені. В'янсе бачить, як на них з'являються криваві плями. Капрал забирає в нього рушницю й притуляє її до обруча намета. Кулемети стріляють безперервно, так само, як і обидві гармати, яких, здається, тут чотири, так швидко одна по одній вибухають гранати з них.

Марроканці йдуть в атаку, в атаку! Підбігають кілька капралів. „Підводься! Вдягай реміння з патронташами!“ Все це кажуть на мигах. Ніхто не чує, і в цій мовчанці, в цім механічнім способі порозуміватися є нова і дивна хуткість. Коли солдати виладнувалися в дві нерівні шеренги, з'явились офіцер і два сержанти. Якийсь солдат заточився, а рушниці з рук не пускає. „У лави!..“ Солдат випростується, але раптом капрал забирає йому рушницю, знімає з нього реміння.

— Ти не можеш, приятелю. Іди в намет.

Незабаром з'являється ще один офіцер з групою солдатів і розміщує сили в секторі поліції, на місцях з кращим обстрілом. „Вони йдуть на приступ“. Картеч рикошетом ударяє в бруствер, де розміщений ще один рій, і вибухає. Решта другої роти сидить карачки під бруствером разом із резервами і вичікує. Чого вони вичікують? Хто дав їм такого наказу? Зокола теж стріляють

з кулеметів: Шириться чутка: вбито начальника позиції. Факт той, що картеч пробила бреш, і що гармати стріляють з ближчої вже відстані. Наші кулемети працюють на всю силу, і порожні гільзи падають із слівочим брязкотом, який чудово чути й у такому гуркоті.

Підходить сержант.

— Що тут у вас? ви поранені?

— Ні.

— Так що ж ви тут робите?

Всі підводяться. Хто дав їм наказа сидіти? Не згадують. В'янсе звичним жестом ставить рушницю між двох мішків, розриває обгортку одної із пачок з патронами, кладе їх на землю, дивиться в поле і чекає. Десь близько півночі. Він чує, яку ззаду його кажуть:

— Чому це не стріляють з Аннуаля?

Ніхто не хоче голосно визнати можливість того, що під час одного з останніх наступів табір узято. Вже понад дві години не чути швидкострільної артилерії. В'янсе голосно каже:

— А казали ще, ніби завтра прийде обоз!

Повторюючи стиха „У першій траншеї немає нікого. Не стріляйте туди“, проходить сержант. Але марокканці вузькими покрученими бічними проходами протискуються й до першої траншеї. Це добре видно, і кулеметники помітили їх і стріляють тепер туди частішим огнем. Нарешті починають стріляти й гармати з Аннуаля. Перша граната, упавши надзвичайно близько, розірвала три метри загорожі, і уривки дроту дрижать, мов струни гітари. Проте, солдати зараз же відчують якесь

полегшення. У траншеях поновляються випали з рушниць, і В'янсе чує сухі удари куль у мішки з землею, свистіння тих, що пролітають вище, і раптом йому здається ніби хтось розірвав штуку сукна коло самої цівки рушниці: „Ач, як ловко ціляють!“ Хтось видає новий наказ:

— Що робите ви там, третя рото? Сидіти й чекати!

Сусід В'янсе плює на землю кров'ю. То з ясен. В'янсе дивиться йому в обличчя. В нього одухотворений вигляд, що був би дуже драматичним, якби не величезні одлеглі вуха. Він хоче говорити, але не може. В'янсе наближається до нього. Той хапає В'янсе за руку й здушеним голосом — подих його обпікає і виходить сухими товчками — каже:

— Товаришу, тут щось сталося. Пам'ятай, що я сказав тобі: тут щось сталося.

Він замовкає. Його права щока — фіалкового кольору. Потім, показуючи на свою рушницю, яку він бере за ремінь, щоб не обпектися, додає:

— Зараз цівка розтопиться, немов шматок сала.

Кулемети люто стріляють. Звідки в них стільки патронів? — думаєш мимоволі. Гільз на землі — щонайменше дві бочки. Ось з'являється офіцер кулеметної команди з цеберкою в руках. Він підходить до бруствера, звертається до часових і до підзмінних, які відпочивають сидячи на землі:

— Мочіться сюди, коли хто схоче.

Це — щоб охолоджувати цівки кулеметів. В'янсе розглядає офіцера. О! яка це зовсім інша людина. Тепер вони дивляться на солдатів не лише як на рівних собі, ба й як на вищі своєю стриманістю та зневагою

до смерті істоти. Коли воно так, то чому ж вони дос морально нищили його, заперечували його право мислити мати власну думку; принижували його до стану речі, яку треба лиш заводити до кожного списку та завжди мати на похваті?

„А, пресвята діво, коли вже й офіцери стали такі!“. Один старий солдат говорив: „як приходить час помирати, вони стають лагідніші“.

З Аннуаля стріляють і влучають тепер краще, але вибухи струшують вас, хапають за серце і, здається, от от видеруть його з грудей. Гармати на позиції мовчать. А аскарі? Вони чи то з нами, чи то проти нас. Офіцер кулеметної команди повертається з повною цеберкою. Цієї частини бруствера вистачило на неї, але каптали попереджають усіх, щоб мочилися тільки в миску або ж у пляшку, а, будши на бруствері, просили собі цеберки. Хто не виконає цього наказу, буде покараний. Каптали притягають ящики з патронами й залишаються коло бруствера з купами ручних гранат. Артилерія Аннуаля продовжує працювати. Солдати третьої роти підводяться й знову беруть свої рушниці. Де в кого вони так і залишались націлені. Солдати другої роти сідають, падають коло бруствера і засипають. В'яне знову бачить, як усе поле аж до другої траншеї кипить від гранат, але в поперечні ходи вони не потрапляють, а кулемети б'ють лише по маленькій ділянці, куди спрямовують свій вогонь, і безсумнівно завдають марокканцям великих втрат. Ті, хто врятовуються від гранат, замість тікати — наступають. Не зважаючи на

кулемети, вони добулися вже першої траншеї і безперечно готуються до атаки, бо не стріляють уже, а намагаються непомітно пройти вперед і оточити з усіх боків бруствер. Якийсь офіцер хапає камінь і з силою жбурляє його поверх мішків з землею. Камінь падає на метр за першою лінією окопів. Роздають ручні гранати. Кулемети перешкоджатимуть бігти назад псперечними переходами, а якщо марокканці вилізуть з окопів, солдати полюватимуть на них із своїми рушницями. З траншеї починають стріляти ворожі кулемети, шукаючи наші кулеметні гнізда. З жєстами маріонеток підводяться руки, кидаючи гранати. Кулемет змовкає; марокканці починають пачками стріляти по брустверу. Раптом кулемет знову заходжується робити. Але наші гармати обстрілюють лише частину цього фронту, а гармати аннуальські, хоч гранати з їх і наближаються, не б'ють ще по траншеях. З великими труднощами одну з наших гармат пересунули до бреші, проламаної гранатами марокканців. Далі, вже за схилами горбів, видно нерухомі групи кінних і піших повстанців. Зграї круків, які час од часу важко знімаються вгору, показують місця, де був знищений наш обоз і де загинули дві роти, що змінилися. В'янсе бачить наполовину вкритий шкірою кістяк з мертвотно-білими довгими ногами. Це той поранений, що повернувся сюди в день зміни, і якого повстанці вбили та роздягли. Морський вітер приносить іноді з далекої рівнини нудкий сморід. Коли він дме, то здається „ніби тобі під ніс тикнули жменю гною“, як каже Отасу, який гадає, що смердять тільки мертві маври. „Християнин бо не може видавати такого жахливого духу“.

Уткнувшись підбороддям у мішки з землею, В'янсе виглядає:

— Боже, боже! Що ми зробили, за що сунули нас у таке пекло? Ніхто в Еспанії не знає що тут діється. Подеколи в газеті, щоб зробити неприємність урядові, напишуть „наші солдати помирають в Африці“, але і народ, і міністри звикли вже до цього. Ну і що ж? Африка — далеко, і до того ж це в усякому разі — оборона батьківщини. Слухай, хлопче, а чи знаєш ти, що таке батьківщина?

Сусіда дивиться на В'янсе з самого споду своїх фіалкового кольору орбіт і знизує плечима. В'янсе вперто напосідає, і той нарешті каже:

— Сержант говорив нам про це, коли ми були рекрутами, але я не згадую вже.

А, чорт побирай! Батьківщина це не більше, ніж акції, які належать акціонерам. Так казали якимсь робітникам-каталонці з другої роти, і мали рацію. Та товариш В'янсе не слухає. Він і собі поклав голову на мішок і прибрав досить вигідної пози. Він, не дивлячись на В'янсе, питає в нього:

— Ти хочеш пити? — і гарячково додає, — я — ні. Я випив сечі. Офіцери й сержанти, я так думаю, п'ють її з цукром, бо в складі його залишилося досить. Сеча — дуже кисла, але вгамовує спрагу.

В'янсе хитає головою й хоче сказати щось, але нарешті не каже нічого. Він не може покинути свій пост. У сусіда — рани на попухлих губах, а з рукавів гімнастерки вилазять пальці й худі, кольору виноградної лози, руки. Обличчя — припухле, теж з одного боку. З кутків рота

спускаються струмочки крові з ясен. Цього вечора він розстріляв шість пачок патронів. Куля рикошетом здерла йому шматок м'яса з правої долоні. Він приладнав його якось на старе місце й заліпив клаптем цигаркового паперу. То нічого! В глибині своєї пригніченої, темної свідомості він міркує: „Це — щасливий постріл. Якби так поранили полковника, йому дали б генеральський чин і пенсію. Просто неймовірно, що таку ціну складають вони кожній краплині крові там нагорі, а тут...“. Він не зводить до ладу своїх думок, плює кров'ю й питається:

— Коли виходить тобі термін?

— Мені лишається ще шість місяців.

— А мені — два.

Випали не припиняються. З траншей із марокканцями падає справжній дощ картечі та ручних гранат, що їх ворог забрав у нашому обозі. Кулемети стоять на верху земляного насипу. Рушниці — наготові, у руці — дві гранати. Стріляє переміщена на цей фронт гармата, і снаряди її вибухають на відстані шестидесяти метрів од нас. Один з солдатів іде від бруствера, спираючись на рушницю, як на ціпок. Офіцери походжають ззаду, з гранатами. Надзвичайно яскравий виблиск, дим од мисливської рушниці, запах селітри, і лейтенант Г. падає, майже розірваний надвоє. То власна граната чи якась зокола? Звідти до нас вони не потрапляють, буди надзвичайно важучі, та й кидають їх з глибини траншеї. Убили трьох аскарі. Рани майже завжди смертельні. Витикають тільки чоло, і кулі рідко ранять у шию або в груді. Новий наказ змушує нас сісти під бруствером. Ворог, проте, натискає сильніше. Гранати вибухають, ударяючись у мішки

з землею, в повітрі, на відтинку між позицією та дротяною загорожею, а до рушничних куль додають ще свого дзижчання або гудуть, мов струни гітари, скалки заліза та бляхи. Деякі інстинктивно хочуть устати, але сержанти на мигах забороняють їм робити це. Наші кулемети стріляють безперестанку, обидві гармати — теж. Часові безупинно заряжають та розряжають рушниці. Порожня гільза вдаряє В'янсе у вухо. Він тре напухлу щоку и присунувшись дуже близько до сусіда, каже:

— Маєш рацію: тут щось сталося. Мусіло щось статися. Побачимо ми той завтрашній обоз! Ти гадаєш, він прийде?

Бруствер поволі лізе вгору, і верх його утворює тепер непроникну горизонтальну лінію, яка дивиться просто в небо. Трупі в халупі і собі дивляться вгору. Їхні блискучі, червоні погляди забарвлюють туман, немов одблиски пожежі. Спершу — то рожевий колір, але згодом він густішає, і тепер уже — червоний як кров. В'янсе чує, як хтось біля нього каже:

— Спати охота, чорт бери! Відтоді як я потрапив на цю позицію, мені завжди хочеться спати.

Цієї фрази, сказаної з лінивою повільністю, було досить, щоб В'янсе почувив, що він помалу падає в морок. Безодня, куди він падає, — теж червона. Угорі стоїть солдат із порожніми очними ямками, обв'язаний бинтами і сухий неначе мумія. Він чимсь фехтує чи то сурелею, чи то — вірніше — величезною ломакою. Солдат і сам — величезний, якийсь незвичайний велетень, і це ще збільшує жах В'янсе й трагедію його власної смерті. Але те, що у нього в руках — не кістка, як гадав В'янсе, а телефонний стовп. Солдата забарвлюють червоні та чорні тіні,

він робить неймовірні стрибки, аж доки кінець стовпа починає квітнути. Страховенне громування. В'янсе все падає та падає.

Коли стовп починає квітнути, розлягаються оглушливі вибухи сміху: сміється той труп, сміються трупи в халупі. Сміється, прокидаючись і В'янсе. А, та то ж — кулемети!

До шуму від бомбардування зокола домішуються дикі крики. Сержанти знову радять сидіти спокійно. В інтервалі чути, як один аскарі, з тих, що перекинулися до марокканців, гукає:

— Слухаю, пане командире. Зараз буде вам вода.

Він жбурляє гранату, яка вибухає в дротяній загорожі й звалює три кілки. У такому гаморі В'янсе міркує. Якщо йому судилося вмерти, то чи не однаково самому застрелитись? Але тут він чує мрущий голос когось з товаришів, бачить його вже посинілі, напухлі губи під майже порожніми орбітами, і на мить його починає паніка. Капрал кладе поруч нього кілька гранат. Побачивши, як він схилив на груді голову, спирається на землю руками з долонями вгору й бурмоче щось незрозуміле, капрал підводить йому голову.

— Ти хочеш пити? На.

Він дає йому фляжку. В'янсе п'є, доки капрал не відсмикує її.

— З цукром? — питається сусід.

В'янсе потакує головою. Сусід каже:

— Хоч воно так нібито й смачніше, але цукор викликає ще більшу спрагу.

В'янсе розглядає оболону гранати, немов доти він їх ніколи не бачив. Крики стають голосніші.

Марокканці, здається, кинулись уже в атаку.

Солдати підводяться, хочуть стати коло бруствера, але сержанти затримують їх. Гранати знову вдаряють у бруствер, і одна з них, вибухнувши в повітрі біля намета, шматує брезент. Гарний дощик. Товариш зауважує:

— На нашій позиції є єдине лиш безпечне місце: он те!

І показує на халупу, де купою лежать мерці. Сержант уперто дивиться на місяць. В'янсе повертає голову й бачить хмару, яка повільно наближається до нього. Він розуміє тепер те, що відбувається. Доки хмара не затулить місяця, марокканці не вийдуть з траншей, щоб кинутись на штурм. Лишається не більше двох хвилин, а тоді пройде не менше півгодини, перш ніж знову стане світло. Протягом цієї півгодини все мусить бути вирішене. В'янсе говорить це товаришеві, і той байдужно згоджується:

— Увійдуть, як захочуть. Ти бачив, що загорожа в цьому місці майже вся на землі. Не бачив? Увійти буде зовсім легко.

В'янсе струшує з себе землю, яку насипали на нього вибухи коло бруствера, і випускає лайки:

— Хоч що там буде, а вони, мерзотники, знають це; і більш нічого. Де ж та справедливість? Могли би так само знати це й ми, і коли вже нема ніякого іншого способу, то перестрибували б через бруствер ззаду, Мабуть, хтось і врятувався б іще.

Товариш присягається, що став іншою людиною відтоді, як випив. Він не міг уже більше, голова йому обважніла, повітря було густе, гаряче, мов з горна, в ноги „неначе увігнали здоровезні голки“. Під страшений гуркіт сержанти командують знаками. Підвестись! Всі встають на худі ноги, що підгинаються під ними. В'янсе кладе націлену рушницю на бруствер і чекає з гранатою в лівій руці. Місяць починає ховатися; вирішний момент наближається. Кулемети мовчать, гармати б'ють на ближчу дистанцію, майже по дротяній загорожі. Далі, далеко за траншеями, чути крики, чи то святкові, чи то войовничі. Спускаючись схилом з правого боку і перебігаючи поперечним ходом, схожим на велику борозну, марокканці й далі скупчуються в передніх окопах. Момент очікування вриває тінь, яка лягає на позицію. В абсолютній мовчанні вилазять з траншеї марокканці, і силуети їх видно вже коло самої загорожі. Частіші випали розтинають темряву, рушничний вогонь не припиняється, гранати вибухають у повітрі, над загорожею, коло бруствера, на самій позиції. Стріляють наші гармати, але починають працювати знову й аннуальські, цілячи в тил марокканцям, перешкоджаючи їхнім резервам підходити. Гуркіт на позиції, на бруствері, над дротяною загорожею, позад неї. Земля відкриває свою огидну таємницю ненависті. Обернувшись узяти нову гранату, В'янсе бачить поблизу себе бурнус з короткими рукавами й рушницю, що тесаком її, якийсь аскарі чухає собі груді. Ще ближче — ще один з лівого боку, і ще, і ще. Сержанти, офіцери вмить міняються на виду, наказують солдатам настромити тесаки й

розставляють їх на бруствері. Двоє впали вже з проваленою головою, а той, що коло В'янсе, стріляє не цілячись і виткнув над бруствером вершок свого тюрбана. Унтерофіцер б'є його револьвером по руках.

— Утягни голову, безклепкий. Вони ж вламають тобі роги!

Повітря пройняте гнівом; воно вирує, вибухає, шпурляє землю та груз. Бруствер дрижить, вібрує ґрунт; майже не чути наших рушниць, так гудуть у голові й приглушують постріли нападаючих. Позиція напружує всі свої оборонні засоби. З Аннуаля допомагають добре. І не зважаючи на все, ворога не виженеш з цього клятого мороку, кращого для нього за бруствер. Випали не вщухають. Наші стріляють механічно, не дивлячись, не цілячись. Дротяна загорожа, яку нещодавно було видно так виразно, здається тепер другим бруствером, грубим і непрозорим, з пошматованих людських тіл, що їх наші ручні гранати шматують знову. Аскарі поруч із В'янсе впав, перегнувшись вперед, і совається обличчям по брустверу. В'янсе бачить, як шкутильгаючи іде геть один з товаришів. Чи не щаслива це рана? Але як можуть улучати в нас такі щасливі постріли, коли ми стоїмо за бруствером? Поспішаючи, підходять два сержанти: „Стріляти в аскарі“. У халупі з трупами забарикадувалися троє повсталих тубільців і стріляють у нас. Офіцери стріляють з револьверів у всякого, на кому бурнус, а сержанти біжать з групою солдатів і закріплюються в наметах. Всередині позиції утворюється новий фронт; але марокканців небагато, і вони, видно, шукають

бруствера, лабіринта проходу, щоб утекти під захистом темряви. Кількома випалами вбито двох офіцерів і п'ять чи шість солдатів. Упав і наш сержант. В'янсе розпластується на мішках із землею й стріляє, стріляє. Кулемети невтомно викидають кулі. Що там робиться? Одна з гармат замовкає. Хтось кричить: „До гармат!“, і боротьба локалізується в проломі, коло якого поставили одну з них. Тубільні часові, які залишалися досі в цім секторі, перестрибнули через бруствер і зникли. А на нашому фронті, під страшенний грюкіт, вони здираються, немов зламані ляльки, на бруствер і біжать до загорожі. Наші кулемети намагають їх, і врятовуються тільки двоє чи троє. З поля насунула на позицію нова лавина. А гармати? Обидві стріляють знову. Чи залишились на позиції аскарі? Трьох, що були в караульні, продірчавили кулями там же; решта впала поза бруствером. Восьми чи десяти пощастило врятуватись. Коло вилому, де стоїть гармата, вбили двох артилеристів. На позиції залишається один тільки тубілець; він із рушницею в руках, немов божевільний, перебігає з місця на місце. Проходячи повз, деякі стріляють в нього; він тікає, натикається обличчям на намети, одскокує назад і біжить неоглядки, а в нього стріляють з усіх боків. Панічний настрій не дає йому змоги орієнтуватися; а, мабуть, він тікає від себе самого. В'янсе знову пильно вдивляється в дротяну загорожу, але його нервує божевільний, бо він чує його біганину й вигуки арабською мовою. Божевілля тубільця — немоз дріжджі безумства для інших; іскра, що висадить у повітря їхній здоровий розум. Капрал жестикулює вже як божевільний і робить як маріонетка

в театрі жахів. Люди чинять безглузді речі: по черзі ходять мочитись у цеберку, коли офіцер передає їм її. Позиція подібна до кошари, де шукають притулку двісті злочинців. Знадвору — поліція. Жадного з них не можна залишити живого. Але й у кошарі є перевдягнені поліцаї, і вони відпокутовують за тих перших. Підходить капрал і сміється:

— Цей йолоп сам настромився на тесак.

В'янсе й собі сміється. Він сміється і по тому, як одійшов капрал, тільки здаля не добрати: сміх то, чи сухий, надокучливий, нервовий кашель.

Поza позицією все ще працюють кулемети. Знеможений божевільний упав, і хтось підносить револьвера йому до скроні. Револьвер трохи дряпає йому лоба, стріляє вгору й випускає трохи диму. Потім у тилу частину позиції приносять трупи тубільців і кидають їх, один по одному, в сухе річище, щоб бунтівники бачили, як їх покарано. Трупів — вісімнадцять чи двадцять, і вони летять вниз, вироблюючи чудернацькі жести. В'янсе думає: „рішили б їх днів десять тому, була б у нас тепер вода“, і відчуває якусь неясну злість. Аж ось зза дотяної загорожі виходить кілька тіней, немов мертві тіла простягаються по землі мовчазними мацалами. А гранат нема. Повітря таке густе, що ми можемо несподівано задохнутись. Ці тіні з мацалами — привиди прогнилої ночі, яка десь здаля випускає нудкий сморід. В'янсе стріляє, поспішаючи мов епілептик. По підбороддю йому струмить тепла ниточка, очі запалені. На відстані двадцяти кроків од загорожі кулемети здійсмають вгору землю. Вибухають гранати гармат, і дзижчать, пролітаючи,

їхні скалки. Червоні сполохи освітлюють патронташі через плечі, рушниці з приткнутим тесаком, мертвяків долілиць, голі ноги, що виступають понад дротяною загорожею. А аннуальські батареї розважаються: б'ють у скелю на шістдесят кроків іззаду, де нема нікого. У плечі — глибокий ревматичний біль, патронташі — майже спорожніли, тіло втислося в бруствер.

Мацала вдерлися.

Кулемети змусили їх не рухатися. Але хтось спромігся добутися якимось до бруствера, підвестись, всмоктатися в нього своїми твердими, липучими ссальцями. Тесак, найкраще буде настромити тесак. Невідомо, яким способом в руках опинилися дві гранати, і він кидає їх перед себе. Одна не вибухає. Друга вибухає на два кроки від нього. Мацало відірвалось, і від нього йде дух горілого м'яса та смаженої олії. Потім з'являються ще інші, але гранат на всіх не вистачить. Ззаду, на самій позиції, розлягаються кілька вибухів. Один намет нахиляється — у нього перебитий стовп — і падає набік немов величезний ковпак. Знову показується місяць.

Не видно ні живого духу. Трупі в дротяній загорі, ще трупи — ближче, коло бруствера. Знесилені кулемети мовчать. Мовчать і рушниці, крім рушниці В'янсе, який безнастанно стріляє в тіло, що впало неподалеку від бруствера, і у величезному збудженні бурмотить якісь лайки. З'являється кілька офіцерів, і один з них підходить до В'янсе.

— Що з тобою, хлопче? Чи не з'їхав ти з глузду?

— Козел, — виправдується солдат, показуючи на труп.

В'янсе з жахом дивиться на небо, але хмар уже нема, і тим часом боятися другої атаки не доводиться. Ні кулемети, ні гармати не говорять нічого. Якась хіба граната та невпевнене потріскування рушниць. Марокканці сміються, кричать, загрожують з своїх шанців. Після такої різанини — і в них все ж таки якийсь незрозумілий тон переможців.

Аннуальські батареї влучають тепер дуже близько від траншеї, знищеної вже кучугурами виритої землі і ямами від вибухів. Дві-три гранати випадково падають у поперечну траншею, і на покотах її залишаються клапті одягу, мабуть, члени людських тіл. В'янсе відчуває, як його вкриває холодний піт. Його нудить, йому болить плече, а в шию коло спини, здається, ввігнали сталевий гак. Він на хвилину замислюється, щоб зрозуміти, звідки воно, і коли проводить рукою по підборіддю, не має жадного почуття дотику. Провівши другий раз, він під в'ялою шкірою на обох щоках відчуває немов дві ямини і гадає, що, схуднувши так, він не зможе поголитись, не порізавшись. В'янсе сідає. З дірки в штанях визирає сухе, худорляве коліно. Праворуч, метрів на чотири, не видно нікого. „А де ж той із таким жалюгідним обличчям?“. І, сам не знаючи чому, В'янсе відчуває до нього якусь нескінченну зневагу. На споді душі він певний своєї вищості, і її доводить йому один дрібний факт: він, В'янсе, пив сечу з цукром, а той пив її без цукру. Він уголос, з його дивним горловим акцентом, повторює сказану сусідом фразу. „Він сказав, що йому лишилось ще два місяці. А якби я схотів сказати, що мені вже вийшов термін? Тільки тут і можна говорити що завгодно, а слухачі

вдають, ніби вірять"... новий випал від марокканців і крики арабською мовою. В'янсе відкидає голову назад, ударяється об камінь, але не відчуває ніякого болю. У вухах, десь глибоко всередині, гудуть телеграфні дроти, примрійні дроти. Він спинкою долоні проводить по губах, які починають йому пухнути.

— Два місяці! А мені залишається ще шість, і я не кажу нічого. Навіщо?

Капрали роздають по повній фляжці сечі на трьох чоловіка. У Фіделя, як завжди, круг голови обкручений рушник „проти холодних випарів“. В'янсе питається в нього:

— А зміна? Мабуть, ти гадаєш, ми — опудала на городі і ввесь час мусимо сидіти тут? Не знаю, хто цим розпоряджає.

В'янсе гадає, ніби він кричить, але насправді його не чути. З рота йому виходить лиш якийсь ледве чутне мимрення. Фідель знизує плечима і, плентаючись невпевненим кроком, відповідає:

— Замовкни! Квокчеш наче курка.

Проходять два солдати, несучи рушниці на ремені й тримаючи їх далі від себе, щоб не обпектися. В одного голова забинтована і скидається на вузлуватий, укритий снігом пень, він курить цигарку й безнастанно повторює, що жив на Кубі й циндрив там великі гроші.

— Живуть там мов у раї. Та й у Франції теж. Тільки у Франції солдати погано вдягнені. Найостанніша куртка еспанського солдата краща за мундир французького офіцера, а кулемети вони звуть „мітральези“.

Обидва вибухають реготом. Почувши їх, В'янсе гукає:

— Сволота!

Йому неприємно, що вони розмовляють, а найбільше те, що вони сміються. Нові випали, і знову починає працювати артилерія. Дехто через силу підводиться; вигляд у них невдоволений.

Підходить сержант:

— Уставай, В'янсе!

Він хоче встати, але падає й залишається стояти навколішки.

— Слухаю, сержанте.

Але він не може встати, і сержант, помітивши це, підводить його, притулює до бруствера і кладе коло нього рушницю. Сам він бере другу, стає поруч В'янсе й подає йому фляжку.

— Вона тепла?

— Ні, вже охолонула, і з цукром.

За ці три дні В'янсе вдруге вже п'є сечу. Спраги, того, що звать спрагою, він не відчуває. Перший день він не знав, що робити. На другий день — майже те саме, тільки боліли ще кістки та спузирило губи. Після того знову з'являється безумна спрага, а потім — важка соннота, од якої кивить мозок і нутроці, і людина під таку спеку — в липні — за п'ять-шість днів обертається на скаженого пса.

— Прийшла зміна? — питає В'янсе.

Сержант заперечливо хитає головою й стріляє. До ранку можна ще буде трохи поспати.

— Єдине, чого я хотів би, це видерти душу хоча б одному аскарі з тих, що врятували свою шкуру, — бурчить В'янсе.

Але сержант каже йому бути наготові, бо атака може повторитися. Сам не знає чому, В'янсе ще раз падає навколюшки і мимрить:

— Я — теж сволота.

Він знову думає про себе, але дивиться на себе з холодною байдужістю незнайомої людини.

— Хто я такий? Я говорю, говорю і не знаю — для кого, бо мене ніхто тут не слухає. Однаково — що кричати, що шептати на вухо. Вони сміються і йдуть геть. А коли скажеш, що це беззаконство, то вони сміятимуться аж до вечірньої зорі. Ти — ніщо, ніщо, В'янсе! Сволота! йолопи! Натлилися сечею і вірите в завтрашній обоз.

Мовчанка. До самого рогу співають своєї рушниці, а кулемети вторують їм.

— Гарна пісня! Був би тут той коваль, що танцював у нас під стукіт молота та під дзвони, коли хазяїна не було в кузні — станцював би він і тепер.

Товариш із „жалюгідним“ виразом на виду, накулькуючи повертається.

— Чого це?

— Лікар усім пораненим, які можуть триматися на ногах, пише: здатний служити.

— Значить, нема більше щасливих ран?

— Є, он у тих, — показує на куток, де лежать мертві. В'янсе то байдуже. Небо починає бліднути. Повіває ніжний, свіжий вітрець. Підходить капрал Фідель.

— Офіцери в коменданта. Чотирьох убито, а лейтенантові Х. прострелили горло, і він ледве говорить.

Стріляють кулемети. Навіщо? Люблять знімати шум.

Біля бруствера з'являється капрал Фідель і зараз же падає навзнік. Його рушниця, одскочивши від землі, видає сухий звук. Рушник убереґав його від „холодних випарів“, але став доброю ціллю для марокканців.

VII

На світанку на обличчях лежить воскова блідість, підкреслювана чорною, мов у троглодитів¹, бородою. Ледве зійшовши, сонце освітлює верх одного з наметів. Всі ще на бруствері. Горбки — чисті, небо — свіже й прозоре. Природа виспалась і показує своє помите обличчя. Те, що відбувалось уночі, було жахним кошмаром, од якого лишилась драматична бутафорія — ця дротяна загорожа з уловом марокканців, що застрягли в ній. Що вони там роблять? Гей, підводься! годі вже! Ідіть собі по своїх селах проказувати ваші довжелезні молитви! Між кілками загорожі простелила свій червонуватий килимок кров. Ранкова блідість — ще більша під цим майже скрізь блакитним небом. Солдати — як сірі тіні; рухаються через силу, повільно й мовчки. Троє чи четверо їх тиняються без ніякої мети; очі їм глибоко запали, лиця — загострились. Вони раз-у-раз повертаються на те саме місце, неначе забули щось, і йдуть назад, нічого не взявши. У них є якийсь невідоме їм самим уперте бажання, і воно спонукає їх до найбільш суперечних вчинків. В'янсе ввесь час дивиться на трупи в дротяній загорожі.

— Ну, ідіть же по ваших селах! Свині, сукіни діти! Сонце вже зійшло. Ви не молитесь сьогодні вашому

¹ Троглодити — первісні печерні люди.

великому богові? Але чому, козли? С'алям алікум, сороки! Так не молитиметесь?

Бурмотячи це, В'янсе не спускає їх з ока. Мерці, головою вниз, застрягши черевом у дроті, іноді ворушаться. Інші, горілиць, притисши до землі шию, піднявши високо голі ноги, уперто розглядають власні груди. В'янсе не відвертає від них очей.

— Ну бо, уставайте, бо сонце вже зійшло.

Мовчання помахує над позицією своїми крилами з чорного шовку.

Від дротяної загорожі долинає багатоголосний спів: „Мулей аб-ель-се-лям..“, і ця півпісня, півречитатив набуває дедалі більшої сили. В'янсе, не ймучи собі віри, широко розплющує очі.

— Ідіоти, ідіоти! Тепер ви молитесь! А тоді знову прийдете стріляти на нас та намагаться перелізти через сгороду. А ми сидимо тут скільки вже днів.

— У кого є половина сухаря, нехай покришить його і з'їсть.

— Кави! Я дванадцять уже днів не куштував кави.

Он — польова кухня з димарем, скерованим у небо, мов мортира, що збирається кинути свою гранату.

— Чого? Кави хочеш? А я так хочу добре поспати. В Аннуалі ми іноді спали й під час денного відпочинку.

Вони розмовляють, притулившись спиною до бруствера, користаючись з недовгого тихомир'я, під розмови мароканців, які, в безпеці від Аннуаля, укладають дальші свої воєнні плани. Їх не видно, але бриз доносить шум їхніх голосів.

— Яке сьогодні число?

В'янсе хитає головою.

— А що з того? Хіба хто це знає? Коли ми прийшли сюди, сержант прибав до стовпа в наметі аркушик паперу, де олівцем було написано: перше — понеділок, друге — вівторок... і так далі, до тридцятого.

— Який сержант?

— Он той.

Сержант цей лежить горілиць, серед лави мертвих, яка від караульні тягнеться аж до річища висхлої річки.

— Так і бере охота скомандувати їм: „Підводься!“. Дехто, з навички, мабуть, і встав би.

— Знаєш, що я скажу тобі? — зауважує В'янсе. — Померти не так уже страшно, як воно здається. Помер — і готово.

Ладнайсь! Коло бруствера, oprіч часових, залишається чоловіка п'ятнадцять. Решта ладнаються. Вартові сержанти хочуть перевірити списки, але капітан — тільки один ще й є — наказує розлічитися і ховає списки в кишеню. Сорок чотири номери, тобто вісімдесят вісім солдатів з трьохсот, що прийшли сюди, не рахуючи командного складу та тубільної поліції. Тепер В'янсе розуміє, чому він не бачить на бруствері знайомих облич. Майже всі там — з другої роти. Оглядають лаштунок, стишуючи голос, роблять підрахунки. Нікому не сила стояти струнко, і тому командують „по місцях“, і всі розходяться по своїх постах коло бруствера. Деякі, високо піднісши голову, з величезним напруженням утримують її в такому положенні, щоб показати, що вони не сплять, розкривають рот і кліпають широко розплющеними очима. Починає стріляти кулемет те саме: вони все таки сплять. Позиція

справляє сумне вражіння покинутої старої кошари. Стогнуть у розбитому наметі, під брезентом, з одного боку трохи піднятим, щоб можна було ввійти. Там між каменів напівзруйнованого обруча лежать поранені. Ніч, коли ховався за хмари місяць, була темна, як дно кратера вулкана, куди темніша, ніж в Іспанії. Ранок, щохвилини ясніший, робить позицію холодною і повною безладу. Земля поллята кров'ю, вкрита великими краплями її, маленькими калюжами. На бруствері — теж кров, а на мішку з землею коло В'янсе — маса мозку. Солдати уникають дивитись в обличчя один одному. У них блудний, гарячковий, безумний погляд, безсилі рухи запалі, запалені очі, синьо-білі, засмаглі губи. Між кожними двома словами вони потирають собі руки і чухаються. Офіцер кулеметної команди приходить з цеберкою знову: „Якщо хочете, — каже він, — тут свіжа сеча“.

В його погляді видно якийсь мовчазний подив. „Ясно, — думає В'янсе, — ми і є ті, кого в газетах і в школах називають героями. Ходити з мозком товариша на альпаргаті, розплоджувати нуду та пити сечу — значить бути героєм. Я — герой! Герой!“. Це слово, коли його повторювати, втрачає зміст і починає бриніти мов ревіння тварини або шум од тертя двох речей одна об одну. Витягають геліографі чекають, щоб сонце підбилося трохи вище.

Комендант позиції — хвилюється й нервується. Колишній розумний вираз на його обличчі поступився місцем байдужій тупості.

— Скільки снарядів?

— По шість на кожну гармату.

Сонце освітлює дзеркало, і телеграфіст робить градування. Спалахують сигнали, і Аннуаль відповідає. Комендант—видирає сторінку із зшитка, пише в ній і, утопивши погляд в обрій, передає її телеграфістові. „Чинити опір неможливо. Коли почуєте дванадцятий гарматний постріл, стріляйте на позицію“. Потім він розриває папір на дрібні клаптики. В'янсе зазирає товаришеві в очі:

— Ти гадаєш, обоз прийде?

Телеграфіст бере геліограф і хоче віднести його назад.

— Навіщо?— каже комендант.

І справді. Нема чого зберігати його: складати звіта за нього не доведеться. Телеграфіст спирається на обруч; очі в нього, як в ідіота:

— Але... Та ні! Цього не може бути.

Комендант суворо дивиться на нього і солдат змовкає. Над Аннуалем дрижить блакитна зоря. Що вони кажуть? Нічого. Стверджують одержання. Тоді, виходить, усьому кінець. Коли вже з Аннуаля нічого не кажуть, значить, порятунку нема. Що ж там сталося? Не варто лиш думати про те, що надія — марна, що сила обставин міцніша за все. Але це не повинно призводити до відчаю. Нема чого розпачувати, божеволіти, бо в усякому разі, так або інак, а кожен наразиться на чорне вістря смерті. Але цього не може бути! Невже все отак і має скінчитися? Комендант дивиться на телеграфіста; його погляд мовчки умовляє солдата і нагадує йому, що треба зберігати цей секрет. Секрет у годину смерті. Спасибі! А хто такий тепер сам комендант, як не труп уже? Солдати коло бруствера теж попідводилися й тиняються по позиції, автоматично виконуючи службові обов'язки. Теле-

графіст сміється тільки ротом, а решта його обличчя зберігає байдужий вираз. Він підходить до В'янсе, і комендант, який не спускає його з ока, погладжує ручку свого револьвера. Зараз він пустить у нього кулю. Солдат виструнчується і віддає шану. Комендант наказує йому спустити руку.

— Ти скажеш, що питався, коли прийде обоз, і що ми чекаємо відповіді.

Телеграфіст підходить до бруствера. В'янсе просить у нього сигару, і той витягає дві пачки й роздає, залишаючи собі тільки одну цигарку. Всі курять. Комендант і троє офіцерів, які ще лишилися живі, виймають свої портсигари, не відходячи від намета. З Аннуаля починають долимати кулеметні та гарматні постріли, а водночас оживають сусідні косогори, і повстанці знову наближаються до позиції поперечною траншеєю та вкритим проходом, що вони його зробили для себе, використавши вириті вибухами снарядів ями. Заряжені гармати чекають, кулеметники готують свої стрічки й нанизують їх у довгі ланцюги. Офіцери потискають один одному руки, а один з них, з навички, усміхається. Стоячи на командному пункті, зсунувши ноги, притиснувши вдовж тіла руки, оголивши сиве волосся, комендант наказує стати струнко, і всі, крім часових, обертаються до нього.

— Солдати Еспанії!

Голос його пересягає через бруствер і розлягається по полю, заллятому золотом ранку.

— Батьківщина просить вас...

Гранати й кулемети глушать його слова. Штурм поновлюється. Комендант у сп'янінні, що зовсім перетворює

його, тричі, голосом епілептика, вигукує „Хай живе Еспанія!“. Під тріскотняву рушничних та кулеметних пострілів, під канонаду гармат йому то тут, то там відають хрипкі голоси. Комендант заряжає свій револьвер і з безтурботним виглядом підходить до бруствера. Він стріляє, спираючися ліктем на мішки з землею. В'яне, бачачи його, почуває, як йому стискує груді й понімає його якась дивна ніжність. Якийсь голос з глибини ества надає йому бадьорості, виповнює новою надією. Сонце блищить на цівці його рушниці, засвічує зорі, коли він клацає затвором. Телеграфіст кинувся ниць на землю, кусає її, виригаючи прокльони. Голос у гармат цим липневим ранком, що встає, розпростуючи свої міцні барви, дещо м'ягший. Телеграфіст нарахував шість гарматних пострілів. Стріляють, стріляють і не знають... Ще один! Уже сім! Спиніться, товариші! А, якби вони знали! Телеграфіст підводиться, бере чийось рушницю, розшукує патрона, іде до бруствера. Ще постріл з гармати! Лишається чотири. Позиція — тепер уже світ спогадів; вона вже поза тим моментом, який позначають лише спрага, бруд, безнадія, що теж стала майже фізичним почуттям. Телеграфіст стріляє в тіні над кучугурами землі перед найближчою траншеєю. Перед штурмом, як дощ, падають гранати. У марокканців якась одчайдушна тактика. Ціла хвиля їх підбігає до дротяної загорожі й залягає в двох ямах од вибухів снарядів, де за бруствер правлять трупи. Звідти ручні гранати влучають уже всередину позиції і відірвали руку телеграфістові. Він стріляє другою, а біль розвіює морок в його мозкові — апогей морального болю, що очищає, кількісно дорівнює болеві фізичному — і телеграфіст

починає розмірковувати. Якби це була боротьба з регулярним військом, вони могли би здатись і перейти на становище полонених. Але тут, після того, як усі бачили катування офіцера-авіатора, на це нема жодної надії. Гранати довершили руйнацію намета з пораненими, пробили з одного боку бруствер і поранили багатьох солдатів. У В'янсе скалка в коліні. Коли марокканці з'являються в загорожі, кулемети марно силкуються спинити їх, а гармати стріляють раз і — дуже нескоро — другий. Нападники вагаються, але нарешті наважаються і наступають далі. В'янсе оглядається в обидва боки. Ручних гранат більше нема; він бачить розкиданих по землі нових поранених і тих, що лежали в наметі. Вони помирають, уткнувшись обличчям у землю, в калюжі свіжої червоної крові, крові з легенів; вони виповзли з намета, побачивши, що камінний обруч його завалюється. Марокканці занадто близько, щоб не влучати. Вісім чи десять солдатів настромили вже тесаки й чекають обабіч вилому. Ще скількись стоять кроків на два позаду, теж з тесаками наготові. Один кинув свою рушницю і з зловісними вигуками бігає по всій позиції, а якийсь поранений виповз спід брезента зруйнованого намета і, бачивши, що В'янсе дивиться на нього, видобуває зза пазухи листа і кричить:

— Зроби ласку: як прийде обоз, передай це капралові, що відає поштою.

Він гадає, ніби весь цей шарварок знявся через обоз, який уже прийшов. В'янсе підбирає листа з землі й ховає його. Перші літери імени та прізвища на конверті якимось незвичайно прикрашені і намальована ще

квітка. Поранений притискується щокою до землі.

В тій частині позиції, де стояли аскарі, чимало тубільців перестрибнули через бруствер і, залігши за обручем першого намета, випалами обстрілюють кулемети, з яких працює вже тільки один. Гармата викидає останній набій, і телеграфіст, приставивши цівку рушниці під підборіддя і витягши з альпургати великий палець, натискує на курок. В'янсе бачить, як над бруствером підводиться бурнус. Він настромив уже тесак і біжить уперед, збираючи всі свої сили. Багнет натрапляє на щось надзвичайно тверде, зслизає, зачепляє мішок з землею й викидає його за бруствер. Бурнус знову підводиться, і в цей момент людські крики виповняють повітря. Біль, радість, лють заступили в спокійній ранковій тиші грюкіт кулеметів та гранат. Приголомшений подивом, В'янсе спершу не бачить нічого, а тоді крізь туман голосів і криків з домішкою сухої тріскотняви маузерів помічає на схилі горбка, коло траншей, групи вершників-марокканців. Жахливі вибухи розтинають повітря. Потужні урагани б'ють в обличчя і надимають поли гімнастерки. Атмосфера шумить над головою, як лісове гілля, летять угору клапті мішків, камені, груддя темної землі. Аннуальські батареї стріляють по позиції. Бруствер зник на великій простороні. Насуваються нові лавини марокканців, і роздирається в хаосі повітря. П'ятнадцять, двадцять гранат вибухають і там, і тут. В'янсе, поранений у руку, здоровою рукою не може витягти свою рушницю з цієї дивної плутанини різних мішків, землі та бурнусів. Серед диму, крові, шуму — вибухи частішають і відкидають назад. В'янсе

перестрибує, відступає. Він тікає не від нападників, яких не бачить, а від всесвіту, що завалюється на позицію й розривається саме над його головою. По кожному вибусі повітря жахливою хвилею б'є його ззаду. В'янсе біжить без зброї, свідомий того, що дезертирує, що покидає всіх під час цієї остаточної катастрофи і що в Р. він залишив істотну частину себе самого. Ті, які залишаються живі, відчувають те, що могли б відчувати померлі, якби вони могли усвідомлювати, що тільки-но померли. В'янсе падає, підводиться; знову падає. А рушниця? Де залишив він свій кашкет?

Незабаром він показується, спускається з горбка, без зброї, з порожніми патронташами. Позаду, вгорі залишилась позиція, сліпуча, оголушлива, оперезана розбурханою землею й безперервними вулканічними вибухами. Тепер Аннуальські батареї краще чути. А де комендант позиції? В'янсе бачив, як він застрелився. З інших місць утекли ще сержант і шість або вісім солдатів, але принаймні троє з них зараз же впали. Сержант зберіг свою рушницю. То був Армісен з другої роти. Інші батареї обстрілюють місцевість поза позицією, і одна граната впала метрів на тридцять від В'янсе. В'янсе встає і на превелику силу продовжує спускатись. Його штовхає якийсь надприродний порив. Він не відчуває ні спраги, ні болю в коліні та в руці. Вибухи, які він залишає позаду, збільшують блиск його очей, широко розплющених і втуплених у далекий табір, що до нього така надзвичайно довга путь. „А, боже, боже! Ніхто, ніхто не врятувався!“. До них у цім вигукові В'янсе залучає й себе самого. Він бо теж умре перше, ніж дістанеться Аннуаля.

Нова граната падає ще ближче, коло самих порожніх траншей. Слідом за нею — ще чотири чи п'ять із гострим дзизчанням різними тонами. Вгорі, напевне, не залишилося вже каменя на камені.

В'янсе втік од своєї власної могили, але в нього таке почуття, ніби він лишився там мертвий, а вибухи вирили його з землі. Якщо він іде, то тільки тому, що, вийшовши з могили, опинився на положистому полі, і бриз штовхає його. Він намагається не падати і тому уникає каменів, то обходячи круг їх, то непомірно високо піднімаючи ноги. Упавши ще раз, він уже не встане більше. Якийсь новий інстинкт підказує йому, що втома, безсоння багатьох ночей — восьми, десяти, дванадцяти! — пропасниця, спрага впадуть тоді на нього свинцевими плитами й не дадуть підвестися. Іти, іти! У мить ясної розважливості йому хочеться глянути на свої рани. Він повертає до западини, дно якої вкрите будяком і ожиною. Круки підстрибують, піднімаючись у повітря, і зграями відлітають геть. Тхне м'ясом, що розкладається; лежать об'їдені ноги під обривками штанів. В'янсе ховається, хоч і не дуже вживає застережних заходів. Йому дивно, що він жаліє В'янсе, який залишився там нагорі. Він сідає на камінь і, витягнувши ногу, оглядає рану на коліні. Крові багато, але скалка не пройшла глибоко, і суглоб функціонує. Якщо він добудеться до Аннуаля, тоді — нічого. Там на нього чекають вода, спокій, мабуть — шпиталь, в разі визнають його непридатність. А може — хто знає? чи не евакуюють його в Мелілью, до лазарета, де ліжки такі як в Іспанії і люди в білих халатах дбають за тебе.

Напівроздягнені трупи, майже суспіль укриті мухами. На них — реміння, а дехто зберіг і рушницю. Є — повнісінькі патронташі, а одна рушниця в доброму стані. Він перекладає патрони в свої патронташі й забирає рушницю. А! вага лаштунку і почуття якоїсь дивної відповідальності за рушницю дають інший напрямок його думкам. В'янсе чує гуркіт угорі, знизує плечима й каже цинічну, як говорять у казармі, фразу. Потім він дивиться на цифри на комірах: „42, 42, 42, 42“. То—остання колона. Він знову вирушає до Аннуаля. Він може прибути туди годин за дві. Покидаючи яр, В'янсе знову відчуває себе переобтяженим патронами, рушницею. „В Аннуалі, думає він, — мене приймуть як доброго солдата, а коли я не збережу всього цього, коли я кину це тут, то правду сказати, на таке ставлення я не заслуговуватиму. Хіба? Але я ж той самий тепер, що був і передніше. Тоді!..“. Він вагається. А, мабуть, ця зброя буде гарною [рекомендацією для нього коли він прийде туди. І В'янсе йде до Аннуаля, накидаючи великого круга, щоб уникнути зони, де кишить повстанців. Сонце пече щосили. Певне, вже восьма, може навіть дев'ята година. Його допитливі, наляті кров'ю, широко розплющені очі болять і сльозять од стількох безсонних ночей. Він тріє опухлу щоку і простує положистим схилом, який підходить уже до рівнини. Вага лаштунку немов штовхає його вниз. Раптом, обходячи якусь нерівність ґрунту, він бачить стару жінку з хлопчиком—тубільців. Обоє несуть на спині по великому круглій форми глеку, повному води. Ось вони зупинились на хвилину, і хлопець хапається за плетену ручку, щоб не впустити

глека. Вода хлюпається, а глеки виблискують вологою, що прослизує зсередини. В'янсе інстинктивно сховався, не спускаючи їх з ока. Сліпою імпульс змусив його перевірити, чи заряджена рушниця й скинути її на плече ціляючи в стару. Вода хлюпоче при кожному кроці. З напруженням людини, яка приборкує гієну, В'янсе стримує себе. Шум, який він зніме, може коштувати йому життя. Але стріляти нема потреби. Тесак шуму не робить, і за чверть хвилини він рішить обох. А якщо вони закричать? Повстанці не далі як на два кілометри звідси і легко почують їх. Хлюпання води не вщухає, роздратовуючи ще більше спрагу. У цих великих круглих глеках—живодайний секрет. Дерева, трава, тварини — всі мають право на воду, всі можуть ласувати нею. Тепер він відчуває спрагу на губах, у роті, на скронях, на брудній шкірі. Якби зненацька почав падати дощ, він убрав би в себе воду всіма своїми порами, мов губка. В'янсе наготував тесак і тримає його в руці. Кров з рани вкрила йому ногу ніби чорним лосняком, який тягнеться аж до альпаргати. Він відчуває якусь дику радість і живлющу свіжість у горлі. Він рачкує до вершка горбка, там підводиться і пантрує свої жертви. Тепер хлопець насилу нахиляється і підбирає гільзу від рушничного патрона. Він дме в її відтулину, гільза видає легеньке свистіння, і лице хлопця засвічується радістю. В'янсе надзвичайно широко розплющує очі. Хвилинку тому на один з кутчків губ йому сіла муха. Невинна радість хлопця паралізувала його, а хлопець тим часом пішов далі, уносячи разом із плюскотом води надію на порятунок. Коли В'янсе здає собі з цього справу, хлопець уже дуже далеко.

В'янсе помімає глибока сонливість, ноги йому важать тепер незмірно більше. Схвильований, він устає, згадує трупи в яру і непевною ходою знову простує до Аннуаля. Кров на його коліні й на руці вже зсілася.

Вершники в святковому вбранні, татуйовані жінки з блакитною зіркою на підбородді і двома — на кожній щоці. Шумування цього білого тюлю, трохи цупкого й немов накрохмаленого, властиве всякому марокканському одягові. І вершники, і пішоходці мають рушниці за плечима. Вони вітаються, сміються — здається, зовсім далекі від трагедії в Р. Сьогодні — базар, і цей шлях — єдиний. В'янсе робить висновок, що сьогодні четвер, бо четвергами в Хемісі буває базар. В'янсе ховається, як може, і чекає. Його пригнічують нетерплячка, страх і разом із тим якесь невиразне почуття своєї нижчості, що його викликають у нім ця безжурна, щаслива радість, фізична міць і впевнені рухи тубільців. Він дивує з самого себе, бо бурмотить щось про перехід на їхній бік. Згадавши про розшматованого авіатора, про мертвих у яру — він стримує себе, але в його жаху перед маврами не можна знайти й найменшого сліду ненависті до них. В'янсе прикипає до місця з дуже невідгідному положенні. Сонце і спека навівають на нього сон. Помовчавши деякий час, Аннуальські батареї знову починають обстрілювати далекий уже Р. Почувши цей грюкіт, купки людей, що йдуть з базару і на базар, дивляться вгору і трискорюють ходу, поспішаючи вийти з небезпечної місцевості. В'янсе, скоро він почувив, що його підтримують наші гармати, знову переймається ненавистю до марокканців.

Він не розважає і не думає. Всі його почуття виникають цілком незалежно від розсудку; то суто хемічні або фізіологічні реакції. Засохну я тут, чи що?". В'янсе встав і простує далі, цей раз бігцем, щоб перетяти якнайскоріше голу рівнину.

За кілька кроків він зупиняється і йде вже повільно, бо відчуває, як серце немов підкочується йому до горла і забиває дух. Він спотикається, падає, з рани на коліні знову починає точитись кров.

Батарей зменшують огонь, і В'янсе хоче вийти з цієї зони перше, ніж знову з'являться тубільці. Він має намір бігти, але його альпартати раптом обертаються на свинцеві плитинки та ще й починають видавати сухий, глибокий шум, коли доторкаються до землі. Груди дихають важко, мов старий ковальський міх, а від прискореного серцебиття часто-часто стукає зламана металева пряжка, вдаряючись об гудзик гімнастерики. Проте, цей момент має все вирішити, і панічний настрій змушує його зробити кілька стрибків, а тоді вже В'янсе не може не бігти. Він піднімається цілком відкритим схилом і дістається до вузького яру, що, немов шарфом, оперезує величезний горб і йде вгору до самого Аннуаля. В'янсе думає кинутись туди і йти яром, доки не наблизиться до табору.

Земля вже пече, а тиша на полі під обстрілом гармат нагадує тишу кладовища, священного й заселеного привидами. Він зупиняється, сідаючи навпочіпки. Коник розгортає своє віяло й злітає вгору, нагадуючи почасти стрілу, почасти квітку. Він пролітає коло самих грудей В'янсе і лякає його. В'янсе бурмоче щось незрозуміле.

Тепер він знову пішов, міряючи поглядом відстань до яру. Він посувається, наперед рачки, підводиться, біжить знову. Яке злісне це ранкове сонце, таке ясне, таке блискуче, і ці чорні тіні, що воно кидає від кожного куща кмину, від кожного деревця! Байдужість сонця обертає трагедію на щось безглузде й вульгарне. Хочеться сміятись.

Знову дух як з нужника; дух м'яса, що розкладається. Тут повинні бути трупи. В'янсе вже на дні, де сухі хащі сягають до колін, і піднімається косогором. Обривки гімнастерок, темні плями і раптом — щось живе, землястого кольору. Шакал. Незабаром повторюється знайоме видовисько. Два голі тіла, простромлені обоє одним кілком з дротяної загорожі, що пройшов їм черева. Шакал снідав. В'янсе виявляє, що голі мертвяки не справляють вражіння. Вражає, значить, одяг; кумедна видимість життя, якої він надає. Природа імунізує нас од страху перед зовнішнім образом смерті, і голий труп не зворушує. В'янсе розуміє це, не розважаючи, і йде далі, похитуючись як моряки. Яр піднімається вгору, і те саме видовисько подеколи повторюється. Голі, понівечені тіла; в одного по коліна відрубані ноги, а в одкритий рот застромлені офіцерські відзнаки. „Козли!“. Якийсь посвист два рази. Кулі? Звідки ж це стріляють? Виткнувшись трохи над яром, В'янсе виразно чує Аннуальські кулемети. Він знесилено сідає, але зараз же автоматичним рухом підводиться і спирається на рушницю. Йому стає моторошно залишатись серед мертвих в яру, що обернувся на велику братську могилу. Сонце підбилося високо і

вже не кидає тіні. Поблизу, над сухою травою деренчить рій блакитнявих мух. Ще мертвий! Деренчання рою комах утворює якийсь металевий шум, до якого долучають свого і випромінювання сонця, і дух тліну. Продираючись між будяками в траві, В'янсе бачить шматки майже висхлого вже м'яса, але йде далі, не звертаючи на них уваги. Туга трупарні — в цій тиші під подувами смертодайного вітру, який чути вгорі, і який подеколи у диавольському пориві, пролітає яром, між кущами кмину та розмарину. Угорі стріляють. Хто? Куди? А тепер — гармати. В Аннуалі теж базар. Але у В'янсе нема вже ніякої тактики, він не може скласти плану, як захищатися, тікати, зрозуміти всі події. „Боже мій, скільки покійників!“ Передніше В'янсе називав їх „м'ясом“, а тепер, у цій самотності, де обрій обмежений смужкою неба вгорі, він раптом переймається пошаною до них. Він хоче і втекти від себе самого, упавши ниць серед помахів крил круків, на цих погнилих уже мертвяків, і хоче добутись до табору, хоч його становище для нього й неясне. В'янсе тогадає, що його заарештують, бо він не встиг прийти, коли сурмили збір; то починає думати, що ніколи не вийде з цього яра, і кістки його, вкриті вапном, лежатимуть поруч із тим чи з тим трупом. Він витягає голову, щоб краще орієнтуватися. Горбок, де був Р., зник. Не видно й Аннуальського табору, бо на перешкоді цьому стає рельєф ґрунту. Він обійшов майже круг Аннуаля, але чи є траншеї з цього боку? Тарахкотіння кулеметів знозу чути зблизька. Чотири гарматні постріли, і гранати розкидають свої скалки теж поблизу, хоч і трохи осторонь. Рушниці тріщать так, немов табір — то величезне огнище, де горять

зелені галузки. В'янсе не наважається ні вилізти з яру, ні йти далі. Коли він здає собі справу з свого становища, він, виявляється, сидить, утупивши очі в крiнь, який, немов гадюка, виповзає з землі і знову ховається в неї. Так минає година, друга, а він чекає, щоб припинився вогонь, не маючи сміливості йти назустріч йому. Очі його все ще, немов під гіпнозом, втуплені в корінь, а в горлянці, в потилиці, він почуває, бринить щось — чи то басова струна, чи то джміль. Подеколи з потилиці зриваються два шквали світла і, кожен з свого боку, перебігають мозком, щоб з'єднатися потім над переніссям. Тоді В'янсе схиляється до землі й починає дрімати, але раніше, ніж ці потоки встигнуть злучитися, він здригається і трусить головою. Він певний, що коли встановиться контакт між його бровами, він упаде мертвий або принаймні засне, що в даних умовах було б однаково. Вогонь не припиняється. Тiнь починає вже повзти над протилежним берегом яра, і освітлена тепер тільки половина кореня. Мерці в сутінку мають інший колір і прибирають інших поз. Це вже не нерухомі люди, не окремі трупи, а конгломерат знарядь смерті, що оточують його і загрожують йому. Кожного разу, почуваючи в тiм'яних кістках наближення світляного шквалу, В'янсе трусить головою і намагається випростатись. Кулемети замовкли, гармати зрідка стріляють з іншого вже боку горба, а тоді й собі замовкають. В'янсе поволі втрачає фізичне відчуття самого себе, ноги йому потерпли, серце під ремінням стискується з тугою, властивою нападам задухи. По пальцях його ноги повзе жук, але В'янсе не почуває дотику його лапок. Аннуаль! Він дуже близький тепер до голов-

ного табору, де не буде вже нічого: ні сонливості, ні голоду, ні втоми. Там будуть вода, хліб або галети і досить війська, щоб час од часу добре відпочити. Ця надія тішить усі почуття. Аннуаль, Аннуаль, місце визволення! Аннуаль, спати, пити воду... і спати, спати... Але ці образи утворюються в повітрі, поза його волею і фізичним єством. Щоб усвідомлювати самого себе, він мусить згадати про Р., де всі безперечно загинули, і він у тому числі. Ця думка про свою власну смерть не покидає В'янсе. Але яка це жорстокість, що смерть—немов сон, і після неї тривога та біль усе ж таки залишаються. Тиша в яру — глибша ніж будьяка інша тиша; вона смердить, згущає повітря, стягує йому серце канатами. В'янсе боїться того, що він, мабуть, ще не вмер, що все це — реальність, і що йому лишається ще жахлива неминучість померти.

Шум неподалеку змушує його приготувати свою рушницю, вже без страху, автоматично. Кроків на десять од нього стоїть, немов прикипівши до землі, сірий пес і вертить головою з налятими кров'ю очима. Схудлий, з настовбурченою й мокрою від крові шерстю, він жахає своєю постаттю. В'янсе читає в його очах шалену лютість безнадії. Він згадує про появи диявола, про які йому в дитинстві розповідали на селі, і подив його обертається на цікавість. Пес підходить, тільки не просто, а боком і дуже повільно. В'янсе хапає камінь, хоче кричати, але голос йому зривається. Він витягає тесак і жде. Щілиною яру наближається гомін натовпу; собака момент який дослухається до нього, а тоді відстрибує вбік. В'янсе встає, хоче тікати, захищатися намагається бігти, але

е може, готується стріляти, і чує шум уже над собою. Це — ж наші, це військо з Аннуаля! Ваговіз з водою, мабуть, санітарні машини! Вони наближаються. Попереду — офіцер і сержант.

— Маю за честь... маю за честь... я з... маю за честь...

— Га? Що там ти кажеш?

Сержант каже йому стати в їхню колону. У солдатів такий самий знесилений і розгублений вигляд.

— Води! Чи є в тебе вода?

Хтось дає В'янсе фляжку, і тільки випивши все до останньої краплі, В'янсе помічає, що це — теж сеча. Солдати з Сан-Фернандського полка.

— А 42-й! — каже йому один. — То ти з Р.?

— Так. Я йду до Аннуаля. Він повинен бути вже близько.

— Чорт бери! Аннуаля нема вже ніде. Генерал С. прострелив собі мозок, а рештки 42-го нещодавно вийшли звідти, прикриваючи обоз з пораненими. Не залишилось нікого. До Дріуса зупинятись не доведеться, а ми... хоч би нас вони не помітили! Нас прийшло сюди три роти.

В'янсе дивиться назад. Чоловіка шістдесят... три роти? Три роти? Але тоді...

Він спиняється, щоб виригнути частину щойно випитої рідини, і буйні краплі холодного поту вкривають йому неголені щоки та підборіддя. Він біжить, підпихуваний задніми, підштовхуваний з обох боків, і маленька колона, у хмарі смердючого порошу та блакитних мух, ступає по руках і ногах, по тулубах людських. Десь далеко ріжок сурмить мелодію із сумним закінченням, що нагадує меланхолійні пісні Гранади.

VIII

Небо не вгорі, а перед тобою. Лінія обрію спустилась під ноги, немов нею грають у скакалку. Може то світ раптом перекинувся і впав на свіжу, вогку ранкову блакить, а ми стоїмо тепер обличчям до безкраю? Ні; все залишається так, як воно й повинно бути. А сталося те, що В'яксе впав горілиць на дно яра, кілька шарів кручі якого жовтіють ліворуч. Оце й усе. Але що ж робить він тут, лежачи на спині і витягши ноги? Ага! він тікав од чогось чи від когось. Він біг. Ганебна то річ—бігти, але правда насамперед. Він біг щосили, не зводячи духу, і решта — теж. Мабуть, вони котились униз колесом, неначе трусики. Горніст якогось полка сурмив збір батальйонові 42-го. Але 42-го нема, і сурмив він лиш на те, щоб ніхто про це не здогадався. Дешеве шахрайство! Сурмити збір батальйонові! Другий батальйон стерли на порох, коли він відступав з Аннуаля, а третій знищено в Р. і при зміні частин першого дня. Хто ж збереться? А горніст сурмить собі сигнал 42-го! Чи не прибіжать мертві, а їм складуть списки на харчування та пошлють у караули? А тоді що? Як може почути сигнали перший батальйон, відряджений до Аффрау? „І так воно в усім!“ Той капітан сан-фернандців кричав цепові: „Стій, стій!“ і загрожував револьвером. Влучне застосування револьвера! Загрожував, доки його не застрелили. А дві останні роти 42-го залишились на схилі Аннуаля і при відступі поділились на дві колони. Перша стояла, поки друга відступала, а потім друга зупинялась, і під захистом її відступала перша. Але всі так там і

залишилися. Колона розладналась; навіть не розгорнувшись у цепі. Два ваговози на всю силу помчали до Дар-Дріуса, генерал С. заподіяв собі смерть; та хто ж міг ще думати про опір? Як не рахувати розуму, то всі люди рівні; генерал побачив, що нічого доброго вже не вийде, і пустив собі кулю в голову. До Дріуса! До Дріуса! В'янсе пробує підвестись і ледве-ледве встає. Де він? Що робиться там, за висхлою річкою? Він визначає годину з висоти сонця над головою. Він почуває, як натягнена на спині його висхла шкіра, і відчуває тупий біль коло плеча. Другою рукою він мацає його і виявляє грубу кору затужавілої грязі, що прилипла до гімнастерки і до шкіри. На плечі, спереду, гімнастерка просякла кров'ю. Ця кора, певно, теж з крові в суміші з гряззю. Він хоче вискребти її, але інстинктивно відмовляється від цього наміру, боячись завдати собі ще більшої шкоди, форми якої він і сам не знає. Кров з руки вже не точиться, і з коліна так само. Од штанів залишилось йому тільки половина холоші; обмотки він загубив. Він босий і з откритими плюснами. Стояти йому важко, бо на додаток до всього у нього не згинаються суглоби. Мовчанка і відлюдність — абсолютні. В'янсе відкашлюється і почуває гострий біль у дихавці, але крові в плювках нема. Менше лиха. Рана в плече не дійшла до легенів.

Здершися вгору, він витикає голову над яром. Сіра, пустельна рівнина з довгастими плямами, що іноді групуються по три й по чотири. Позаду — верхів'я Тіці. Це допомагає йому орієнтуватися. Там — ущелина, де загинуло стільки люду з 59-го полку і з сан-фернандців.

„Так, це — шлях на Дар-Дріус“. Він одійшов, значить, кілометрів на тридцять од Аннуаля, залишивши його ззаду себе. Коли ж це було? Висота сонця на небі показує, що нема ще полудня. А! то було вчора, вчора по півночі. Він заблудив на рівнині, упав у яр, мабуть, поранений. Як пройшов він стільки? О, спрага.. знову спрага! А маври? Де вони? Тут бо людей не було вже, здається, ціле сторіччя. Чи не пішли вони вглиб країни, забравши з собою здобич? Он лежить лейтенант Н, голый-голісінький, і офіцерські відзнаки його цвяхами вбиті йому в кістку передпліччя. Трохи праворуч, ближче до шляху — щонайменше тридцять трупів, три вительбушені мули, на яких везли кулемети, вісім — десять порожніх, продавлених зарядних ящиків і снасть згорілого ваговоза. Рівнина — з якоїсь іншої, не нашої планети. Мертвої, знищеної апокаліптичними фуріями, планети. Нескінчимі мовчанка і смерть, без обрїїв, що простягаються в просторі і в часі, від найдальших начал до найдальшого краю. Земля — біла; кущів — мало і вони сухі. Рівнину перекреслюють тисячі невидимих шляхів одчаю. Мертві марокканці, пошматовані еспанці. Тисячею голосів без луни гукає до сонця самотина: „Ти підеш на захід, я на схід, і нарешті ми зустрінемося десь на нещасному місці“. Жодного подуву бризу, жодного паха в цій мовчанці, яка надає ринкові глибини останнього ранку всесвіту.

— Куди ти йдеш?

Зробивши собі укріплення з трьох великих каменів, якийсь солдат роздивляється звідти на всі боки. На бруствері з тих каменів лежить рушниця і п'ятнадцять патронів.

— Не вір ти їм. Хоч вони нібито й пішли, але залишилися десь неподалеку, і коли ти найменше цього чекаєш, нарихтовують кулемети й завдають тобі чосу. Я виконую свій обов'язок. Бачиш тих? То все — маври, яких я вбив цієї ночі. Глянь назад, там їх понад двісті.

— Хочеш ще патронів? — пропонує В'янсе, не зрозумівши.

— Навіщо?

В'янсе дивиться на нього й каже:

— Ходім зі мною до Дріуса.

Той вибухає глухим сміхом, не міняючи похмурого виразу на своїм обличчі.

— Я? Та я ходити не можу; хіба що ступатиму кістками. Я втік з Р., перестрибуючи через висклі ріки.

У нього понівечена, розпухла нога з облупленою підошвою.

— Альпургати зношуються. Те саме буває і з ногами. Коли будеш у Дріусі, скажи їм, щоб не боялися, бо я — тут і охороняю шлях.

— З якого року ти служиш? Щось здаєшся ти дуже старим.

— Такий старий, як і ти. Мені двадцять три роки. Я склав іспита на капрала і дістав би вже підвищення, якби все було в порядку.

В'янсе хоче згадати, хто це такий. В його роті, в Р., був один, що скидався на нього. Згадати, проте, він не може, а напруження пам'яті дуже втомлює його. Він розглядається кругом, щоб краще орієнтуватися. Рівнина перед ним зовсім безлюдна. Трупки — майже всі наші. Десь оддалік гавкає собака. У напрямі Дріуса жовтіють

горбки, а ще далі темно-блакитний кряж розрізає ясну блакить неба. В'янсе збирається йти далі.

— Вода в тебе є?

— Ти думаєш я новак, чи що? Тридцять же місяців у цій сухій пустині. У мене — і вода?

Він знову починає сміятися. Сміх не виходить йому поза зуби, а залишається в грудях, між лахміттями кольору хакі, і збільшує трохи кількість слини в куточках губ.

— Хочеш патронів? — повторює В'янсе.

— Гаразд. Дай мені один. Тільки один. Уночі ці маври встають і приходять сюди. Не звіряйся на них, вони здаються падлом, але он той там — це Кіт, а в кожному коті по сім душ¹.

В'янсе залишає йому один патрон, не добираючи як слід слів божевільного. Потім він неохоче вирушає в путь до Дріуса.

Туди він зможе прибути надвечір.

В'янсе не хоче їсти і не почуває шлунку. Якщо сонце не буде здорово пекти, то спрага не перешкодить йому добутись до табору.

Зробивши лише кілька кроків, він повертається і стиха каже божевільному:

— Знаєш, що я думаю? Тут сталося щось не те.

— Що могло тут статися? — спокійно відповідає божевільний. — Дурниці!

— Гаразд! Тимчасом!

¹ Гато (gato) — ім'я одного з ватажків рифів, і кіт еспанською мовою.

І В'янсе йде далі з прикрим почуттям досади.

Мертві, мертві — скрізь. Згодом статистика подасть цифру їх: дванадцять тисяч. Вони не смердять так, як трупи в Аннуальському яру, бо — треба це взяти під увагу — повітря тут „вентилюється“. В'янсе дивиться на трупи так, немов не має нічого спільного з ними; немов вони становлять одне з природних явищ у цій місцевості. Сонце пече йому спину, але він іде, іде, користуючись рушницею, як ціпком, з некритою головою. Де загубив він свою шапочку? У кістках в нього якась стареча, гнітюча дряглість.

Звичка змушує його вживати запобіжних заходів і не йти вперед, не обізнавшись раніше з кожною тінню, з кожною найменшою нерівністю ґрунту. Він бачить шлях на кілометр уперед. І там сидить хтось на камені коло того колючого куща. Чи є в нього зброя? Ні. І виглядає як солдат. Його спокійна поза стверджує, що в цім районі нема ніякого ризику. Небезпека вичерпала вже всі свої можливості.

Здавна тут панує абсолютна тиша; пострілів не чути ні з якого боку... А, Дар-Дріус! Якби та добутись йому до Дар-Дріуса! Нехай він упаде там, знеможений голодом, утратою крові, нужою, невблаганнішою за пропасницю — і від усього будуть там напхваті ліки. Коли В'янсе підходить до солдата, той підводиться, показує йому незаряжений револьвер. В очах у нього сльози, одна альпартата вся в крові. Він простягає В'янсе фляжку, майже повну жовтої рідини, і В'янсе з насолодою спорожняє її.

— Це не сеча?

— Ні, пиво.

В'янсе, вражений, дивиться на свого бесідника. На тому солдатська гімнастерка, брудна і подекуди злиняла; а штани бездоганного крою.

— З якого ти батальйону?

— Я — офіцер.

— Маю за честь доповісти! Я йду з Р. Куди маю з'явитися?

Офіцер знижує плечима й бурмотить:

— Смійся, як тобі охота. Мені — однаково.

В'янсе помічає, що одна нога в офіцера розтрощена — він не повинен багато важити.

— Я нестиму вас на спині, поки стане сили.

— Ні в якому разі. Ти й сам поранений. Я піду сам або ж почекаю, коли наші наступатимуть з Дріуса.

В'янсе пильно розглядає офіцера. Говорячи про Дріус, він показує в протилежний бік. В'янсе враз роздратовується.

— Дріус не там, а з того боку. Тільки звідти ти й добудешся до нього.

Він навмисне каже офіцерові „ти“; спільне трагічне становище дозволяє таке братське поводження. Тепер лиш помічає він в офіцері розпач, що його той досі спромогався стримувати і який вибухнув, коли офіцер почув, що до нього звертаються на „ти“. Підживившись пивом, В'янсе обурюється:

— Офіцер? Ти — офіцер? Гізно ти, а не офіцер? Ти зняв з себе мундир, щоб не бачили твоїх офіцерських зірок. Признайся; правда?

Неймовірно швидкою, непевною ходою, підстрибуючи на вибоях шляху, немов привід який, мчить автомобіль.

Раптом він гальмує, і В'янсе біжить до нього. Офіцер, шкутильгаючи, повільно підходить і собі; в очах його промінь надії. Автомобіль зупиняється, і В'янсе стрибає на підніжок.

— Маю за честь з'явитися, пане майоре!

Майор — ще молодий з похмурим, майже зловісним виразом на виду. Поруч із ним, неприязно дивляться на В'янсе два офіцери. Майор жестом запитує, і приголомшений В'янсе відповідає:

— Я — з третьої роти другого батальйона. Іду з Р. Новим жестом його перепиняють. Постріли чути вже ближче.

— Що тут діється? Звідки ці постріли? Де генерал С.?

— Генерал застрелився.

Шофер нетерпеливиться. У майора і в офіцерів заряджені револьвери. В'янсе чіпляється руками за борт автомобіля і белькоче якісь новини.

— Добре, добре! — каже майор і відштовхує його, а машина тим часом рушає.

В'янсе благає очима, белькоче:

— Коло шофера є місце; у мене три рани, пане майоре?

Майор одштовхує його, а бачивши, що В'янсе все ще стоїть на підніжку, ручкою револьвера розлютовано б'є його по пальцях. За спиною В'янсе лається поранений офіцер. В'янсе, якому перебито палець, пускає руки і падає коло шляху. Автомобіль знову мчить уперед, залишаючи позаду луку пришвидшеного стукоту мотора. Офіцер, роззлостившись, в розпачі вихоплює у В'янсе рушницю й тричі стріляє в автомобіль, який набирає швидкості. Офіцер виригає прокльони. В'янсе пробує

ворушити пальцями, просить повернути його рушницю, знизує плечима і йде, розважаючи: „Майор утік і поїхав куди йому треба. Навіщо ж я зупинявся та гаяв час із цим ідіотом?“.

Звужуючись трохи в напрямі до Дріуса, щоб поступитися місцем кільком горбам праворуч, рівнина зливається далі із темною зеленню огорож та фіг. То — кавіли: селища, де тубільці впиваються радістю перемоги. Дріуський шлях позначений трупами і телефонними стовпами, вкритими, капюшоном з лиснючих, немов лакованих, круків. Ззаду залишається кряж Тіці - Аса, де кипить ще війна. В'янсе хоче зосередити свою уяву, подумати про те, як перейти гори, але якась унутрішня величезна інерція не дозволяє його думкам повернутись до минулого. Все штовхає його вперед, усе інстинктивно спрямовується на передбачання небезпеки, на передчування труднощів, і в одне з такою напруженою увагою, міцнішою за його сили, ноги В'янсе з надзвичайними впертістю та впевненістю несуть уперед його хистке тіло. Він не хоче озирнутись, зневажає офіцера, безладні слова і втомлений голос якого вже ледве чути, але В'янсе напружує слух і розбирає дещо. Офіцер благає застрелити, рішити його.

— Чого там!

Небо обволікають білі хмари, які вкривають сонце, але збільшують його світло, надаючи йому місячної прозорості. Сліпий, глухий, із сумлінням, заснулим під потопою нових почував, В'янсе невтомно йде вперед понівеченими ногами, з величезною ваготою на плечі. Маловажно! Пиво

розподіляє тепер свою благодійну свіжість, і В'янсе починає відчувати її вже й на своїй шкірі, що пітніє. Рівнину обгортає мовчанка, куди глибша ніж звичайна відлюдність, бо очі померлих безнастанно випромінюють абсолютну тишу, нескінчиму, незмірну порожняву. Іноді В'янсе біжить і тоді чує, як його кроки та крякання круків оживляють рівнину. Він підходить до блокгауза, що домінує над цією ділянкою шляху. Ще круки вгорі, на порваній дротяній загорожі; чийсь труп стоїть пригвождений до телеграфного стовпа залізним кілком, який прошив йому груді. Щось падає, одскакує від каменів, котиться схилом униз. Два круки летять над самою землею навздогін, але ця річ, чи мабуть тварина, випереджає їх, а потім наштовхується на камінь і зупиняється на шляху. Це — голоза людини, відтята на рівні щелепи і така ніздряста, що на ній, здається, нема м'яса. Круки з майстерною вмілістю знаходять у неї очі й одлітають із своєю здобиччю. В'янсе обминає голову і йде далі. Обійшовши круг горба, він бачить у долині Дар-Дріус. Поросла хащами рівнина, широкими сходами піднімається перед ним, а вище й трохи ліворуч біліють великі бараки та кілька наметів. У цьому видовиську є щось несподіване і разюче, немов минулої ночі йому довелося витримати один з тих циклонів, що зривають намети й односять геть далеко покрівлі бараків. Тепер порив його має вже свій об'єкт, а його напруження — свою мету. Як приємно бачити, коли сні вдягаються в живу матерію! Але перетяти рівнину, залляту фільтрованим крізь хмари сонячним світлом, не легко. Скільки на ній хащів! Є й патрулі на шосе. Тільки в коней довгі, густі хвости аж

до колін; то — арабські коні. Дуже близько, серед дороги, він бачить два обгорілі ваговози, а круг них лежать людські постаті. То тут, то там розлягаються поодинокі постріли. Іти далі неможливо: тут скрізь марокканці, і вухо ловить у повітрі цей холодний повів випадкових куль. В'янсе збочує, простує до якихось нерівностей ґрунту, де між каменів чорніє земля, ховається там і розглядається кругом. Стрілянина внизу стає інтенсивніша. Невідомо звідки, вилітають кілька гранат і викопують ще і ще сіруваті ямки в землі. Марокканців тепер видно зовсім ясно. Їх повно на рівнині. Вершники підкидають угору свої рушниці й ловлять їх на лету. Зблизька чути арабську мову, і настраханий В'янсе затримує подих. Ось, узявшись за руки, з рушницею на черезплічнику, швидко йдуть два марокканці років по сорока. Тримаються вони за руки не тому, що поважають один одного, а просто для власного спокою, гарантуючи себе від крадіжки з боку свого бесідника, коли хто з них буде не досить обачний. Бачивши, як люб'язно і чемно вони розмовляють і подеколи посміхаються один до одного, важко вгадати хижу жорстокість, яку таять вони в собі. Один з них зупиняється, видобуває з величезної шкіряної торби тубік із зубною пастою, намазує її на шматок хліба і пожадливо їсть. В'янсе, поклавши вказівний палець на спускний гачок рушниці, чекає, готовий вистрелити зараз же, скоро вони викриють його.

Вони зникають на гірській дорозі. За годину яку той офіцер побачить їх, а незабаром може й вистрелити, божевільна людина. В'янсе не наважається вийти з свого притулку. На кущі розмарину висить закривавлена

гімнастєрка. На комірї залишилась одна лиш металєва цифра 2, але поруч видко слїд од 4, навїть ще не вицвілий. Ранок має якїсь бляклї тони. Воно й природно, бо ранок цєй утратив стїльки кровї, що нїколи не зможе вилїкуватися від анємїї і набути знову здорового вигляду.

Вїдпочиваючи, В'янсе приводить до ладу свої спогади, колишнї свої думки. Тепер вїн досить спокїйний, щоб розважати, а години минають повїльно. Вїдтодї як в Аннуалї та в Р. усе скїнчилось, вїн одчуває якусь безнадїйну, байдужу порожняву, голова йому туманїє, і в нїй плутаються імена, подїї, речї. Що ж ще опрїч смертї? Впасти й залишитися тут на шляху — не велике горе. Власне, В'янсе помер уже двїчі. Коли вїн уступив до вїйська, помер бадьорий, довірливий юнак з широким свїтоглядом і намірами, що їх заступили дрїб'язковї турботи, нїкчемнї інтереси і почуття вїдлюдности та ворожостї до всїх, і до себе самого в тому числї. Начальство, з винятком капралїв, дивилось на нього — чому? — як на злочинця і сердито та холодно опиралось його бажанню почувати себе рївною з ними і довїряти. Вїн почав сумнїватися в самому собї, його переслїдувало болюче почуття своєї нижчостї, своєї негїдности. Цїлий рїк при-натурювався вїн до казарменого життя, і нарештї при-звичаївся до рабства, до тупостї, до лицемїрства і до дрїб'язкової злоби. Як і в попередньому його життї, були в нього друзї і вороги, а тугу від життя під тягарем незрозумїлої дисциплїни — навїщо все це? — заступила сїра тьмяна апатїя, яка показалаь найкращею зброєю в боротьбї проти часу. І ось тепер вїн бачить недїткненне

знищеним і, замість стати тим, чим був давніше, сидить без бажань і чуття, перед цією, вкритою трупами, рівниною.

Пропасниця стукає йому в скроні, і знову під черепною коробкою, в порожній охоллій голові, він чує гудіння телефонних проводів. Рівнина — подекуди мертва, подекуди — дивно жива; на ній то кладовище, то жзавість і вир базарної площі. Марокканці понапинали, щоб пити чай, намети з кольорової смугнастої матерії. День іде повільно. Небо повивається хмарами вже не білими, а бурими та сірими. В'янсе, побачивши, що вершники і намети зникли, пробував був іти далі, але на рівнині лишилось ще багато окремих купок маврів. Його дивує, що з Дріусу не обстрілюють рівнини. Вони легко могли б убити сотні повстанців. Це для нього загадка, яку В'янсе намагається розгадати. Лише зрідка долинають десь здаля постріли пачками. Чотири чи п'ять гарматних випалів розляглися невідомо де, ледве викликавши цікавість і хвилювання, які, проте, хутко зникли. Теплий рвучкий вітер приносить не сурмління ріжків, а той далекий голос, що вночі співає про міжпланетну тугу. Повітря, жаркіше й важчіше під масою хмар, утруднює координування думок. Утома, спрага — знову ця спрага! — і загострене тепер почуття небезпеки надають мислям швидкості, безважності, звільняють їх од дотику із здоровим розумом, що напрямляє та скеровує. А в коліні — гострий біль, який не дозволяє В'янсе прибрати вигідної пози. Чому не стріляють з Дріуса? Мабуть, марокканці вештаються круг нього, не насмілюючись покищо атакувати табір? Ось вони сходять на бруствер з рушницями

за плечима. То безсумнівно марокканці. Чи не парла-
ментери? „Не вірте їм; вони вас зрадять!. Хіба ви
не бачите там, посеред рівнини, два спалені ваговози,
оточені мертвими?“ А може, то маври з мехали¹,
яких зосередили тут одбивати наступ повстанців? Але
тоді навіщо ж стріляли ті таємничі батареї? Все спадає
йому на думку, крім одного: що маври штурмом взяли
табір.

У В'янсе все ще лишається віра в міць еспанців,
у порядок, установлений у цій зоні, в гарнізоні по табо-
рах. А втім, якийсь невиразне, підсвідоме почуття змушує
В'янсе визнати можливість того, що буря страшної руїв-
ничої сили випередила його і промайнула над Дріусом
так, як давніше промайнула над Аннуалем. О!... але ця
думка в неясному світлі смерку придушує його своїм
нематеріальним тиском.

Це — жах, це — товариський привіт од трупів, про-
стромлених кілком чи стовпом, які, прошивши їм груді
або живіт, пригвоздили їх до землі. Дріуський табір теж
покинутий. Дріус має безживний, похмурий вигляд Ан-
нуаля. В'янсе розуміє це тепер, в цей непевний час пе-
симізму, коли розсудок змовкає і проймає інтуїція. За
Дріусом червоніють хмари. Сонце, проте, заходить більше
ліворуч. Це — не передвечірні барви, а пожежа. З пра-
вого боку, далеко за табором — смужка світла, немов
якесь ілюміноване невеличке місто. То вогонь побіг по
кущах, по сухій траві.

¹ Мехала (mejala) — військо марокканців на службі в еспанській
армії.

Приглушене розкотисте гromування долинає з якоїсь невизначеної далечини. Чи не батареї Тістутіна? А може починається гроза? Бо небо загрожує всіма своїми жахами від чорного як вугілля обрію, покресленого й немов подовженого брудними пальцями, аж до балдахина, який нагромаджує над його головою хмари, швидкі та прищуваті, неначе дим з паротяга. А рівнина? По ній розкидані ті ж таки довгі — бліді чи чорні — тіні, яких передніше, у метушні, не було видно. В'янсе прикипає на місці. Далекий гомін юрби змушує його зупинити подих і напружити слух. Він не може визначити його походження і, кинувшись долі, притискує вухо до землі. То скачуть галопом коні. Гук перемоги струшує землю й передається напруженим нервам. Крізь спокійне, майже нерухоме повітря, що заглиблює тишу й немов укриває трупи ковпаками з брудного скла, ця юрба несе буйне зухвальство, і їй передує вихор шуму та заліза. Весело, переможно гуде залізо. Гомін цей несуть тріумфатори, могутні володарі. Це — не маври, і не еспанці. То — якісь вищі істоти, янголи, демони в своїх панцирях і з вогненими мечами. Осмілий В'янсе збирається вийти з свого притулку і продовжувати путь. До Тістутіна тільки тридцять кілометрів. Ідучи доброю ходою, він пройде їх за ніч. Але ще рано і надзвичайно світло; скрізь вештаються підозрілі тіні. Темрява іде здаля, поспішаючи, наближаючись до нього, стискаючи його чимраз сильніше, і нарешті настає момент, коли вона спиняється і не йде вже далі: впала ніч. Рівнина лишається занурена в подвійну таємницю, і коли встаєш та хочеш іти вперед, тіні відступають. Юрба підходить, набли-

жається. Теплий вітер ворушить волосся якогось мерт-
в'яка, а потім — В'янсе. В'янсе здригається, вагота,
немов од мускульного ревматизму в плечі, стає ще бо-
лючішою. Несподівано зза горбка показується та юрба.
Вершники похилились до лук, залізні копита б'ють у
землю й викреслюють з каміння іскри. В'янсе лежить,
притиснувшись до землі, і так і не може вгадати, хто
вони та в чім тут справа. Передній вершник підносить
руку, і коні, форкаючи, спиняються, а далі йдуть ступою.
На рівнині нема нікого. Безсумнівно, вони збирались
кинутись в атаку й гнати перед собою цілий натовп.
Як ляскання бича, то тут, то там розлягаються постріли.
Щось важке падає на землю, і в темряву мчить кінь.
Вершники пускають коней ристю, і коли В'янсе хоче
здати собі справу з того, що сталося, загону вже нема,
і на рівнині знову тиша. В'янсе плазом наближається
до тіні, що лежить на землі, кидається і щось бурмоче.
Це — солдат з ескадрону А.

— Кінь! — белькоче він. — Хто ти? Підди пошукай коня.

Кінь згинув у мороці. Міцна, велика, масна від поту
голова повертається до В'янсе.

— Так з 42-го ще дехто залишився? Ви — як та ящірка:
вас розрубаш на три частини, а ви все ж таки мелете
хвостом. Понад триста залишилося там, за тим горбом.

В'янсе довідується, що Дріус покинуто, і що ескадрон
блукає без певної мети, роблячи те, що можна. Залиши-
лось їх чоловіка шістдесят, і вони більше як тридцять
годин не злазять уже з сідла. Коні падають загнані,
запінені. Підполковник не хоче відступати, але якбч він
і хотів — то це однаково.

— Тут нас і бог не почує. Я гадаю, що в Еспанії влаштували вже революцію і почепили на шибеницю короля, герцогів та єпископів. Мені воно однаково, бо я сконаю ще перед світанком. Скільки може тягти христіанин із кулею в тельбухах? У шпиталі, мабуть, і довго, а тут шість годин. — Він мацає собі живіт і тре великий палець іншими. — Кров уже не точиться.

Він підповзає до кількох кущиків вереску і кладе на них голову.

В'янсе мовчки дивиться на нього.

— Якщо ти врятуєшся, розшукай того, хто винний, і дай йому добре. Бачиш ти, яке те життя. Варто клопоту жити лиш тоді, коли в усім цім мотлосі є хоч трохи справедливості. Не чинять її вони — учиніть ви. Візьми отой патрон, такий блискучий. Я беріг його, щоб розтрити собі череп, але тут і без нього дам дуба. Забери його знайди винуватця та наклади йому як слід. Якщо там угорі є бог, він допоможе тобі влучити.

В'янсе бере патрон і ховає його. Він ніяк не може зосередити свої думки. Думка про революцію добре за-пала йому в голову. То, може, і герцога його села теж почепили на шибеницю? В'янсе сміється. Солдат питається в нього:

— Чого ти смієшся? Тут нема чого сміятись. Чи не з'їхав ти з глузду?

В'янсе, бурчачи щось, іде далі. Його озивають:

— Я — Беніто; з Тореса дель Гвадіано.

В'янсе знизує плечима:

— Ну так що?

— Якщо залишишся живий, мабуть, напишеш про це моїм

на селі. Невже ж ми маємо помирати так, щоб нікому про це не було відомо?

Він корчиться, стоячи навколішки, і видає довгий хрипкий зойк. В'янсе не знає, що йому відповісти.

— Якби була тут вода, я приніс би тобі фляжку.

— Щоб знайти її, тобі доведеться дві години йти туди та стільки ж повертати. От тобі й ліки! До того ж у тій воді повно мозку та крові. Люди йдуть напиться, а ті чатують на них у засідці. Я застерігав трьох з 42-го, та спрага переважила, і так вони там і лишились, уткнувши пики в калюжу. Зате ж померли з повнісіньким шлунком.

Він каже це, порівнюючи свою спрагу з їхнім наситом, і заздрить останньому в їхньому житті ласуванню. Потім, із гарячковою злістю та хвильовим піднесенням середнього актора додає:

— Я незабаром гигну. Чуєш? Але якщо вони думають, ніби за нас ніхто не згадає, їм доведеться сильно здивуватися. Свідчуся тобі, що так воно буде. Ти прийшов з Аннуаля? Починаючи від тих гір, усе засіяно людьми з проваленими головами, із випущеними тельбухами. У кожного є родина, є друзі, і ця кров викличе нову кров. Запам'ятай те, що каже тобі старий солдат. Коли підеш туди, то до Дріуса зможеш лічити мертвяків десятками, а від Дріуса і далі — сотнями. На нас двох їх незабаром буде більше; і не обманюй самого себе щодо цього. Але це не скінчиться ні в Тістутіні, ні в Мелільї. Цього хотіли б, я знаю вже хто. Але, свідчуся причастям, як вони помиляються! Мені двадцять три роки. Чи приємно ж помирати, як той собака, мавши

двадцять три роки й буди покинутим усією цією наволоччю? Мій підполковник, щоб урятувати добре ім'я офіцерів, які здирають свої значки та дають драпака, тиняється тут день і ніч із нашим ескадроном, полюючи на маврів, рубаючи їх шаблями та виливаючи ріки крові. Коні оскаженіли, кусають та брикають, але кусаються і тіні, видаючи тобі шматки м'яса з шиї, випускаючи кишки. У всіх кров точиться з колін, бо сідла теж кусаються, а з неба падають птахи, які дзьобом пробивають тобі голову наскрізь. Ти помреш від спраги, серіньюольцю. А води нема тому, що ваговози з нею позастрягли в дорозі. Газолін — поганий, і до того ж його п'ють в інтендантстві. Запали — і побачиш. Тут якісь три козли, бавлячись, пускають ракети; тільки ти не йди туди, бо алькальд тебе оштрафує. Що ти тут робиш? Тікай у правий бік, бо ось іде стара з розпеченими щипцями.

Мовчанка, важке дихання як уві сні. Глупа ніч пітніє під брудною куделею неба і тхне брудною білизною. В'янсе прикипає до місця, пригнічений її голосами. Тіні і справді кусаються. В'янсе бачить, як один повзе рачки, мимрячи щось, падає набік, а тоді знову підводиться і повзе кудись без мети, як вибита тварина. Він спотикається на трупи і кричить, але його ледве чути. Далі теж ворухаться тіні, і В'янсе спершу задкує, а тоді щодуху біжить до Дріуса. Він чує, що заразився пропасницею від мрущого, але пропасниця в нього — активна та динамічна і надає йому сили сп'яніння. Він наступає на щось м'яке й водночас тверде і не зупиняючись обтрушує ногу. Позад себе він чує крик і сухі удари

топора, який рубає щось м'яке й тверде — ноги пораненого — щоб забрати в нього краги та черевики і віднести їх у надійне місце. Він бачив уже раз, спускаючись од Аннуаля, як таке робили з одним мертвим офіцером.

Обрій у напрямі до Дріуса освітлений золотою смугою, яка горить у темряві, неначе ряд електричних ліхтарів. В'янсе, задихаючись від втоми, стишує ходу. Слабий відблиск освітлює все кругом, а В'янсе здається, ніби він отемнів. Це примарне світло допомогло, проте, йому виявити, що попри метушню тіней все залишається таке саме, як і вдень. Громування тепер — ледве чути і далеке, але воно поглиблює тишу і викриває страшну відлюдність полів, над якими пролинає. Страх стає вже метафізичним; під впливом його зникають голод, спрага, фізичний біль від ран; він розпалює голову й виповнює її невиразними сполохами тривоги та незрозумілим гомоном. Виблискують ще поодинокі постріли. Вгорі, з гострим свистінням, пролітають дві кулі. В'янсе боїться виблисків, гадає, що його викрито, покvapливо відступає, міняє напрямок, падає за невисоким горбком і ховає під себе рушницю. Спинка руки, щока, голі ноги — з єдиною альпартатою — притиснуті до землі. Лежачи нерухомо, він страшенно хвилюється. Губи його торкаються каменя, ще відбиває подих В'янсе, і той обпікає йому шкіру. Він знову чує громування, падають кілька краплин, і рівнину виповнюють шуми. Знову чути близькі постріли, випали один по одному. То — маври, але їм ніхто не відповідає. Не чути, як пролітають кулі, ніч убирає їх у своє бавовняне черево. Одна крапля, падаючи з

металевим стукотом, ударила об якусь платівку тут, поруч. Мовчанку пустині вода обернула на гомін лісу. Перші краплі, немов кулі, падають на В'янсе, який стулюється, здригається, хоче вгрузнути в землю. Але над ним постає щось тверде, але разом з тим ефірне та рідке і бере на себе увагу тисячі очей ночі. На шию його тисне кістяк ночі і якийсь голос лунає під черепною коробкою: померти, померти, перейти в цю холодну нерухомість і стати частиною походу слогадів, яких ніхто не має і які блукають у лавах колосальних хмар. Аж ось знову з упертістю автоматів, у скаженім пориві, в мороці, сюди мчить щодуху той кавалерійський загін, виміряючи глибину та відлюдність ночі. Мигтіння блискавиці освітлює коней з витягненими вперед шиями, задубілі постаті вершників, об'єднаних в однаманітному галопі. Нові постріли. Деякі падають; на їхні місця стають сусіди і галопом мчать над пораненими, втоптуючи їх у землю. Сухі, знеможені обличчя з темними очними ямами під розкуйовдженим волоссям, під каскою, або під гирявим черепом, вугласті плечі і запалі груді. Тіні, що переступили вже поріг, залишили позад себе світло, щоб ніколи не бачити його більше, і блукають, підтримувані дисципліною, яка пережила віру, розсудок, надію. Закривавлені обличчя, перебиті ноги, розкраяні лоби не заважають їм розпоряджати своїми шаблями та карабінами, а їхнім колінам стискувати сідла. Всі закони біології розбиваються об цих навіжених людей, що сплять мертвим сном, але живуть ще у важкому, кошмарному сні. Тіні кричать, ревуть. Пекельний грюкіт, дарма що не чути жодного постріла, простягає над ніч-

чую свою сітку гострих, різких звуків. Темрява вганяє свої ікла в ці скелети, одягнені в хакі, в блакитні бурнуси, а коли іноді кусає чийсь патронташ, то в нім з приглушеним шумом вибухає патрон. Вигуки туги, вигуки люті. Випали. В'янсе вираховує, що все це відбувається на відстані півкілометра від нього. Виблиск стверджує його розрахунок, ескадрон переладновується, і чути вже, як він мчить галопом, топче, нищить. Не здаючи собі звіта з того, що робить, В'янсе тричі стріляє на групу втікачів, третій раз вже наосліп. Потім, настраханий самим собою, підводиться і знову, то прискорюючи, то стишуючи ходу, біжить до Дріуса. Тепер уява його втомилася, ноги коряться інстинктові, і він біжить, почувавши, як юрмляться за його спиною тіні, як усе жене його наперед, як рівнина гуде та дрижить од грюкоту, а вода, падаючи, розтягує мокру землю, і накреслена інстинктом ідеальна путь страшенно подовжується. Незабаром він зупиняється. До табору вже ближче; але скільки треба ще пройти, щоб спуститись і перейти річку, майже висхлу, цієї пори року? Річка, проте, буде лиш першим щаблем до Тістутіна, і тільки доклавши надлюдських зусиль, зможе він дістатися ще перед світанком до цього далекого, все ще далекого табору. Смуги світла на обрії погасли. Там, очевидно, теж падає дощ, а гроза, така спершу велична, втрачає свою міць, і дощ, ледве давши відчутти свої заласні пестоші, вщухає. Що ближче підходить В'янсе до табору, то більше зустрічає він порозкиданих скрізь довгих тіней з людськими рисами. Якийсь шакал одскокує, вилітає і зникає в долині. Звернуло вже з півночі, і на рівні табору

тіні ладнаються в похід силуетів. Двадцять чи п'ятнадцять солдатів, босі, без зброї, з безглуздо забинтованими головами і ногами, з оголеним або з прикритим лахманами сорочки тулубом тягнуть угору, до табору, дві гармати. В'янсе знову розпластався на землі і, спинивши подих, вражений, пильно придивляється до чудного ескорту з марокканців, які, наставивши на солдатів свої рушниці, оточують гармати. „Арія, арія“—підохочує один з них, а коли солдати зупиняються, кидає два-три камені, які гупають їм у спину. Один упав на землю. Інший марокканець починає стріляти їм під ноги, намагаючись не поранити їх, і бачивши, що упалий солдат не підводиться, прикладом розтросує йому череп. Решта солдатів робить надлюдське зусилля, і обидві гармати з оголушливим шумом повзуть угору. Мертвий залишився позаду, у тій же позі, з неймовірно закинutoю назад головою. В'янсе чуває, що трагічна простота всього цього не впливає вже на нього, що це — немов гра дітей, під час якої вони понівечили та закатували кількох комах, життя яких не має ніякої цінності для всесвіту.

Коли В'янсе вважає себе в безпеці, він знову пускається в дорогу, тримаючись на відстані рушничного стрілу від бруствера. Він зійшов уже косогором до площадки, де лежить табір, і накидає тепер великого круга, щоб уникнути зустрічі з караулами, можливими на головному фронті. На землі, немов у довгому цепові, лежить низка трупів. Поминувши нарешті бруствер, він починає шукати схилок, яким найзручніше можна було б дійти до шляху, що його, напевне, найбільше й охороняють. Найбільш гостро відчуває він розгром тоді, коли йому

доводиться ховатись од часових і уникати того, що давніше було його захистом і притулком. Користаючися спадом ґрунту, В'янсе прискорює ходу; подекуди знову біжить. Далеко позаду лишились бліді сполохи блискавиць, які ледве освітлюють хмари. А ось і Тістутінський шлях, шлях до табору, куди він зможе добутись ще цієї ночі. Він відчуває надзвичайний приплив бадьорості, але його оптимізм розбивається об тріскотняву рушничних випалів, які лунають у темряві. В'янсе підлазить до купи каменя, досить далекої від шляху. Випали не вщухають, разносячи на клапті спокійне повітря і розкриваючи в інтервалах глибокі безодні. В'янсе не бачить, не чує, не знає, де він, але передчуваючи близькість парпету з каміння, шукає його, знаходить приготовану самою долею виїмку й збирається залізи туди, як гусінь. Але темрява набуває форм людини; хтось здушує крик. Щось метушиться і хоче бігти до нього, шарудячи якимось біблійним одягом. В'янсе завдає на плече рушницю й розлютовано спускає її вниз, коле багнетом. Свиняче рохкання та два вигуки. Тінь у глибині стогне й белькоче кілька слів:

— Ти хочеш моїх грошей.

В'янсе впізнає голос. Це старий господар кантини в Дріусі. Він перебрався мавром, щоб мати змогу втекти і, переслідований ними, заліз у цей притулок разом із своїми ошадженнями, які він носить у великій полотняній торбині на грудях. Вражений В'янсе мовчить.

— Ти вбиваєш свого брата, Каїне?

З мороку вирізьблюється вже неясний, важкий силует. Під пахвою у нього калитка з мідяками. Другою рукою, зігнутою й скарлюченою, він теж ховає щось. Видко,

що гроші він береже більше ніж життя. В'янсе все мовчить, а старий виходить з виїмки, повзе назад і, піднявшись на невеличке підвищення, відступає далі, бурмочучи:

— Я бачив, що ти з 42-го, і повідомлю твоє начальство; повідомлю таки.

В усіх напрямках продовжують лунати постріли, роздираючи то тут, то там морок. Знову чути кавалерійський загін, і в далекому відблиску блискавиці показуються чоловіка двадцять вершників з тим же підполковником на чолі. Від ескадрона лишилась десята його частина, але він усе скаче, мчить галопом, кидається на групу тіней, брязчить шаблями та лаштунком, а випали тим часом частішають. У кожній сутичці їх стає на одного чи двох менше, коні падають або, ошалівши, біжать, щоб уломити собі спину об якийсь прискалок або снасть кинутого ваговоза. А дощ починає падати знову і надає ночі ще похмурішого вигляду. Старий, скарлючившись, дрібними кроками тікає від смерті, яка захопила вже його за бік; од темряви та гомону табору, де ще й досі котять, напружуючись, ті гармати. Пробігає, повернувши набік голову, якийсь кінь, робить неймовірний стрибок, коли бачить старого шинкаря і мчить галопом у протилежному напрямі. В'янсе відчуває круг себе ніби якийсь залізний обруч, колючки якого мовчазно наближаються до нього. Він бачить старого, потолоченого вже ногами патруля, і клапті його бурнуса, що літають у повітрі. Кулі, скупчуючись угорі, нагадують ключі журавлів, які однотонно курличуть, одлітаючи. Вся рівнина з її глибоким

всеосяжним мороком просякла дощем, і В'янсе, розпла-
ставшись ниць у грязі, лиже мокрі камені. У шумі від
кавалерійського загону чути тупіт тільки двох уже ко-
ней, якими виїхали на розвідку й кар'єром мчать по
шляху до річки. Немов підстрожений втечею інших
В'янсе підводиться, біжить і собі. Якщо ці два вершники
від'їдуть далеко, він залишиться сам на рівнині, пов-
ній тіней хмар і мертвих.

ІХ

Він стільки пробіг уночі, що навіть проминув Тістутін.
Побачивши табір, він одчув радість загнаної тварини,
що дісталася дверей свого притулку. Він біг усю доро-
гу, падаючи і підводячись, наглений бичем якогось див-
ного циркового муштрувальника, що скакав над хмара-
ми і хвиськав пугою то тут, то там, над самою землею.
Марокканських патрулів побільшало, і земля від Бо-
кета до Тістутіна була буквально вкрита розшарпани-
ми трупами. Дотики до чогось м'якого під ногами,
зловісне хрипіння. І жодного трупа в спокійній позі, а
всі вони застигли в русі припиненого наступу, боротьби,
протесту. В'янсе не швидко усвідомив, що марокканці
захопили і цей табір. Починало світати, коли він побачив
коло бруствера покручену дротяну загорожу, а на
ній — шматки м'яса й частини людських тіл. У самому
таборі — тиша, тиша чесно заробленого відпочинку без
будьяких застережених заходів проти небезпеки, під ви-
сокими скелями, що стоять немов столітні часові майже
коло селища і йдуть аж до гори. Тут у катастрофі —
ще більше контрастів; нема в ній тої грубої, примітив-

ної монотонності, як в Аннуалі чи в Дріусі. Тут було селище, було якесь громадське життя, що відбивалось, нехай дуже слабо, в культурній діяльності цього Сан Хуан де лас Мінас. Тут на землі, на обличчях, на вбраннях лежить червонуватий, залізястий пил, і завдяки йому деякі трупи робітників-іспанців зберегли живий колір обличчя. Розгледівши все це, В'янсе відчув, сказати б, садичну радість. Сан Хуан де лас Мінас; вище хребет залізниці, перетятий телеграфними стовпами. Нижче — трохи більше того червонуватого пилу, що його почорнила вода. „Вантажні платформи в селищі; майже безплатні ремісники, вантажники та шахтарі; щодня два поїзди з залізняком — до порту, і все це завдяки нам“ А ну, де тепер ті навантажені поїзди, ті вагонетки і той мурашник „голих дядьків“? Щоранку вони ставали до роботи з певним поривом початку, з піднесенням, і закінчували її ввечері втомлені та сумні. У В'янсе з'являється якесь злісне почуття помсти. Він сів на камінь. Над усім пейзажем домінує кряж Сан Хуан де лас Мінас. То, певне — Хуан Христитель. Ось він, той анахорет із мільйонами, той містик індустрії, проповідач добродітності, поздержливості, постування, що христив тубільців червонуватим пилом залізняка. Хрищення на рабство, на васальство. Проституція примусової й погано оплачуваної праці. Ніяких установлених робочих годин, ні мінімальної платні. Цілі походи людей, обсипаних червонуватим порошком, умазаних у криваві нутрощі гори, копишились мов у мурашнику, ідучи від копалень до поїзда, від поїзда до копалень, мовчки дожидаючи заходу сонця та своїх шости реалів. Західна цивілізація,

поїзди з рудою, проповідання христіанського милосердя, а позад їх — військо і молода, міцна юність з трьома лиш заялзеними словами на устах: батьківщина, героїство, офіра. Під верховинами з копальнями — білі випро-стані скелі, поскупчувані, нагромаджені одна на одну: власне, кістяк гори. Ще нижче — білі вапнясті плитини, на яких дощ і постійні розмиви понакресливали колони й поробили скрізь печери. Дошка котировки на біржі. А під горою... під горою знайшли собі спочинок кілька чоловіка. Там — велика вапняста плитина, суворий примітивний жертovníк.

Світло кричить і штовхає вперед. В'янсе встає і йде далі. Йому здається, що в нього горить у горлі, а шлунок сплющився межи стегон; праве плече в нього вже не рухається, на спині — струпи, які під сонцем обернулись у мухоловницю. Два дні та дві ночі ходіння, без ніякого харчування, як не рахувати ковтка пива, що дав йому офіцер, цілком одібрали йому свідомість небезпеки, розуміння оточення, страх перед мерцями. На споді душі він одчуває, що рабство скінчилось. Тепер він має варварську, дику волю, суворішу ніж найгірша дисципліна; волю неорганічної речовини, каменя або дерева; волю велику і некорисну. Його меткування стукаються в порожняву, як голова покійника стукається в стінки труни.

Коли В'янсе складає собі справу з усього цього, він не бачить уже Тістутіна, а стоїть перед рівнинсю, відбитки якої металевими хвилями доходять до його мозку. А мертвяки? Тут їх тимчасом нема. Рівнина здається пустинею. Якийсь мул показує довгі жовті зуби під

підведеною губою, і його широко розплющені очі дивляться в блакить, але в них нічого вже не відбивається. Раптом на вапнястому ґрунті з червонуватими та зеленуватими плямами кущів виростають довгі привиди, а сонце оживляє їх і запалює блискавку на замку рушниці. З лівого боку, в гірських ущелинах, є селища тубільців, і аероплан міг би знайти їх. А що роблять аероплани? В'янсе відстрибує і переляканий обачно ховається. Розлігся постріл.

Рівнина все ще пустинна. Неподалеку пробігає кінь і спиняється за спиною у В'янсе. Не наслідуючись змінити позу, В'янсе совгає рукою по рушниці, настромляє тесак і, трохи підвівши голову й розкривши рота, скося дивиться. Ззаду В'янсе, підтримуючи другою рукою поранене передпліччя, встає з землі солдат, витягає зза пояса ніж і зщулившись, рачкуючи, повзе до коня. Він шукає мушкета, що мусить висіти при сідлі. Новий постріл, який не влучає ні в кого. Солдат, роззявивши рот на все обличчя, з запаленими очима, підповзає вже до луки, коли зза кущів ураз підводиться другий солдат. Він спершу роздивляється навкруги, опасаючись чи не привернули постріли уваги повстанців, а тоді рішуче йде вперед. Назустріч йому виходить солдат із ножем, у сутичці щось ламається з металевим тріском; солдат із роззявленим ротом поточився і мовчки падає. Потім він стогне, з безнадією в погляді дивиться на щойно втраченого ним коня, а переможець підбігає й захоплює свою здобич. Кінь бокуючи відступає, крутиться, а коли той — інший — загрожує йому штурханом, відповідає, добре хвицонувши задніми ногами. Поодинок,

постріли, постріли пачками запалюють найближчі околиці. В'янсе виходить з своєї схованки і біжить, а той, вбачаючи мабуть у нім суперника, даремно випускає в нього цілу обіймицю. В'янсе чує постріли, бачить як на десять кроків од нього підстрибує земля, злітають скалки каміння. Рівнина тепер — рівна і чиста. Знову — свіжі трупи, а в далечині — група приголомшених солдатів, яких переслідує, немов полюючи на них, і б'є кривими шаблями сотня кінних марокканців. Рівнина загрожує з усіх боків. Курява, не дуже далека, сповіщає про наближення нових ще вершників. Нема ні найменшої можливості сховатись. Сонце кидає тінь тільки від кількох трупів та від одного пораненого, який не може поворухнути ногами. У нього, мабуть переламаний хребет, і він, спираючись на передрам'я, даремно силкується підвести голову та плечі.

Є, проте, одна більша і вигідніша тінь. Це тінь од коня з випалими тельбухами, з неймовірно худою головою, закрученою аж під шию, як у коня на шахівниці. В'янсе повзе рачки й падає коло тварини. То був чудовий верховий кінь. Хто змусив ці бідолашні тварини відповідати за недосвідченість або за необачність командування? Який той громадський обов'язок у мулів чи в коней? „Але й ми,— міркує знову В'янсе,— немов мули, маємо самі громадські обов'язки, а не права. Єдине наше громадське право — помирати. Держава наказує нам помирати, щоб захищати громадські права кількох десятків душ, які і є — історія культури та добробут країни, бо країна від них починається, ними й закінчується“. Цих питань В'янсе не розв'язує, але нишком накреслює собі їх,

і вони залишаються в його знову розбудженій підсвідомості. Праворуч наступають марокканські патрулі і наближаються до В'янсе, женучи перед собою кілька беззбройних солдатів, які кричать і падають, безсилі більше ніж діти, проти величезних мас коней, прикрашених попонами і бурнусами, що мають у повітрі. В'янсе, притиснувшись до коня, обповзає круг нього і вмощується з протилежного боку, між ногами тварини. Йому вперше стає гидка смерть у клубку тельбухів, що вилазить між задніх ніг, в очах тварини, виклюваних круками, і в губах, з'єдених шакалами. З крижів кінь був цілий, але живіт йому страшенно розвернений, шкіра і шерсть на ній — обсмалені. Тривога швидко зростає і на цій ділянці. Рівнина прокидається, і під сонцем на ній, немов нужа на сорочці, починають ворушитися марокканці. В'янсе вважає, що його вже викрито. Там усе ще полюють на солдатів, які, налякані, безладно тікають од копит коней та ударів кривих шабель. Четверо піхотинців уже без лаштунку змикаються і, видобувши тесаки, чекають на групу вершників, які, побачивши, що їм збираються ставити опір, спиняються і, не влазячи з коней, хапаються за свої карабіни. Частий огонь. Солдати розбігаються, падають, а вершники під'їздять до них і топчуть копитами коней, підкидаючи вгору рушниці. Потім вони їдуть далі, джигитуючи на своїх конях, які підстрибують задкують, стають дибки. З іншого боку долинають вигуки арабською мовою. Перестраханій В'янсе чує окремі слова: „Млех... фарруко... серіньольці“ і загальний сміх. Вони раз-у-раз повторюють: „Рас Арруїт“ і „Монте Арруїт“ — і наближаються до нього. В'янсе приліплюється

до коня й затримує подих. Раптом двоє вершників повертають коней і зупиняються навпроти мертвого коня. Вони стріляють у повітря і, пустивши галопом свої коні, перестрибують через нерухоме тіло. Брязчання копит, іржання. На руках, на ногах В'янсе відчуває липучі дотики. Він тепер у череві коня і простір між двома ребрами править йому і за дозорну башту, і за про-
духовину. Тхне різницею і смітником. Коли сонце під-
бивається вище, цей дух стає густим, вонючим смородом. Але спека не надмірна: дотик до трупа охолоджує. Зблизька трагедія має стільки жахливого, стільки не-
потрібних жорстокостей, що вони здаються майже не-
шкідливими. В'янсе бачить тільки в одному напрямку, але цього йому досить, бо слух доповнює те, чого бракує, і до того ж рівнина іноді нібито повертається як диск, показуючи йому всі свої частини. З несподіваної, майже синівської пошани до коня, він зняв з рушниць багнет, щоб не поранити тварини, і постріли на рівнині, крізь стіни світла, довге безсоння і золотий морок, здаються дуже далекими. В'янсе відчуває, як між ребер коня б'ється його власне серце. Мабуть його життя перейшло до мертвих нутрощів і знову відживило їх. Він відчуває також, що матерія, з якої він складається, дорівнює тій, що оточує його, що є єдиний лише вид матерії, і що все живе одними й тими самими сліпими імпульсами, кориться єдиному законові. Його підхоплює хвиля ніжності, бажання робити добро й бачити все ласкавим та гарним. Пече в очах, і на щоках сльози. Він давно вже плаче. Бажання плакати сильніше, ніж його втома, спрага, голод і біль, якого завдають йому три рани. І в той же

час ті два маленькі світляні струмені відходять од його потилиці, течуть під скроневими кістками, щоб з'єднатись на переніссі, і змушують його стріпонутись і не дати їм злучитися. Цієї злуки В'янсе боїться як смерті. Поволі, в міру того, як сонце підбивається вище, а тепло від В'янсе передається мертвим нутрошам, свіжість дотику зникає, сморід збільшується, і В'янсе починає зовсім по іншому сприймати самого себе, біль і життя. Це — суто фізичне явище. Не вірно те, що бажають довести нам поети і духівництво. Вони не хочуть розуміти прості-сінької величі цього явища, яке робить нас рівними з такими чистими, чудовими речами, як дерево або камінь. В'янсе нездатний міркувати так, але він інтуїтивно розуміє, чому дотик до здохлого коня не викликає в нім почуття огиди. Він раптом відчуває, що замирився з матерією. Душевні переживання в нім були такі дужі, такі живі, що ця сентиментальна манера розважати, яка в більшості людей становить облудну видимість талантів і розуму, зникла. Залишився тільки інстинкт, щохвилини гостріший, щодня—могутніший. І здоровий, загострений трагічними подіями інстинкт змушує його відчувати безмежну ніжність до цієї шкапи з розпанаханим черевом, що править йому за притулок.

Під'їздять і підходять марокканці. Хтось гукає, і всі дивляться в одному напрямку. В'янсе затримує подих. Вони дуже близько, менше як на п'ятнадцять кроків. Серед марокканської говірки чути слова: „Арруїт, Рас Арруїт“. Один з них підводить рушницю до обличчя, а інший одводить йому руку й каже щось. Незабаром,

неграбно підтанцьовуючи й співаючи якоїсь безладної пісні, підходить солдат з білою головою, з ремінням на голому тілі й в подертих штанах.

— Скільки вас тут? Сто з чортовою матір'ю! От якби капітан учистив вас кулеметами!

Марокканці з суворим чи з серйозним виглядом пильно придивляються до нього.

Хтось затуляє собі рота долонями, і в очах у всіх — забобонна пошана.

Божевільний сміється, і від його сміху їх обсипає морозом.

— Шахраї! — гукає він до трупів. — Ось подивімось, чи встанете ви, як прийде сюди капрал із поясом.

Він одходить, сумно похитуючи головою, а тоді звертається до марокканців:

— Я залишив тут гімнастерку, бо коли я ввійду у фортецю, її заберуть од мене на дезинфекцію і повернуть потім усю пожмакану та мокру. А в старого солдата всієї спадщини на півперра. Спідні я залишив в ожині, і вони сами пішли з Аннуаля до Сегангана. Коли ж ти знову вдягнеш гімнастерку, яку тобі добре таки помили та прокип'ятили, а тебе самого наголо постригли, і станеш у лави, то на тобі вже нужа.

Він знову сміється сухим, дерев'яним сміхом і йде, бурмочучи:

— Забрали б вас чорти, прокляті!

Потім він покvapливо повертається на старе місце, заходить танцювати з дуже серйозним виглядом та тваринячою вайлуватістю і так, мовчки, віддаляється. Марокканці йдуть своєю дорогою, збочуючи трохи, щоб не

спотикнутись на кінський труп. Вони шанують божевільних, в яких убачають вікно, що виходить у потойбічний світ.

В'янсе хоче вилізти, але рівнина виблискує, немов величезний меч ката, який відітне йому голову, скоро вона виткнеться. І знову під черепною коробкою течуть світляні струмені, зупиняються, рушають знову і з'єднуються вже над переніссям. І разом із тим у м'якому, ніжному тумані В'янсе чує поодинокі постріли.

Коли він прокидається, кінь труситься легким тремтінням. Назовні — золоті відблиски сонця, йому тукає у висках і горять губи. Кінь знову здригається. В'янсе обережно вистромлює голову. Глибока, заспокойлива мовчанка. Має бути пів восьмої або вісім годин. Природа його — все ж таки юна — пильнує своїх потреб, і хоч голова у В'янсе важка і ноги не служать як слід, він безперечно виспався. Він підводиться оглянути рівнину з противного боку і з подиву не може поворухнутися. Широко розплющивши очі, він хапає за цівку рушницю, підносить її вгору і збирається вдарити прикладом по голові старого араба з великою в'язкою підков в одній руці, який, і собі дуже вражений, схоплюється, тримаючи в другій руці уламок тесака. В'янсе дивиться на нього, бажаючи прозирнути в цю старість із снігово-білою, пишною і врочистою головою. Старий відповідає, посміхаючись:

— Гей, хлопче, заспокойся. Я знімаю з коней підкови, щоб продати їх потім на базарі. Я, думаю, вторгую за них сорок сентимів, яких мені бракує, щоб придбати кілька нових зубів для моєї копаниці. Я — вже старий, за плугом ходити не можу, а працюю з копаницею, бо перегинатись удвое тоді не доводиться.

В'янсе хоче говорити, але не може, і старий додає:
— Що ти кажеш?

В'янсе знову робить спробу говорити. Старий усміхається і мовчить. Побачивши, що солдат схвильовано розглядає рівнину, він заспокоює В'янсе:

— Не турбуйся. Всі вони в Монте Арруїті. Тут ти знайдеш тільки або такого старого як я, або ж якогось хлопчика.

Солдат мовчить і вагається.

— Дозволь мені зняти оцю ще підкову, — каже старий, і, якщо ти звіряєшся на мене, ходім зі мною — я дам тобі ячного хліба та води. Звідки ти?

Солдат називає своє село, і старий запитує.

— Як тебе зовуть?

В'янсе вагається, дивиться на небо, підносить руку до лоба, утоплює очі в землю, блукає поглядом круг себе і нарешті відповідає:

— Не згадую.

Старий починає знімати підкову і уламком тесака байдухо розрізає копито. В'янсе бачить, як він витягає вухналь, довгий вухналь, і йому здається, ніби вухналь цей видають з його нутрощів. Він знову відчуває якусь синівську вдячність до цього надимленого та продірявленого страховиська. Шкіра йому на лобі, висохши вже трохи, зморщується. Кров і ропа від коня. Старий лагодиться повторити ту саму операцію на іншій нозі, де теж лишилися половина підкови та вухналь. Лезо тесака розрізає копито і заразом ногу. В'янсе протестує:

— Дикун!

— Алеж він уже мертвий.

— Кинь цю тварину!

Старий, не звертаючи уваги, робить далі. В'янсе кидається на нього, хапає його за бороду і змушує відступити, хоч той і вимахує своїм тесаком. Безладні слова та жести В'янсе показують старому з ким він має справу:

— Що ти робиш, хлопче?

В'янсе, похмуро дивлячись убік, пускає його.

Старий вішає останню підкову на дріт, поруч із тридцятьма чи сорока іншими і, дивлячись на рівнину, зтіхає з холодним і покірним сумом людини, що, як і завжди, закінчила підбирати те, від чого решта відмовились як од непотребу.

— Так ти не пам'ятаєш свого імені? — настоює він.

В'янсе знову починає міркувати, але губиться в лабіринті, тільки не думок, а матеріальних, живих відчужань світла, голосів, гомону. Постріли; жовто-фіалкового кольору м'ясо; далекий непевний сон про Еспанію; вічні муки ранку. Він хоче пройти всередину цього лабіринту, але стежка відбігає від нього. Він знає, що в кінці її написано його ім'я, і знизує плечима:

— Ні, не пам'ятаю.

Він довіряється старому, і той безмовно дякує йому за це. „Ти поранений?“. В'янсе потакує, і старий обіцяєвилікувати його. „Це тут, близько“. Але В'янсе ледве пересуває ноги, і старий хоче взяти в нього рушницю. В'янсе раптом помічає тривога:

— Ви — еспанець; але мене не здивує, якщо ви захочете вбити мене. Святе причастя! Хіба ж тепер з чогось дивуватимусь.

Попередньо, проте, В'янсе виймає з рушниці набій.

Вони йдуть. Старий з деякою фамільярністю ходить між мертвих, інколи повертає якийнебудь труп і дивиться під нього.

— Незрідка знаходиш так замок, ударник, навіть пачку патронів, які потім вигідно продаєш.

— Що було тут, старий? Ви знаєте, що тут було? Два дні і дві ночі я біжу й скрізь натикаюсь на мерців. Кажу вам, тут сталося щось, і хтось у всім цім винний. Старий зітхає і чухає собі плече.

— Ніхто не винний і нічого не сталося... — і вступивши в обрій очі, додає: — Людство завжди було таке... ось чому воно так. Я — дуже старий. Приїхав у шістдесятому році до іншої частини маврської країни — до Тетуана. Дуже старий... А щодо цього... — він вагається, немов не має сумніву, що скаже щось недоречне, — ви, молоді, єдині ще, хто не спаскудів, бо у вас чиста совість і ви вірите в справедливість, у добро. Бог поклав на вас обов'язок казати правду і втовкмачувати її — нехай, як треба, і вдарами — в голови старим. Правда у вас, а не в них. В голові у старих, які керують там і тут, і в цілому світі — лише марнота і страх. Жодної людської думки, жодного чистого почуття. І скрізь посіяні бариші, які подібні до ґрат у в'язниці. Ви, молоді, могли би уникнути цього, захищаючи свого часу думки, що тільки ви щиро їх плекаєте, і які є світова правда, дарма що ніхто не хоче її бачити. Але ви воліли віддати все на призволяще цього зла і цієї підлоти, і небо, що не прощає так легко, як кажуть, карає вас і каратиме ще більше.

Старий тремтить, червоніє. Потім шкодує, що говорив

це. В'янсе думає, чи не п'яний він, хоч на споді душі визнає йому слухність. Тільки ж треба бути трохи ди-ваком, щоб під такий момент провадити подібні розмови. Помовчавши, старий веде своєї:

— Нічого; все це нічого. Так воно було; так буде і далі. Не знаю, еспанець я чи ні, але я — за маврів. Все це накоїла тутешня молодь, бо старі по-військовому від-дають честь капралам. Ви ж, еспанська молодь, навпаки: ви скорились, віддали краще, що у вас є, справам недовго-вічним, непотрібним і поганим.

Вони йдуть, не спиняючись. Голос старого монотонно відбивається в голові В'янсе, повній луни. Помовчавши, старий додає:

— А правда, Еспанія гарна? Ось уже п'ятдесят років, як я її не бачив. Давніше я сходив на гори і в ясний день, між хмарами, бачив далеко, дуже далеко верхо-вини Сьери Невади. А тепер і зір мене зраджує, і гори занадто високі. Гарна Еспанія, чи не правда?

Старий напосідає, і В'янсе нарешті відповідає:

— Так, вона гарна.

Він із задоволенням думає про золоте сонце, про зелені поля і про неділішні ранки на селі, прикрашені вибійчаними хустками дівчат і їхнім щирим сміхом. Він забуває, що все його теперішнє оточення — смердюче по-вітря, мерці, майор, який потрощив йому пальця руч-кою револьвера, похмурі надра цієї ночі беззаконства та жаху — теж Еспанія. В'янсе мацає у темряві свої забиті пальці; двоє з них опухли так, що він не може зігнути їх. Він вагається, ці суперечності борються одну мить в його отупілій, втомленій голові. Не вирішивши

нічого, він зупиняється, і з дивною якоюсь енергією додає:

— Знаєте, що я думаю? Не зважаючи ні на що, нема іншої такої країни, як Еспанія.

Смерть, що стукається в його свідомість, дає йому кілька хвилин перепочинку.

— Пройшли п'ятдесят років, — каже старий. — Треба було б подивитись тепер на неї.

Він говорить про Еспанію як про дівчинку, що її він бачив востаннє дуже маленькою, і яка тепер повинна бути вже дорослою й гарною. В'янсе розповідає йому:

— Там великі міста з поїздами під землею, і чудове освітлення.

— А карлісти? ¹

— Їх уже нема. Здається з цим остаточно скінчено. А тепер там — мауристи та романонесисти ², які влаштовують здоровезні скандали в конгресі ³. Та ще король.

— Король?

— Так, король.

— А, король!

Повторюючи це слово різними інтонаціями, обое на-

¹ Прихильники претендента на еспанський трон Карла VII, що провадили жорстоку боротьбу з короткочасною еспанською республікою (1873-1874) і з урядом Альфонса XII, передостаннього короля Еспанії. Боротьба з ними всередині країні тривала до початку 1876 р., коли Карл VII втік до Франції.

² Маура і Романонес — лідери консервативної та ліберальної партії і прем'єр-міністри Еспанії.

³ Еспанський парламент.

даремно силкувались висловити ним щось, але не знали, як сказати це конкретно. В'янсе з глибоким переконанням пропонує:

— Треба було б привезти його сюди, і хай він гляне на все це.

Нова пауза, по якій він додає:

— Знаєте? У світі королів уже майже не залишилося.

— Чому?

— Одних уколошкали — тут я ще не доберу як слід. Інші вийшли у відставку.

Мовчанка підкреслювана шумом кроків у мороці.

— Вбивати не треба нікого, — каже старий.

— Так; нехай то буде хоч король, — згоджується В'янсе.

Вони спустились, знову піднялись угору, і нарешті, коли обійшли ще одну низину, перед ними з'явився вхід у халупу, приміщену, неначе колиска, між стрімкими схилами двох невисоких горбків.

Збоку — канава, і по берегах її — викопана з неї земля.

— Я поховав уже понад тридцять чоловіка, — пояснює старий, — і сьогодні вночі продовжуватиму цю роботу.

В'язку підков він кладе на землю. Копаниця потрібна йому, щоб ховати трупи. В'янсе чекав якихось гуманних мотивів, але старий пояснює це дуже просто, звичайними людськими міркуваннями:

— Вони надзвичайно смердять.

В халупі, поруч із солдатською шинелюю, стоїть великий горщик води. В'янсе з безумною жадобою хапає його і підносить до губ. Не переводячи духу, п'є він

свіжу, солодку воду, захлинається, кашляє, але не полишає пити. Стривожений старий одбирає йому посудок. „Ти можеш пошкодити собі, бо випив уже понад два літри“. Але В'янсе вихоплює горщик у нього з рук, відштовхує старого і випиває всю воду до останньої краплини. Шкіра обволожується, одяг просякає потом. Потім В'янсе піднімає з долівки старого, навіть не перепросивши. Він почуває в собі нову енергію.

Старий дістає бляшанку з оцтом і якісь трави, обмиває В'янсе рану і перев'язує її, як уміє.

— Добре; а хліб?

Старий дає йому чорного ячного хліба, м'якого, вогкого і глевкого. Він каже В'янсе, що рана на плечі не глибока, і пропонує пригостити його в себе. Він запевняє, що з ним не скоїться нічого поганого, і що маври — люди гуманні та покладливі. Наляканий украй В'янсе відмовляється.

— Вони вб'ють і вас, і мене.

Поміркувавши, старий визнає йому рацію. Коли В'янсе стоїть уже в дверях, він радить його:

— Не заходь до Монте-Арруїта і старайся триматись якомога лівіше від шляху. Якщо Монте-Арруїт ще не впав, то нарешті таки впаде. А ти йди ночами і намагайся добутись до Мелільї. Коли вже те, що ти бачиш, не занасатило тебе, значить ти — молодець. Ти був увовка в пащі.

Коли В'янсе обійшов горбок і став обличчям до рівнини — олив'яно-сірої, заплямованої білими або жовтими опухами голих трупів — пустиня виходить йому назустріч, оточує його, розтягає перспективи до нових далеко-

стей, і повно в ній пасток, таємниць, небезпек, привидів та фей. Страх його — колишній дитячий страх, який надає речам людського образу, а людям — незграбного вигляду речей. Його нудить, зливає холодний піт. Це вже не страх, а надлишок води, яка розпирав йому шлунок і, коли він іде, хлюпає наче в барилі. В'янсе блює, пітніє ще більше і знову блює. Він виригнув понад половину випитої їм води і відчуває тепер полегшення, якесь блаженство, що його він давно не знав. Тепер речі справляють на нього нормальне вражіння, і тим то попередню байдужість заступає безнадійний, холодний жах. В'янсе хоче зробити деякі підрахунки. Він пройшов кілометрів з сімдесят, і йому лишається ще більше п'ятдесяти, на яких смерть примістила тепер свою митницю.

Він іде в мороці, почепивши рушницю на здорове плече, заспокоєний словами старого пустельника. У повітрі — пронизливий, вогкий холод. Море тут ближче. Безоднево-чорне небо засіяне миготливими вогниками, які роблять його куди глибшим. Спокій якийсь сталий і дихає вічністю. В'янсе думає, що кожна зоря є такий самий світ як і наш, або сполучення світів, без початку і без кінця. Життя кожного з нас варте меншого, ніж випари від одної краплі морської води, нагрітої сонцем. І все ж таки людина вважає себе за центр і вісь всесвіту і гадає, що зорі існують лише на те, щоб вона могла орієнтуватись на них та знати, яка година. Якщо місяця тепер нема, то це, щоб йому, В'янсе, легше було ховатися в темряві. Але яка то абсурдна зарозумілість! В'янсе хитає головою, бідкаючись: „Ну та й дурень же я!“ Війна. Це ж — війна. Прапор на флагштоці над школою, „Королівський

марш¹“, історія, національна оборона, депутатські промови, комедія успіхів—всі вони, подані в прикрашеному вигляді, призводять до цього. Коли вони — батьківщина, то війна, це—людина, що тікає між трупів, змордованих, загиджених, з подраними об камені ногами, з пробитими кулями головами. В'янсе починає сміятись. Вибух сміху такий міцний, що він мусить сісти на камінь, щоб іще посміятися, і враз змовкає. Швидко, ледве доторкаючись до землі, прослизнули кілька тіней. Їх трое, і кожна відлучилась од одного з трьох трупів, які видніють з правого боку. Якби В'янсе не знав, що то шакали, він узяв би їх за душі тих хлопців. Він іде далі, але його пориває вже страх. Кроків за п'ятдесят шакали, зупинившись в темряві, видають зойки конання, довгі, гострі, більш людські, ніж передсмертні зойки людини.

Дорогою В'янсе намагається прозирнути в морок, який на відстані трьох метрів блокує його олив'яним колом. Виття шакалів тихне. Нарешті замовкає зовсім. Вони повернулись до свого бенкету.

Х

Ішовши цілу ніч без усяких пригод, як не рахувати боротьби з тінями, що з усіх боків натискували на нього, В'янсе добувся до Монте-Арруїтської рівнини. Він знає, що в кінці путі перше підвищення буде не дуже високий горб з положистими схилами: Монте-Арруїт. Нагорі—позиція; праворуч — річка; ліворуч — залізнична станція; невеличка, біла із дужними вікнами, напівфортеційка, на-

¹ Дореволюційний національний гімн Еспанії.

півмечет. А посередині — кюлюча дротяна огорожа і мiшки з землею. Поле розпочинає свою ранкову метушню. Жайворонки стрибає між мулами, порожніми ящиками, мертвими з кулеметної команди. В'янсе страшенно дивується. Від часу вихода з Р. він не бачив ще птаха. Він одчуває якусь нез'ясовну ніжність до цієї пташки землястого кольору, яка, попискуючи, літає невеликими кругами. Ця країна — думає В'янсе — така, як і всі інші; така, як Еспанія. Тут не тільки сіють кулі, а й збирають трупи. Є тут, як і там, жайворонки, а може є й зелені насадження і дерева. Ранок поширює перспективи, і В'янсе почуває себе немов у величезному скляному ліхтарі, який дедалі більше надимається. Тхне горілим воском, салом, а інколи б'є і важкий дух клоаки. Світло круг нього кричить, прикликаючи небезпеку, смерть. Його голос разом з повторюваною луною долинає з якоїсь туманної даліни, що може бути і морем, і хмарами, рослинністю якогось фантастичного краю. Тисячі золотих рук простягаються з косоного, майже горизонтального світла. Тінь В'янсе—довга.

Ранок у Монте-Арруїті—байдужий, як і всі ранки, до людського безумства і жаху. Не дуже далека канонада нагадує йому облогу Р. „Невже ще раз те саме?“. Монте-Арруїт, Монте-Арруїт! Нові гарматні стріли й глухі вибухи гранат. Жахливо, коли все почнеться знову, коли доведеться знову бачити, як буде розриватись небо і сотнею маленьких вулканів кипіти земля. Тікати, тікати! Врятувати життя з дурнячої примхи провидіння, яке вже боязко ховається. „Яка незнана доля чекає мене? Якщо я врятуюсь, то врятуюсь не я, а жалюгідна маленька тварина, брудна, з погаслим духом. Найбільш справжнє в

людині залишається повернуте обличчям до неба, мертве і розкладене. Де? Цього не знають. Мабуть у безвиразному або жахливо виразистому погляді тих трупів“. В'янсе почуває себе загнаним, безпорадним, ладним тікати в якому завгодно напрямку. Чотири дні і чотири ночі перед ним — завжди образ смерті, поновлюваний у тисячі різних форм. В'янсе не думає, не розважає. Він знає тільки, що треба тікати, що ноги його закривавлені, легені протестують, і він страшенно кашляє, як тільки пробіжить хоч трохи. За нерівністю, яка лежить перед чудним рожевим обрієм — світанок; чути пришвидшені кроки, голоси. В'янсе хотів би зникнути, сховатись за бруствером. Рівнина — надзвичайно відкрита, нема вже часу зробити будьщо, і потужне хвилювання зв'язує йому ноги, немов у кошмарному сні. Хтось трусить його за плече:

— Що ти робиш, земляче?

Це — Ріверо з його роти, який, почувши близьку стрілянину, оглядається кругом і кидається навіки. В'янсе біжить слідом за ним. Ріверо на бігу пояснює йому:

— То — наші, але треба тікати, бо вони стріляють куди попадя. З ними так як з кіньми, що буди поранені, бачать привиди, і тоді треба тікати і кидати їх.

Вони кидаються на землю. Хоч місцевість і здається рівною, але вона робить маленький закрут і за двадцять метрів зовсім ховає їх. У Рівера — як завжди, енергійний вираз на кістлявому, майже круглому виді, вкритому ріденьким рудуватим волоссям. Рушниця в його лапах більше нагадує дрюк первісної лісової людини.

— Як це сталося? Хіба ти був не в Р.

Він здивований, що В'янсе врятував свою шкуру.

— Звичайно ж, я був у Р.; але тепер не час ляпати язиком.

В його голосі — деяка зарозумілість.

— Ти говориш, немов складаєш екзамена на капрала і заплатив уже за свої нашивки, — з похмурою досадою каже Ріверо. — Тут ми всі склали екзамен на падло.

— Га? Я й не думав про підвищення. Але головне — вийти звідси... тепер це вже легко.

— Скласти екзамена на трупи!

Обоє сміються, і кожен почуває, як од слів товариша його обсипає морозом. Ріверо додає:

— А я був в Аннуалі, а не в Р. Я був призначений, як горніст, до головної квартири, але мене заступив інший. Я залишився з оркестром у таборі. Досі я збувся єдиною кулею в живіт, але рикошетом, і вона не наробила мені багато клопоту. Тельбухи цілі, і спорожняєшся по старому. А ти?

— Ну, чого лізеш, йолопе? Не час тепер ляпати язиком.

В'янсе вдивляється в хвилястий профіль місцевості. По ній, знімаючи неясний шум, тиняються солдати.

— Ми погано влаштувалися, — каже Ріверо. — Тут є кінні патрулі маврів і вони шукають їх. Чуєш, як стріляють. Це мусить бути кроків на п'ятдесят од нас, перед косогором.

Вони підводяться і біжать, скарлючившись так, що вдаряють себе колінами в груді. В'янсе позаду. Світло білого вже дня переслідує їх, тіні від їхніх тіл іноді перестрибують через них. Раптом вони бачать марок-

канську дитину шести-семи років, смагливу, у сорочці, що вкриває її голі ноги. Почувши її крик, В'янсе спинається, а Ріверо біжить далі, і його важкий поцвяхований чобіт угрузає в живіт маляти, яке падає непритомне. В'янсе з Рівером інстинктивно розбігаються в різні боки, як у цепу, щоб не зустріти ще когось. Вони піднімаються невисоким схилом. Знову припавши до землі, Ріверо повзе, обережно витикає голову й поспіхом відступає. Тхне падлом. Цей схил раптом уривається, і внизу, на два метри від них, лежать трупи, що їх з умілою покvapливiстю роздягають двоє старих жінок, а літній марокканець курить свою коротеньку люльку. Коло нього — дві рушниці. Вони не заряджені. В'янсе чекає розпоряджень від Рівера, а той на мигах радить йому бути обережним. На обличчі Рівера лежить тваринячий, звірячий вираз. Ніздрі його, учувши кров, яка тече ще в жилах тубільця, роздмухуються. Він робить величезний стрибок і кидається на марокканця, що хоче встати і щосили розмахує полами свого блакитного бурнуса. Старі вищатъ, і В'янсе стріляє в одну з них. Та падає коло рушниць. Ріверо ногою розчавлює марокканцеві горлянку, щоб витягти багнет з його грудей, але скоро В'янсе націлюється в другу стару, та кидається до Рівера з кинджалом, ранить його і з криками тікає. В'янсе двічі стріляє в неї, не влучає, а Ріверо, в якого з плеча струмить кров, біжить наздогнати стару. Свій мушкет із тесаком він залишив у рані і тепер, фехтуючи однією з покинутих рушниць, скупчує всі сили й завдає старій жахливого вдара, од якого та ухиляється. Рушниця, ударившись об землю, розколюється на дві частини. Ріверо повертається, зіг-

нувшись на один бік. В'янсе сплигнув униз і стріляє втретє. Три постріли зза одної старої відмачки! Ріверо блідне.

— Тебе глибоко зачепило? — питається В'янсе.

Ріверо повертається спиною і просить:

— Подивись. Гадаю, що глибоко.

Він затримує подих, і з рани витікає багато червоної піни. „Це — кінець“.

— Вистрели мені в голову і тікай туди, якнайдалше від дороги, не спускаючи, проте, з ока Монте-Арруїта та Селуанського шляху. Тільки так ти й зможеш урятуватися, якщо проскочиш між маврами та еспанцями. Вистрели мені в голову. Тільки спершу ріши цього козла, щоб він, бува, не досягнув до рушниці.

В'янсе в один скок повертає назад. Він бачить вираз жаху на виду марокканця, що дивиться на нього широко розплющеними очима і блює, притиснувшись щокою до руки, яку він поклав на землю. В'янсе видирає йому з грудей тесак і встромлює його в горло, перепиняючи фразу, що її той почав тремтливим голосом, а закінчив самими губами, без звука:

— Бути друзі...

Ріверо ледве говорить, але голос його не слабшає, а залишається сухим і міцним.

— Вгони мені кулю в голову, В'янсе!

— Але ти ж можеш ще одужати, дурний. І не такі випадки доводилось бачити.

— Кинь, хлопче! Зроби ласку, застрель мене. Справа скінчена, і я не хотів би ще мучитись. Якщо тебе розпитуватимуть про мене — ти ж бачив, як воно було. Я завжди мав досить характеру. Не скажу, щоб і інші були

мамій, хоч я й ніс якимось на своїй спині одного, що звихнув собі ногу і плакав коло бреші. А в мене ж були тоді ще два повні патронташі і револьвер у руці.

Голос його слабне, і Ріверо непритомніє. В'янсе гадає, що він умер, і знову йде по рівнині, долучаючи до своїх патронів патрони товариша. Аж ось знову чути голос Рівера. В'янсе зупиняється, повертається до нього; щось невисловне і тяжке тягне його до пораненого. Той підводиться і хрипить:

— Так ти не вб'єш мене? Тобі шкода мене вбити? Тоді візьми мене з собою. Тобі не доведеться нести мене на спині; тільки припасовуй твої кроки до моїх і дозволь спиратись на тебе.

Але він надаремно силкується встати. Світло розтопленим золотом тисне йому на плечі. Рана пече. Десь оддалік скачуть галопом коні, розлягаються постріли, часті випали. Ріверо підводиться трохи, повзе по землі й бере рушницю:

— Ну, тікай! Біжи не спиняючись до тих кактусів; там ти зможеш переховуватись до ночі. Запевняю тебе, ти добіжиш.

В'янсе біжить, а його товариш плазує, і нарешті його розпластаний силует витикається трохи над землею. Від нього не чути жодного стогону. В'янсе чує, як він стріляє часто, з рівними переміжками. Деякі кулі пролітають високо над його головою, деякі падають поблизу. В'янсе підозрює, що Ріверо стріляє в нього, але, обернувшись бачить, як той, спиною до нього, обстрілює групу вершників. Постріли їх скеровані на Рівера, і кулі пролітають далеко від В'янсе. Він чуває, як раптом його помічає

глибока вдячність до товариша, і, жестикулюючи мов п'яний, каже:

— Всі просять те саме. Вистрели в голову! Такого не можна просити в людини.

В кишені гімнастерки лежить у нього патрон, чистий, блискучий і вияснений як дитяча іграшка. Він вистрелить собі його в голову. Патрон йому дали для „того, хто винний“, а шукати такого занадто довго не треба. Винний В'янсе, так само як винні і Ріверо, і Отасу, і Пікерас. Всі винні, бо всі — однакові, і коли один каже „так“, хтось інший може сказати „ні“. І що ж? Річ у тому, що всі сказали так, не знаючи, що вони кажуть, а тепер просять прострелити їм голову, яка свого часу не придалась їм, щоб говорити розумні речі. Галоп чути вже ближче. В'янсе зійшов з дороги, де літають кулі. Тепер він не бачить, як надимають вониземлю, не знає, звідки їх пускають, не чує, як вони пролітають, але чує поодинокі постріли, і йому здається, що він бачить наближення легких ескадронів марокканців і чує форкання коней. Йому боляче відчувати на своїй спині руки, що хапають його за реміння; знову вганяється йому в потилицю гак. В'янсе в дикому пориві відскакує вбік, важко дихаючи, і серце йому немов зараз лусне і шматками вийде з рота між потоками чогось на кшталт лугу. Він біжить уже наосліп, хоч інстинкт і змушує його несвідомо триматись далі від рівнини, і прискорює ходу, підстрибуючи мов на ресорах, що присутності їх у собі він ніколи не підозрював передніше. Ріверо вже не стріляє. Вершники розшматували його з тою садичною сластією,

яка завжди горить в їхніх очах і яку В'янсе бачив досі тільки в очах деяких еспанських черниць, коли вони стоять перед образом розп'ятого Христа.

Він бачить себе знесилоного, в довгій тіні. Тікати це — боягузство. Ріверо.. ось відважна людина! А що таке відвага? Це страх перед утечею, а головне — страх бути смішним, тікаючи. Ці три слова: страх, тікати і смішний переплутуються, як різні звуки в монотонному торохкотінні поїзда. В'янсе біжить, біжить; підбігає до кручі і, не бачивши що там на споді, стрибає вниз і падає, чіпляючись за стрімкий схил патронташем на спині. Внизу — приємні сутінки, ситі круки — завжди це круки! — і свиня, яка, рожкаючи, тікає з половиною людського плеча в пащі.

Марокканці не їдять свиней, але тепер вони відгодовують їх людським м'ясом, щоб продати згодом військовим постачальникам або безпосередньо військовим частинам. Неподалеку повинно бути селище, і В'янсе хоче вийти з яру, піднятися угору, втекти. Побачивши свиню, він відчув потребу в свіжому повітрі і в ранковому світлі. Померти тут унизу і бути з'їденим свинею — таку долю може змалювати собі тільки стурбована уява біснуватих, з тіла яких кура виганяє демонів. Яр приймає В'янсе як тюрма. Розум і душа його тьмаряться. Він задихається в цій розколіні; коло зовнішніх неможливостей перетворилось на сірі, стрімкі схили круг нього; і серце йому болить, немов стиснуте сталевим обручем. До того ж він боїться, що частина тих схилів може завалитись; щоб обидві стіни яра з'єднаються і живцем поховають

його. В'янсе помімає якийсь дивний кротячий страх, і коли, шукаючи місця, де б піднятися, він бачить, що яр угорі звужується, а стіни його стають вертикальні, він кричить і відступає настраханий.

Вилізши нарешті на рівнину, В'янсе бачить кілька беззбройних солдатів, які біжать у напрямі Монте-Арруїта. Їм надає духу далека біла пляма залізничної станції та вугласті силуети кантин між нею та позицією. Круг горба, на відстані, недосяжній до стрілів з Монте-Арруїта, щось як великий базар: марокканського типу намети, нашвидку поставлені повітки і великі метушливі маси коней та артилерії. Ці втікачі мають померти, але останнє в їхньому житті видовисько Монте-Арруїта, де все ще є гарнізон, який захищає його, бадьорить їх. Вони хочуть померти, дивлячись на еспанський табір і обманюючи себе думкою, ніби офірують своє молоде життя на користь комусь чи чомусь. Вони біжать, штовхають один одного, спотикаються, відступають і знову біжать мов божевільні. Біля дороги, далі від В'янсе, майже паралельно до їх шляху, нагромаджені трупи. Від них іде отруйний сморід, що на таких далеких просторах змішується з глухою, повільною музикою бубнів і дудок. В'янсе рачки повертається до яра і скочується схилом униз. Тепер у нім є якась сердечність притулку. В'янсе ховається, як може, в заглибині, виритій у землі зимовими водами. Він дуже втомився і даремно силкується думати. Десь у глибині голови він бачить ніби якесь світло, але смерть же прийде раніше, ніж те світло осяє його невиразні почування.

Він мацає своє опухле обличчя: щока ще й досі надута, ясна болять од відбою приклада, лоб замазаний землею й болотом; у нього відчуття якогось холодного корка між зубами, що їх він не може зціпити, бо щось перешкоджає йому в суглобах спідної шелепи. Неглибока, вертикальна вибоїна дозволяє йому ховатись у ній сидьма.

Заплутавшись у своїх міркуваннях, В'янсе відчуває любов до землі, подібну до колишньої його вдячності мертвому коневі, але ця любов — природна, космічна спорідненість землі із землею ж. Він не відчуває ненависті ні до маврів, ні до еспанців — винних у цій катастрофі.

— Хто ти?

Хтось три чи чотири рази повторює це питання над його головою.

— Хто ти? Хіба ти не знаєш, хто ти?

Минає кілька хвилин.

— Мушу тоді сам сказати тобі, що ти — В'янсе з другої роти третього батальйону 42-го полку.

В'янсе хоче розплющити очі. Пропливає комета, яка незабаром обертається в феєрверк сільського свята.

— Так; я справді В'янсе, але ж я не зробив нічого поганого. Я... — старається він виправдуватись.

— Не турбуйся. То свині їдять трупи; я вже це бачив.

— А ти? Хто ж такий ти?

— Бог. Я — бог. Хіба ти не бачиш цього з мого нового бурнуса, з білої матерії для нього.

— Бог — еспанець!

— А я перейшов до маврів. Бог завжди на боці дужчого.

— Брешеш! Неправда.

— Зі мною так зневажливо не розмовляють! Кажу ж тобі, я перейшов до маврів. Хочеш скласти угоду?

— Яку?

— Звичайно. Коли в тебе нема гербового паперу, то— маловажно. Я приніс з собою все.

— А на яких умовах.

— Маєш неодмінно бути вбитий. Але Еспанія не зрадить тебе і заведе до списку солдатів, що померли, виконуючи свої обов'язки.

— Барахло!

Бог чуває собі поверх тюрбана голову.

— Сам ти барахло!

В'янсе прокидається, але невдовзі відчуває, як знову зслизає вниз положистим схилом сну. Маловажно! Тепер він не боїться бути спаленим при з'єднанні над його переніссям отих двох магнетичних струменів. Любов до землі дала йому нові почуття, серед них і почуття сну. Сон або смерть. Зрештою обоє вони — те саме: відновлення матерії людини надзвичайно активною хемічною діяльністю неживих тіл. Сон. Смерть. Втеча від прозорого безкраю, далеко від людей.

В'янсе починає замирати в летаргічному сні, коли чує голоси і кроки. Яром ідуть двоє солдатів. Один — босий, у другого — один черевик величезний, чорний, а другий — маленький, кольору вичиненої шкіри, і він шкутильгає. На їхніх бородатих обличчях якесь вагання, глибоко запалі очі і жовто-червоні машкари. З голови до ніг це якісь величезні плями висохлого грязива з металевими пряжками між ремінцями. Вони розмовляють, не дивлячись один на одного.

— Селуан взяли і Надор — теж. Я йду до Каво де Агуа, а звідти переїду на острови. На позиції генерала Н. не було. Друга рота залишилася там, коло води. Я бачив, як капітан спотикався на каменях, а потім уткнувся носом у реп'яхи.

Один з них зупиняється й сідає.

— Слухай, ти! Куди ж це ми йдемо? Чи це відомо? Ідеш, ідеш! Тепер цей черевик став малий для мене.

З чорного черевика без шнурків, як у циркового клоуна, він видобуває якийсь величезний чорно-сизий ковтях. То — нога. З майже непомітної дірочки на ній він витягає волоконця альпургати, що ввійшли туди разом із кулею. Потім знову встає з перекривленим од болю видом і нервово тупцюється на місці.

— Я промерзнув до кісток і не можу йти далі.

— Ногу ти вже втратив, — з тупим виразом на виду зауважує другий. — У тебе буде гангрена.

— Мовчи, мовчи! Ти накликаєш смерть.

— Накликаєш! Та хто ж не бачить уже її тут в усіх кутках? Видерись нагору.

Перший з розважною повільністю відповідає:

— Помирати, коли я оце маю піти у відпустку? У мене вже й документи до Еспелуї. Ніч пароплавом і одна — поїздом. Глянь, яку я собі купив гімнастерку. З чотирма кишенями. Пачка ріфського тютюну, дві марки і півбляшанки гасу. Ось чого вона мені коштує.

Він витягає й розгортає гімнастерку, яка лежала у нього в ранці. Куля пробила її й зробила дірку в кожній згортці. Тридцять шість дірочок. Це для нього економічна руйнація і провал усіх його надій покрасуватись.

— Мені пропонували іншу в обмін на бляшанку, марку та два шматки підошви на латки. Але в тій було тільки дві кишені.

— Оддай її мені. У мене є нитки і голка, а ти однаково не користатимешся нею, бо гангрена дійде тобі до серця, і ти помреш од параліча.

У солдата з гангренозною ногою очі вилазять на лоб; він бере гімнастерку на кілька шматків, довго дивиться на неї, а потім рішуче йде ярмом угору, покинувши свого компаньйона. Той озиває його коротким, проразливим свистом, але поранений не зважає на це. Нарешті, по четвертому разі, він повертається з усе ще витріщеними очима, не кажучи ні слова, махає рукою і йде далі, ледве тягнувши поранену ногу.

В'янсе стежить за його товаришем, не бажаючи виявляти себе, бо гадає, що в цій кривавій паніці вдвох захищатися важче ніж одному.

Солдат, проте, шукає місцини, де сховатися, і викриває В'янсе.

— Що ти робиш тут? Тебе поховали так, сидьма, чи ти не встиг ще випростати ноги? — Він сміється, але раптом обличчя йому кривиться і він підносить до живота обидві руки.

— Тобі прострелили тельбухи? — питається В'янсе.

Солдат потакує, майже падає, сідаючи, і додає:

— Дурниця! — але той цього не знає, і думає, ніби тільки він і поранений. Просто не повіриш. Але може ж бути, що він теж помре від гангрені.

— То й добре, — каже В'янсе, бажаючи потішити його. — Ти виживеш, а він дасть дуба.

Той заперечливо хитає головою, мацає собі рани, притискуючи їх, і обнюхує собі пальці.

— Мене здорово таки струсонуло!

Вони мовчки розглядають один одного. В'янсе говорить, що його рани не смертельні, а той із прихованою злорадістю зауважує:

— Хто його зна? А гангрена? Залишайся собі тут; це не погане місце... бо там нагорі коні топчуть мертвих. То вже найгірше.

Штани на ньому такі червоні, немов він мочився кров'ю. Він одходить трохи вбік, знімає пояс і сідає карачки. Кров з черева — червона і густа. Потім він підводиться, жовтіший ніж був перед тим; штани йому впали, живіт заголився; він сам оглядає свою рану. В'янсе бачить жахливо-кумедний образ усієї цієї трагедії: оголені природження під розпанаханим черевом. Він не хоче дивитися. Почувши, як солдат падає, він заплющує очі й зщулюється в своїй норі. Вгорі, на рівнині, скачуть коні і пролітають над яром випадкові кулі з кулеметів. Розплющивши очі, В'янсе в погляді пораненого бачить глибоку, хижу ненависть. Була б у нього напихваті рушниця, він, не вагаючись, вистрелив би на В'янсе, в якого нема смертельних ран. Але чесила йому ворухнутися, підповзти. Він скрутився над своїм животом. Все в світі залишається юним і квітучим для В'янсе, для таких, як В'янсе. А вгорі лютує гроза. Праворуч тріщить Монте-Арруїт. Поранений осміхається і хитає головою, чи то потакуючи, чи то жаліючи себе. Удари копит об камені, постріли, неначе ляскання бича, і щось величезне падає вниз із грюкотом скелі, яка за-

валюється, з шумом матерії та ременів, які рвуться. В'янсе не відразу розуміє, що то кінь з розпанаханим черевом і вершник, який непорушно лежить поруч із пораненим. У вершника масна шкіра обтягує череп, що з огидною впертістю показує всі свої випнутості, немов у намащеної олією мумії. Глибока тиша заступає грюкіт од падіння коня Перший поранений окликає вершника:

— Хлопче, а, хлопче!

Очі мрущого втуплені в небо. Кінь придавив його, і видно тільки частину грудей та голову людини.

— Мені влучило в тельбухи. А тобі? Впасти так — легко не минається.

В'янсе бачить, як він підходить, кладе голову на туб коня і надзвичайно спокійно готується вмерти. Обоє конають. Той, кому порвало кишки, помре не сам у брудному, пустельному яру. Кінець-кінцем він знайшов таки людину, разом з якою буде помирати. Подвійне хрипіння серед тиші навіює сон, і В'янсе він здається лагідною смертю без хрипу і без крові. Коли він прокидається, дві свині своїми довгими мордами риють землю під трупом коня. В'янсе проганяє їх каменяками. Десь дуже близько має бути якесь селище. З довжини тіні він вираховує, що звернуло вже з півдня. Обидва солдати померли, і у пораненого в живіт бракує одної ноги. Лежить глибока тиша, і світло не проходить уже в речі, а ледве затримується на їхній поверхні. Небо ніби стало куди вище. Відлюдність яра зводить на думку сумні купи червонястої землі коло незасипаної ями. Угорі спить рівнина. Тишу розтинають якісь шуми — неначе клекіт хижих птахів. В'янсе повзе схилом і витикається

над яром. Довгий похід старих жінок із здобичею повертається до селищ, а кілька марокканців охороняють їх. В'янсе залазить униз і обшукує трупи. Коло сідла — фляжка, і в ній співає своєї пісні вода. Він жадібно п'є і впізнає смак сечі. Потім знову лізе вгору. Небо на сході блідне, і тишина тепер пройнята гнівом і повна застережних очей. Рівнина в напрямі до Монте-Арруїта не така біла, вапняста і суха, як Тістутінська рівнина. На ній багато чагарнику та низкорослих кущів. Передніша груба монотонність пейзажу починає щезати, обіцяючи порятунок. Опріч тяготи гарячки, яка повертається до нього, опріч фізичної втоми, опріч ран — коліно йому страшенно спухло, В'янсе починає відчувати в шлунку губчасту сухість голоду. Він дивиться на рівнину, шукаючи безпечнішого шляху. Обішовши круг станції, він поверне ліворуч і в дальшому зможе використати насип, щоб ховаючись за ним, безбоязко добігти до Селуана та Надора.

XI

Для замкненої десь, ув'язненої людини, найточнішим образом волі є вітер. Для В'янсе, що заблукав у лабіринті розпачу під голим небом, на засіяній трупами рівнині, воля — то море, яке можна вже відчуті в темряві біля Надору, в свіжому, густому запахові морського берега, іноді — в гомоні лісу та шемранні опалого листя, несеного бризом. Хвилі лящуть за спиною будинка, де прихистилися кілька чоловіка, що в паніці втекли з Надора. Старий цивільний, кілька жандармів і двадцять солдатів різних частин. Самі отвори вікон та дверей

надають будівлі незаселеного вигляду. Її вщент пограбовано перед тим, як цей маленький гарнізон зробив собі з неї фортецю. В'янсе підійшов сюди тоді, як ледве починало розвиднюватись, обійшов круг будинку і вліз у низеньке вікно. Вже всередині він помітив, що стіни та підлога заплямовані кров'ю й побиті прикладами рушниць. Відлюдність і тиша в будинку вразили його.

Почувивши кроки на верхньому поверсі, В'янсе зрозумів, що він не сам. Улазячи крізь вікно, він чув еспанську пісню, мабуть валенсійську хоту або щось подібне до неї. Співали її невміло, але з тою ніжністю в голосі, якої надає безсоння. В кімнаті був одвірок без дверей, і В'янсе обережно глянув крізь нього. Маленький двір. У кутку спали чи розклалися три нерухомі тіла. З другого боку якийсь солдат, сидячи навпочіпки, перегрібав кінський кізяк і старанно вибирав непере-
травлені зернини ячменю. Побачивши В'янсе, він підвівся.

— Як ти ввійшов? Звідки йдеш?

— З Р.

— Карахо!¹ не бреш. Там і щура не залишилося живого. Ти йшов через Монте-Арруїт?

— Так.

Мовчанка. Солдат знову сів навпочіпки і чуває собі ноги. Потім на плюсні ноги від піднімає величезну скибу чогось пузиристого, наче жабри риби. Одклавши його вбік, солдат підносить до рота жменю відібраних їм ячних зернин і питає:

— В тебе є що поїсти? Ні? Тоді чого ж ти прийшов? Піді нагору й з'явись до сержанта.

¹ Карахо (сараґо) — лайка, що не піддається перекладові.

Він подає йому фляжку, яку В'янсе вихиляє всю.

— Цими сходами, — пояснює солдат. — Я не піду з тобою, бо стою на посту.

До стіни притулена рушниця. В'янсе обдивляється навкруги.

— На посту?

— Так; біля вікна, крізь яке ти ввійшов. Але що роблять вони в Монте-Арруїті? Чого не відступають! Ми будемо ставити опір, доки їхня колона не пройде тут, але в нас нема вже чого покласти в рота та й патрони доходять краю.

В'янсе, не слухаючи його, дереться нагору. Після площадки він зупиняється, повертає голову назад і каже:

— Якщо ти дожидаєш їхнього відступу... Та куди ж вони відступатимуть?

Солдат тим часом узяв уже свою рушницю і, жуєчи, іде на свій пост біля вікна. В'янсе береться вище. Праворуч, у комірчині, куди світло добувається крізь щілину внизу, він чує стогони. Там на лівому боці лежить тіло людини з запаленою, пошматованою спідньою половиною обличчя, з величезними, що підпливли кров'ю, ранами. В'янсе заплющує очі і йде далі. Ще поранені, дехто на ногах, хитаються мов п'яні.

— Маю за честь з'явитися.

Йому вказують місце, яке він мусить захищати. В'янсе вражає все, і він не може знайти зв'язку між тим, що було раніше, і тим, що відбувається тепер; не може знайти причин, з яких він опинився серед цих мурів і ходить по цих кам'яних плитах. У нього почуття не

впевненості та безпеки, а невиразне вражіння в'язниці. Передніше поле простеляло перед ним тисячу доріг, щоб тікати й врятуватися. Тепер кімнати, коридори, дотик до військової дисципліни, збільшили вчетверо, в геометричній прогресії, страх, почуття самотності, відчаю, обмежили можливості порятунку. З'явлення цивілізації порушило картину степу, але Надор, як і всі щойно сплюндровані міста, додає трагедії міцніших фарб. Смерть на лоні природи не багато важить. У полі, просто неба, смерть — проста, ясна, лагідна і відчувається в усьому. Місто ж навпаки — повне атрибутів життя, утворене саме щоб жити — підкреслює те похмуре і фатальне, що є в смерті.

В'янсе боїться тепер більше і відчуває себе в цім будинку наче в клітці.

Пострілів знадвору майже не чути. Час од часу із тріском падає з стіни шматок тинку. Іноді кулі влучають у вікно. В'янсе питає про щось — сам не пам'ятає добре, про що саме — і жандарм йому пояснює:

— Поранений, якого ти бачив коло сходів, приповз сюди минулої ночі, і ми мали змогу підібрати його. Маври каменяками потрошили йому щелепи, щоб витягти звідти золоті зуби. У нього нема рота — він обернувся на якесь тісто з м'яса та перебитих кісток. Я знав його з Селуана. Він був капралом і завідував поштою. Я піду добровольцем, узяти участь в операціях, які переводитимуть пізніше, бо запрягався помститися кільком надорським бандитам. Їх уважали за наших друзів, а я сам бачив, як вони в церкві розпинали на стіні солдатів, немов Христа. Я піду добровольцем.

В'янсе здвигає плечима. Жандарм веде далі:

— Чому ні? Я, щоправда, зречуся тоді гарної гарної кар'єри, яку роблю, бо начальство ставиться до мене дуже добре. Але я піду таки добровольцем з якимсь полком, не одержуватиму мої сімдесят п'ять дуро і знову голодатиму та плодитиму вошей.

В'янсе навколюшках підповзає до вікна й вистромляє крізь нього свою рушницю.

— Після забавки, що була оце вночі, — каже жандарм, — боятись нема чого. — Вони дістали свого і тепер або лікують поранених, або проказують ранкову молитву. Ускільких боях ти брав участь? Я — в сорока шести, навіть як рахувати за один три-чотири атаки одної й тої самої ночі. Гадаю, мені дадуть ще один хрест і пенсію. Але непокоїть мене одна річ. Одне не дає мені спати.

Не зважаючи ні на що, в жандарма здоровий і дужий вигляд, добрий колір обличчя. Він більше ніж кремезний — майже гладкий. У словах його чути якусь дивну віру в майбутнє.

— А що ж тебе непокоїть?

— Оттакі! Коли я відпочиваю, мене не розбудять ні стрілянина, ні крики поранених. А коли я починаю думати про всю цю галіматью, то ніяк не можу зрозуміти, хто виставляє нас на чин і на хрести? Хто відзначає все це в службових списках? Хто віддає накази та розпорядження? Хто командує?

Він широкими кроками ходить по кімнаті. На ньому добре скроєна гімнастерка. Від часу виходу з Р. В'янсе вперше випростується з глибини своєї мізерії та морального приниження, яке добре відчуває, на те лише, щоб

жахливо виляється. Коли він був сам один серед рівнини, в ярах — якийсь забобонний страх ставав йому на перешкоді до цього.

У сусідній кімнаті стоять на посту інший жандарм і опасистий сержант з довгими бурцями, з слідами голоду та безсоння. Сержант, не вгаваючи, говорить, і з голосу його чути, що в нього опухле обличчя. З монотонною тягучістю він раз-у-раз повторює „розумієш“, випускаючи прикінцеве „ш“.

— Ось я й кажу інтендантському офіцерові: „для нас, хто йдуть на млин, треба п'ятнадцять тузінів галет“, розумієш. А він хоче, щоб ордера підписав капітан. А капітан, розумієш, вже гинув. Тоді я кажу йому, щоб він узяв, як заставу, мою платню, а мені видавав ті галети й кілька кіло цукру та кави. Найпотрібнішого, розумієш. А маври підходять. А офіцера нема. Нарешті, розумієш, довелося нам дати драпака, і мавричня забрала собі все їстівне.

— Хто був той офіцер? — питає жандарм таким тоном, ніби хоче зараз же перевести дослідження цієї справи.

— То — маловажно. Він приплатився вже за це своєю шкурою, розумієш. Але, між нами кажучи, він, розумієш, інакше потрапив би до військової в'язниці. Бо я, розумієш, знаю, що багато інтендантських офіцерів прийшли сюди з самою прикритою ріфським телеграфом природою, а тепер у них по три будинки, що дають їм стільки прибутків як Перу. Розумієш?

Тут голодують три дні, але голод цей — цілковитий, абсолютний, безоглядний. Небезпека чатує. Вночі — безперервні штурми. А вони все ще провадять такі розмо-

ви й коментують такі далекі від їхньої дійсності події, що мимоволі запитаєш себе, чи не божевільні вони, чи не кошмарний це сон. В'янсе не повторює вже свого улюбленого обвинувачення, яке було би тепер так доречі. Цей будинок, примрійний притулок, щось середнє між фабрикою, караульнею та тюрмою — В'янсе певний тепер, що його оточено і ув'язнено — остаточно дезорганізував його бідну голову. Жандарми всуміш з артилеристами, цивільними і піхотинцями; рештки дисципліни, що побилась на дрізки ще в таборах — це вже нова епопея.

День минає дуже повільно. Вода є, але нема чого їсти. В'янсе весь час стояв коло вікна, дожидаючи мавра, в якого можна буде вистрелити. Даремно просив він, щоб йому дозволили поспати нехай кілька годин. Тут стоять на караулі день і ніч.

Стріляють мало, бо хоч кулі цілими пачками б'ють у стіни, зрізають і так уже круглі карнизи вікон, але маври дуже рідко підставляють себе під кулі. Коли починає сутеніти, з горбів навпроти, по той бік шляху і залізничної колії, розлягаються шалені випали, повторювані луною в кожній балці навкруги.

Сержант, що раз-у-раз повторює „розумієш“, організовує оборону нижнього поверху. На кулеметах на околиці горбках засвічуються зорі. Гармата кине іноді в будинок гранату, яка здебільшого не вибухає. В'янсе стріляє кілька разів поспіль, але раптом помічає, що в нього лишаються тільки півтори пачки — 75 штук — патронів, припиняє вогонь, сідає під вікном і мовчки дослухається до тріску назовні. Кожен постріл з будинку стру-

шує його стіни, і моментами здається, ніби будівля завалиться від урагану, що люто грюкає всіма внутрішніми дверями. В'янсе мовчить і дрімає. Він згадує видиво Монте-Арруїта. Втеклі звідти солдати розповіли йому скандальні подробиці про командування. Вони квапились поділитися ними серед прокльонів, перед тим як померти. Дві безрезультатні вилазки по воду; маркітантка, яка жила поза позицією, пробиралася вночі поміж мертвих і щодня приносила два-три глеки води. Звичайно, то було нічого для маси більше як у тисячу людей. „І все це“, додав хтось із них „для того, щоб підтримувати їх, доки вони не здадуться; бо вони таки здадуться“. Солдати ходили на вилазки, озброєні самими тесаками, з єдиною метою покинути цю сумну кошару, де спалюєшся живцем. Уночі до Селуану виходили маленькі цепочки, які згодом, на рівнині, ще зменшувались під копитами коней, у густій темряві. В'янсе не схотів зупинитись, а пішов далі. Вогонь кулеметів у Монте-Арруїті став уже повільний і здавався втомленим; гармати часто спинялися. Щодо марокканців, то вони вичікували. Вони обмежувались тим, що дожидали, коли вийдуть сміливіші, а нарешті змушені будуть вийти й усі, щоб тоді зручніше було полювати на них. Марокканці співали, кричали. Звуки мужніх голосів виповнювали рівнину, звертаючись до генерала Н. і глузуючи з нього за те, що він дозволив обложити себе в Монте-Арруїті, уникає бою і засіяв шлях трупами своїх солдатів. В'янсе чув голоси маврів, такі чисті вночі, на горбах ліворуч од залізниці, і сміявся або потакував головою, залежно від того, що вони кричали на адресу генерала Н. Він несвідомо ставав на бік

марокканців в їхній оцінці генерала Н. Він розмовляв з одним пораненим, який сів відпочити, дістав ще одну кулю в груді і покотився на землю, не скінчивши розпочатої фрази. В'янсе підвівся й пішов далі. Ті ж таки Монте-Арруїтські кулемети вбивали їх. Це було так трагічно й так просто, що йому не доводилось уже ні хвилюватися, ні бігти, як передніше. Однаково він не дійде ні до Селуана, ні — тим більше — до Надора, який маври, переказують, сплюндрували і ввесь спалили. Він шов далі, і у вухах йому бриніли останні слова пораненого:

— Навіщо? Хто винний? Ти, я, той? Оці розпластані на землі, мов жаби, хлопці?

То був капрал. Тепер він бачив, що то — капрал, і В'янсе сказав йому:

— Капрале, ми — міцні, і в нас добра зброя. Чого командують нами ці вошивці? А я знаю. Бо вони мають рачію, і це багато важить. Якби всі ми перейшли на їхній бік та подались до Мелільї!...

— Ти з глузду з'їхав. Я не можу дозволити, щоб якийсь солда...

Він упав, не скрикнувши, не порухнувшись, і лежить там просто зор, з розплющеними очима. Вихри пострілів пролітали неподалеку. В'янсе пішов далі, тікаючи від небезпечної траєкторії куль, які безперечно вилітали з табору й шукали його постаті. Попереду нього, невеличкими загонами, біліли понад двадцять солдатів. В'янсе перечекав, щоб не долучатись до них, і раптом арабське герготіння, таке звичайне в Монте-Арруїті, залунало в стукоті сотень кінських копит. На горбку троє чи четве-

ро дезертирів аскарі, вигідно вмоствившись, полювали на втікачів, а згряя старих жінок кинулась до трупів і з майстерною спритністю заходилась роздягати їх, не відриваючи жадного гудзика і намагаючись якнайменше вмазати у кров своє вбрання. Потім вони підносили ліхтар до рота пораненого чи вбитого, і, якщо там були золоті зуби, вміло виймали їх, розтрощивши каменем щелепу. В'янсе не знав, як добутись йому до Надора. Він сів на коня, мусів його покинути, бо кінь той показався божевільним, і вже коло самого селища довідався, ніби туди прибуває панцерний американський поїзд. Він бачив трупи, повішені на стовпах, прибиті цвяхами до дверей, простягнені на землі. Йому довелося накинути великого круга, іти повільно, і коли він опинився нарешті на березі моря, його охопило бажання кинутись у воду й плисти аж до Єспанії, до її далеких берегів, що загубились десь за рухливою поверхнею моря.

В'янсе дивився на море. Ні найменшої підтримки або допомоги: панцерного пароплава, літака... Раптом шириться чутка: „іде панцерний поїзд“. А колія? Чи не розібрали колію? Бо коли так, треба лагодити її зараз же, водночас із наближенням поїзда, а хто ж приведе саперів? Починають зважувати „за“ і „проти“. Поїзд може прийти, бо колія не розібрана до самого Надора, але маври обстрілюють її з гармат. На відстані десяти кілометрів над залізницею панують кряжі, які тягнуться аж до Мелільї. А з другого боку — море. Якщо маври зруйнують полотно, то панцерний поїзд не зможе повернутись. Все це треба обмірковувати. А військові судна? Тут занадто мілко, і вони не зможуть пливти. Дарма,

що логіка усуває можливість прибуття панцерного поїзда, приваблива ідея такої помочі залишається, і люди чують далекий шум, який знімають, може, обшиті сталевими плитами вагони з кулеметами та гарматами. Ніч оточує млин і насилає на нього цілу низку своїх фурій. В'янсе не встає. Навіщо? Він в усякому разі захищатиме це приміщення, певний, що зможе використати свої сімдесят п'ять патронів проти всякого, хто захоче переступити через поріг. Вогонь назовні дужчає. Коли він ущухає, чути крики, прокльони, поширені лише в Марокко, і яких маври навчились від нас. У будинок вдерся ураган, і двері — невидимі двері, бо дощок же не залишилося в жодній — грюкають із сухим тріском. Стоїть густа, глибока і вогка жара, до якої, здається, спричинилася стрілянина.

З'являється капрал.

— Що ти робиш тут? Тебе поранили?

В'янсе мовчки підводиться і стріляє в якісь маси, що наближаються до насипу. Тепер видно краще. Можна розпізнати тіні, що рухаються по іншій, куди менш густій тіні — по землі. В'янсе стріляє безперестану. Капрал, одходячи від нього, питає:

— А поїзд? Ти чуєш поїзд?

Крізь вогонь чути лише, як дихаючи, б'ється об скелі море. Глибока тиша, на тлі якої вирізняється гуркіт атаки і яка ускладнює та заплутує думки так, що вони, здається, виходять з безодні божевілля. Патронів більше нема. Неможливо опиратись ще одну ніч.

Перед світанком В'янсе думає, що якби він не зайшов

до млина, то був би вже у фортеці. Гарне ліжко в шпиталі, смачна свіжа вода, і скільки хочеш їжі. Але коли вони не йдуть допомагати нам, то, значить, і Мелілья вже під владою маврів, а тоді бути тут — однаково як бути в Монте-Арруїті чи прийти до Мелільї. З сусідньої кімнати виходить жандарм із закривавленим обличчям. Вогонь стихає. Жандарм сідає на підлогу, спирається на стіну і з байдужим жестом каже:

— У мозок вони мені все ж таки не влучили.

Але він плює кров'ю, вона тече йому з носа. На нім прекрасна гімнастерка, вся в плямах. Який жаль! Нова гімнастерка. Жандарм знімає краги й розв'язує шнурки спідніх, бо від безсоння йому попухли ноги, суглоби.

— То нічого, — повторює він, — але медалі за те, що я постраждав за батьківщину, ніхто вже мені не відбере. Та призначать ще на місяць до шпиталю.

Йому морочиться голова, голос його слабне. З дещо удаваною невимушеністю він устає й ходить по кімнаті уникаючи наближатись до вікна. Він полоще собі рота і носа. Надворі знову починають стріляти і знімають оголушливий гвалт. Лавини марокканців з радісними, веселими вигуками наступають з Надора.

— Оце — найгірше, — думає В'янсе. — Це лякає найбільше й робить полохливим наче курка. Можна подумати, що тут вони — господарі.

Жандарм повертається до свого поста в сусідній кімнаті і приходять сержант „розумієш“ із старим у цивільному.

— Повчись у цього хлопця, який, розумієш, пішки прийшов з Р.

— Але що тут буде сержанте? Що тут буде? Мою дружину і моїх дітей убили в Надорі; садибу мою зруйнували вщент. А я тепер тут. Що воно буде, сержанте?

— Інші цивільні, що прийшли разом з тобою, б'ються внизу, як старі солдати, розумієш. А в них, кажу, теж родини.

— Але що воно буде?

— Нічого. Дуже просто. За сорок вісім годин ми або будемо в Мелільї, або помremo з голоду, або нам проштрикнуть серце, розумієш. Штука не хитра.

Він іде. В'янсе на мигах каже старому сідати на підлогу й дає йому зарядати рушницю. Їх тепер двоє, і вони можуть стріляти безупинно. Скільки в нього патронів? Сто п'ятдесят. Три пачки. Старий плаче й незграбно заряжає рушницю. Ні, дядю: п'ять униз, а один у замок; усього шість. В'янсе ціляє добре. Йому знову болять плече і щока. У сусідній кімнаті чути зойк, і щось важко падає. В'янсе бачить на землі частину ноги. Решту ховає од нього стіна. Жандарм? Старий зазирає туди.

— Так, сеньйоре. Це — жандарм. Що воно тут буде, хлопче? А, боже ж мій милий! Ми — як хижі звірі.

Вогонь назовні вщухає. В'янсе, проте, стріляє ще частіше.

— Ти вмієш стріляти?

Старий потакує.

— Іди і стріляй, цілячи ввесь час у блакитні бурнуси.

Старий підводиться, витикається у вікно, одстрибує і падає навznak. В'янсе бачить, що йому розкраяли лоб, і лається. Війна має свої примхи і завжди вдовольняє їх з

рідкою точністю. Спершу вона усуває полохливих, немов вони — перепона для її власної, страшної краси. Сміливих зухвалих вона шанує. Десять хвилин біглого вогню, і марокканці, залишивши кілька вбитих, повертають на свої місця. Легко зрозуміти, що вони не поспішають і, обстрілюючи вікна з безпечніших позицій, будуть дожидати, коли голод або брак патронів змусить ворога здатися. В'янсе перестає стріляти й підраховує патрони. Ті, що приніс старий, добре допомогли йому. А старий уже на ногах; він не вмер. Він підходить до В'янсе, заряжає рушницю, спокійно вистромлюється з дверей і стріляє два, три рази. Кров тече йому по повіках і заливає очі. В'янсе примушує його відступити й забирає в нього рушницю. Рій куль улетів у вікно й розбився об голі червоні цегли стіни. Старий падає в кутку, у нього розгублений погляд, одне око майже заплющене. Од нього не чути і стогону. За кілька годин старий помер і хтось — чи не він сам? — написав олівцем на стіні: „Тут помер Хуан Гарсія Солер, винар з Аліканте, перед очима якого вигубили всю його родину“. В'янсе нігтем шкрябає собі губу й бере патрони, які були при поясі в старого. Тепер, із цим трупом, що напівстоїть, дивлячись єдиним своїм розплющеним оком, кімната набуває сумного вигляду, якого передніш у ній не помічалось. В'янсе знову підходить до вікна, але око Хуана Гарсія Солера ввігналось йому в потилицю і не дає спокою. Він мусить покласти труп на землю й повернути його лицем униз.

Марокканці не збираються атакувати. Подекуди їм відповідають влучними випалами.

Так іде день. Голод перешкоджає розмовляти, підносити рушницю, триматись на ногах. П'ять днів без їжі; відтоді як старий пустельник дав йому ячного хліба. Коли смеркає, до голоду долучається ще й втома від безсоння. Сержант з надзвичайною життєвою енергією не говорить ні про їжу, ні про сон. Він переходить з місця на місце, коментує найдрібніші події кожного моменту, розповідає про панцерний поїзд і про колону генерала Н., яка відступить з Монте-Арруїта, напевне відбере назад Надор і закріпиться там. В'янсе, проте, не звертає на нього уваги. Голод надає йому ще виразнішої моральної байдужості, і він знає вже, як ставитись до того, що бачиш і чуєш. Сержант, підійшовши, просить у нього двадцять патронів.

— Мені теж лишається тепер двадцять, — каже В'янсе віддавши йому їх.

Притулившись до стіни поруч із вікном, В'янсе куняє під шум безперервної стрілянини, жартів та загроз марокканців. Крізь сон він чує, як у будинку хтось, уже непритомний, повільно і довго скиглить фальцетом, Мабуть, той із потрощеними щелепами. Але голод, утілений у темряву, голод, який стискає йому шлунок, стягує скроні канатами, змушує запасти його щоки так, що не знати, росте борода з кісток чи з шкіри — цей голод не дає йому заснути як слід. Чи не буде сон порушеннями регламенту тепер, коли він знову зіткнувся з регламентом? Але В'янсе занурюється в спокійну, сласну байдужість, зручну як вистелена подушками труна. Примружені очі, звиклі до мороку, уперто дивляться на двері, яких, коли б вони й оджили, однако ніхто не зможе

ні відчинити, ні зачинити через литки мертвого жандарма. То — м'яка, м'ясиста, біла нога.

Нова думка, мов блискавка майнула в голові у В'янсе, і, дарма, що він жене її, залишила в ній свій слід, своє насіння. Незабаром вона з'являється знову, і В'янсе, перше ніж гнати її, каже до себе: „Доводиться ставати гіршим за звіря, бо звірі не їдять м'яса подібних до себе“. Потім він міркує: „Зрештою як добре подумаєш, то головне — це врятуватися“. В'янсе силкується остаточно відігнати від себе цю спокусу, але коли знову увіходить в неї, то думає: „Чи довідаються ж про це? Я можу перевернути труп горілиць, і ніхто не стане дивитись, чи цілі в нього литки“. Нарешті він тихо, з тесаком у правій руці, рачкує до померлого. Що більше наближається до нього В'янсе, то сильніше в нім пристрасне бажання їсти, але вже на порозі, на два кроки від трупа, він затримує подих. У кімнаті нема нікого. Вікно покинуте; певно, всі зійшли вниз. Він підповзає ближче. З другого боку трупа теж хтось повзе і раптом кидається тікати до сходів. Все ще затримуючи подих, В'янсе відступає, підповзає до вікна і падає обличчям до стінки.

Внизу стріляють, і хтось все ще стогне тоненьким голосом, як діти уві сні. Внизу чути біганину і знову починають стріляти. В'янсе хоче підвестися, але тіло в нього занадто важке, і він засинає, притиснувшись щокою до холодного помосту. Невідступна думка про дисципліну виповнює його сон розміреними кроками і словами команди. П'ятдесят голосів генералів та інших офіцерів наказують йому водночас. Двоє чи троє горністів наслідують кукурікання півня.

— Так що ж? — каже В'янсе. — Що ж маю я тепер робити?

— Хіба не бачиш, що ти залишив за собою понад десять тисяч мертвих?

— Так, сеньйоре. Що ж маю робити?

— Ти ще питаєш, що робити? Чітко крокуй, чорт побирай! Якби ти крокував чітко, то нам усім заспівали б уже другі півні.

Горніст знову імітує півняче кукурікання.

— Струнко!... Чітко крокуй!... Чіт!...

П'ятдесят генералів та офіцерів кричать в унісон, крокуючи чітко й собі, мов хор в оперетці.

Хай живе Еспанія!

В'янсе бачить застелену трупами рівнину. Десять тисяч і ще дві тисячі в Монте-Арруїті. Очі п'ятдесяти генералів і офіцерів тяжать на нім, чекаючи його відповіді на свій вигук. В'янсе бачить це й квапиться вигукнути:

— Хай живе!

Лежачи на підлозі, він бачить перед собою свій образ. Знесилений, знеможений, мізерний, із синім обличчям. Патронташі і рушниця збільшують його карикатурний вигляд і не залишають ні найменшого місця для співчуття: так бракує цьому горю, цьому стражданню гармонії, так далеко все це від уявлення про людину, що співчуття тут неможливе. В'янсе дивиться на себе з подивом і зневагою, не відчуваючи фізично свого життя. Він не відразу згадує, що впав і лежить, повернувшись обличчям до стіни. Прокидаючись, В'янсе відчуває себе так, ніби

він увіходить у темний колодязь, повний гомону й вогких тіней. Спавши, він бачив свій образ під промінням не-реального, але іноді ясного, мов од сонця, світла. Прокладаючись, він занурюється в передсвітанкову темряву і йому здається, що тепер саме й починається кошмар. Хтось трясє його.

— Що ти робиш, серіньюольцю? Вони добулись уже до дверей, а троє намагались увійти у вікно. Здається, генерал Н. здав у Монте-Арруїті свою колону, не боронившись, і всіх їх рішили. Звідти прийшли сюди понад десять тисяч маврів. Скільки в тебе лишилось патронів?

— П'ятнадцять.

— Коли всі вони вийдуть, спускайся в двір.

Настає ранок такий, як і інші — мовчазний і байдужий у своїй містичній блідоті. Невдовзі сонце вдаряє в будинок і одкидає від нього довгі тіні. Кілька чайок плавають у блакиті і рибалють, як і щоранку, підлітаючи до самої води. Вони нагадують голубів, погано намальованих якимнебудь учнем. В'янсе міркує про слова сержанта. Навіщо спускатися в двір? Може, вони хочуть зробити вилазку і піти в багнети? Але в них нема вже сили ні тримати рушницю, ні триматись на ногах. У напрямі Мелільї, з вершини Гуругу стріляють батареї. Невже вони бомбардуватимуть селище? На нижньому поверсі якийсь грукіт. В'янсе, стоячи коло вікна, стріляє в марокканців, які роблять надаремні спроби підійти ближче. З інших вікон вилітають ще шість чи сім куль, і хоч вони й не влучають ні в кого, а марокканців усе ж таки стримують. Випустивши останню кулю, В'янсе спу-

скається в двір. У кутку стоїть цебер з водою, на яку він дивиться байдужно, дармащо не пив її вже два дні.

Тут уже майже всі. Відсутні або стоять ще на своїх постах коло вікон, або гниють на плитах підлоги. Марокканці стріляють з гармат, патрони доходять кінця — лишається шість чи сім — і є такі, що останні десять днів нічого не їли. Кінські кізьяки дослідили досить, щоб переконатись у відсутності в них бодай єдиної неперетравленої зернини ячменю. І проте, дехто хоче ще захищатись багнетами, зубами. Інші — серед них і В'янсе — пропонують триматися тут до ночі, а тоді, під захистом темряви, вийти до Мелільї. Але снаряди гудуть над їхніми головами й долітають аж до моря. Якщо два чи три їх улучить сюди, то тут не залишиться й щура живого. Єдина можливість врятуватися це — здатись, надіючись на те, що марокканці — пересичені вже різаниною в Монте-Арруїті. У кожного є ще трохи енергії на споді душі, але, глянувши на обличчя інших, всякий знизує плечима. „Це гірше смерті“, думають вони і заздро дивляться на трупи.

— Треба буде поховати їх.

Зголошуються троє. Треба викопати одну величезну яму, але копати нема чим. На перекинутій діжі хтось почав був дряпати цвяхом: „Я з другої роти і зовуть мене Рамір...“. Далі нема нічого.

— Він прийшов сюди живий, — каже один, показуючи на найближчий труп.

Хтось, немов не зовсім ще прокинувшись, каже далеким голосом:

— Я знав його. Це — Раміро Ісеа Гонсалес.

Він стає навколюшки, тим таки цвяхом дописує прізвище і відходить. Це прагнення хоч трохи пережити себе, залишивши написаним десь своє ім'я — один з найсумніших і найпоширеніших капризів людини, яка зненацька зустрічається з смертю.

Двері вже відчинені, барикади — знищені. Як це сталося? Поки вони радились унизу, хтось нагорі вивісив білий прапор — шматок сорочки померлого. Лунає голос: „Не ламати рушниць, не ховати замків!“. Хвилине замішання, коли всі юрмляться біля дверей. Потім з наказу кількох марокканських вершників, вони ладнаються в один ряд. З тими, що прийшли сюди останніми днями, їх буде чоловіка п'ятнадцять-двадцять. Марокканці забирають рушниці, рахують їх і не звертають на полонених ніякої уваги. Потім на двір уступає пікет із значками тубільної поліції, і солдати вже без реміння, у пожмаканих гімнастєрках, виходять крізь вилом у бар'єрі, що оточує будівлю — фундамент недобудованого муру — взяті спершу на допит:

— Хорий?

— Ні.

— Поранений?

— Так, у ногу.

— Ходити можеш?

Полонений проходить, і по той бік потрапляє під догляд. Деякі, повагавшись трохи, брешуть: кажуть, заїкуючись, що вони хворі і поранені, бо думають, що це дасть їм якісь переваги. Тих, хто визнають себе за нездатних ходити, одводять у двір.

Коли їх збирається там трое чи четверо, лунає випал. В'янсе бачить, що їх розстрілюють, і як може попереджає про це найближчих. Ще двоє йдуть у двір, і знову чути випал. В'янсе відповідає, що він — просто голодний, але не поранений і не хворий. Плями на гімнастерці зраджують його, але В'янсе поясняє, що то він переносив поранених і вбитих, і проходить на той бік бар'єра. „Вони викриють мене, побачать, що я поранений, і я помру так як інші“. Усякий раз, як до нього наближається тубілець, страх його зростає. Сидячи проти сонця, в короткій шерензі з десяти-дванадцяти чоловіка, В'янсе бачить перед собою горби, казарми, побудовані для тубільного війська й використані тепер повстанцями під головну квартиру. Нижче, за млином, він бачить частину Надора, що простелився під сонячним світлом, де нібито панує мир, не порушуваний і лахміттям, яке то тут, то там не досить добре вкриває поодинокі трупи. Це — святковий спокій околиць індустріального міста. Без зброї, без реміння, В'янсе не відчуває на собі ніякої відповідальності, у нього з'являється якась нова, дивна упевненість. Це тому, що передніше почуття відповідальності викликала в ньому не свідомість обов'язку, а колективна примусова дисципліна. Угадати наперед майбутнє він не може, але згадує полонених, що тягли в Дріусі на гору гармати. Хто караулить нас тепер? Цей старий із вилощеною, блискучою рушницею, що, сидячи навпочіпки, співає крізь зуби якусь журну мелодію, і той хлопчик з гостреньким писком, що все силкується начепити на себе ремінь од рушниці. Обдивляючися полонених, він кидає на них погляд тріумфу та зневаги, а коли хто з них

насмілиться глянути на нього, невдово́леним жестом питає, чому той дивиться.

— Ви з Аннуаля? Ну, то ще раз підете туди, а мабуть і далі --- до ріфських селищ, — каже він нарешті.

— Нас поженуть углиб країни, — попереджає хтось ізбоку.

Під черепною коробкою В'янсе почуває якусь порожнину, повну гарячого повітря, од якої йому туманіє в очах і морочиться голова. Боячись знепритомніти, він раптом схоплюється на ноги і зараз же сідає знову, побачивши, що старий намірює на нього цівку рушниці. Потім прибуває група вершників у блакитних бурнусах. Вони розмовляють арабською мовою, не звертаючи уваги на полонених, і раптом мчать галопом у напрямі Надора.

Часові встають, наказують підвестися й полоненим і ведуть їх до казарми.

— Чи не будуть вони розстрілювати нас? — байдужно думає В'янсе.

Привівши полонених туди і, перше ніж позамикати їх у камери, які еспанська адміністрація призначала для повсталих тубільців, марокканці дали їм по шматку ячного хліба. Тепер тільки полонені здають собі справу з того, що вони залежать од ласки маврів і що живуть та житимуть у гнітючих злиднях, спокутуючи провини інших, бо за короткий свій вік ніхто з них не прогрішився настільки. Солдати не розмовляють, бо їм нема про що ні говорити, ні думати. Дехто дивиться на покинуту ними будівлю, яку вони так уперто захищали

і полили своєю кров'ю. В'янсе ще й дбсі відчуває на потилиці укол од погляду трупа. Один солдат, найбільш отупілий, співає, і ця байдужість дратує часового, який кидає в нього каменякою, немов у пса, що вперто виє. В'янсе повільно з'їв свою пайку хліба і просидів кілька годин, утопивши очі в свої схудлі, понівечені ноги, ні про ще не думаючи. Коло полудня він будить сусіда, що спить, не заплющуючи очей, і стиха каже до нього:

— Слухай, ти не знаєш, буде цієї ночі місяць?

— Буде.

— Яке в нас сьогодні число? Який день: понеділок, вівторок чи який інший?

Якийсь солдат, не дивлячись на В'янсе, відповідає:

— Ні понеділок, ні вівторок, ніякого числа. Цих днів нема ні в якому календарі, а місяць, як і буде, то буде не такий як давніше. Не бачиш ти хіба, що все йде навспак?

• Інший з жахливо безвиразним обличчям, питає:

— Ти з 42-го? Там унизу з вашого полка залишилося понад двадцять чоловіка. Вони бігли, а їм били в спину. І лейтенантові.

— Дай спати, йолопе!

— І лейтенантові?

— Вони йшли з Монте-Арруїта і хотіли розповісти про генерала Н. та подати рапорт на письмі. Знаєш, що я тобі скажу? Навіть маври і ті опікуються генералами. В'янсе позіхає.

— Подати рапорт проти генерала! Далі вже нема куди! Уявляєш що було б, якби подати такий рапорт?

— Хай вам чорт! Чи можна так заснути?

— Сказали, що ми маємо перевозити залізничні рейки та шпали. Так або інак, а тут однаково здохнеш, хлопче.

Увіходить марокканець, дуже рішучий на вигляд, і високим, але мужнім голосом наказує:

— Мерщій, мерщій! Ладнайсь!

Втома, рани спричиняються до певної повільності в рухах, і солдатів обсипають ударами кулака та приклада. Той, хто спав з одкритими очима, все ще спить у тому ж положенні і хропе. Марокканець б'є його ногою, трусить, і солдат, напівпрокинувшись, белькоче:

— Козли!

Виходячи один по одному, полонені чують глухий удар. Сонливець не змінив пози, тільки в нього переламані тепер два ребра і ключиця.

ВТЕЧА. ВІЙНА. ЗВІЛЬНЕННЯ В ЗАПАС. МИР ПОМЕРЛИХ

XII

В'янсе вирішив тікати. Певність, що, повертаючись до Аннуаля, він помре, змусила його спробувати втекти до Мелільї. Це — десять кілометрів; з одного боку — гори, з другого — море. В горах кишить повстанців, блокгаузи в їхніх руках, засипають шлях гранатами, кулеметним огнем та снарядами. Він не добереться до Мелільї, але В'янсе воліє вмерти сам, дивлячись на море й слухаючи гомін хвиль. Його лякають вапняки рівнин Монте-Арруїта, Тістутіна, Дар-Дріуса. Він боїться впасти там і стати мумією, спекшися під сонцем, ще перед смертю. Наближається вечір. Вони все ще працюють, а коли надійде ніч і впадуть перші тіні, він зслизне з насипу в бік моря і побіжить. За тридцять кроків його форма землястого кольору змішається з мороком, а коли стане ще темніше, то тікати буде ще легше. Може, він і добудеться до Мелільї. Все полягає в тому, щоб його не послали з бригадою, яка перевозить шпали, а залишили тут розгвинчути та знімати рейки і виймати прогоничі. В обох групах працюють чоловіка п'ятдесят, а марокканці сидять, тримаючи рушницю між ніг, співають

і спокійними, розумними очима пильно стежать за ними. Хтось каже:

— Завтра ми знову підемо до Аннуаля. Чи затримаємось ми там?

В'янсе спостерігає тіні, витягвані сонцем на заході. Світло починає ставати м'якшим і набувати топазового тону смерку. На відстані сорока кроків силуети вже невиразні. Він перечікує ще трохи, нахилившись наперед, і спідлоба дивлячись на часового, удає ніби працює. Ще кілька хвилин. Якщо він дождатиме ще хоч мить, втекти буде вже неможливо, бо друга бригада кінчає вантажити, і це — остання ходка. Але світло не зовсім ще погасло. Коли хто зніме тривогу і обсипле іскрами пострілу його схудлу спину, то стане ще світліше. В'янсе випростується, востаннє оглядається навколо. Коли він налагодився вже стрибати, внизу почувся чийсь голос. Часовий попереджає інших, всі схоплюються на ноги, В'янсе падає вниз, котиться по гарячому піску і біжить. Назустріч йому поспішає вгору другий солдат.

— Ідіот! — каже В'янсе. — Куди ти йдеш?

— Я хотів був утекти, але боюсь.

— Чого?

— Не знаю. Я повертаю назад.

— Чи не збожеволів ти?

— Божевільний той, хто знову, з доброї волі, розпочне всю цю історію. Там, — він показує на Мелілью, — я буду терпіти голод, холод, мене битимуть, в мене не буде ні сентима і я буду немов у в'язниці. І для чого все це? Для того, щоб скінчилось воно так, як ми оце бачимо. Єдину рану, яку я маю, завдав мені офіцер, а у маврів,

я бачу, всі допомагають один одному, нема ні стількох зірок, ні чинів. Всі — люди, і серед них я й собі буду людиною.

В'янсе біжить щосили; незабаром він чує, услід йому стріляють, але постріли ті — невпевнені, такі випадкові, що він не відчуває навіть льоту куль. Труба для стоку вод Гуруру. В разі небезпеки в ній можна буде сховатись. Тепер морок уже густіший, і в нім ледве збереглася осяйність неба. Насип стає нижчим, труба пласкішою і настає момент під Аталайоном — коли вона зовсім зникає, і полотно дороги лежить просто на рівнині. Підрубані телеграфні стовпи, зруйнований блокгауз, звідки, немов спід землі, линуть святкові звуки — бубон та дудка. З Надора його вже не наздоженуть, хоч як би бігли. Морок досить непрозорий, і на п'ятнадцять кроків речі вже відрізнити не легко. В'янсе біжить під неправильної форми озією Гуругу, яка то немов висить над його головою, загрожуючи розплющити його, то раптом, неначе тучна хмара, розрізає небо. Відсутність далекостей надає повітрю якоїсь свіжої та вогкої ніжності, і в нім нема гнітючості вапнястих рівнин.

По годині пришвидшеної ходи В'янсе не має вже сил іти далі. Він зупиняється коло дімка, різкий силует якого вимальовується край шляху. Рушнична куля черкнула йому вухом. Він розпластується на землі і плазом накидає круга, наближаючись до моря, що відійшло більше як на десять кілометрів од дороги. Його переслідують постріли часових. Маври? А може аванпости захисників Мелільї. В усякому разі йому треба тікати, уникаючи повторення катастрофи на млині. Стріляють з дімка.

укріпленого — В'янсе бачить тепер ясніше — мішками з землею. Дзижчання гранат заступає гарматні постріли. В'янсе наближається до Мелільї: ось залізничні будки, укріплені неначе блокгаузи. Безсумнівно, в них наші гарнізони, але даремно було б намагатися ввійти в них. В'янсе обходить їх здаля. Нова черга гарматних пострілів і чорний стовп землі та диму над будиночком. Вєсь бруствер з одного боку знищений. В'янсе біжить. Стріляють за його спиною, в напрямі моря, уже далекого. Він усе ще біжить од дороги, яка то показується, то зникає ліворуч. Земля під його ногами підноситься, спускається, хитається мов море під вітер. Ще година — і він уже коло околиць Мелільї. Він бачить тіні на іподромі, групи похідних наметів. Лінії дротяної загорожі і траншей, вихор кулеметних куль, що пролітає над головою. В'янсе хоче повернути до Королівського кварталу, але укріплень дедалі більшає, найменший шум викликає стрільбу з кулеметів. Морок біля шосе ще густіший. Місто занурено в темряву, щоб утруднити роботу артилерії. В'янсе, припавши до землі, уткнувся носом в калюжу — мабуть вода з кулеметів? — і затримує подих, а потім кричить. Десь далеко, немов спід землі, чути байдужий голос: „Караульний капрале!“. Минає десять повільних, жахливих хвилин. З темряви лунає інший уже голос:

— Далі в загорожі є прохід. Ввійди через нього.

Передають пароль, але повторювані від часового до часового слова його важко розібрати. В'янсе повзе вгору, відчуваючи холодні, липучі дотики до голих ніг, до лахміття, що на ньому, потім стрибає через мішок з землею і падає вниз, в траншею.

— Ти поранений? — питається хтось.

В'янсе каже, що поранений, але піде сам до шпиталю: рана не тяжка, тільки він голодний і втомлений.

Сержант стинає плечима і з цікавістю дивиться на нього.

— Я доповім. Зажди.

Тим часом В'янсе оточують солдати.

— Ти прийшов з Р.?

— Генерал С. застрелився?

— Монте-Арруїт здався?

Безглузді, беззмістовні запитання, і ставлять їх з тим казарменим виглядом, що позбавляє події їхньої ваги й зводять їх до інцидентів службового характеру.

— Сюди прийшли частини з Цеути і Тетуана. Тепер ці маври вже не ввійдуть, але щоб служилось без утруднень, потрібні ще принаймні тридцять батальйонів. Тривога уночі не бракує. Якщо ти розумієшся на справі, то потрапиш тепер до шпиталю і розкошуватимеш там.

Сержант повертається.

— Іді, з'явись до начальства, серіньюольцю.

В'янсе йде до намета, здається приліпленого, до мура, з прогорнутим парусиновим трикутником дверей. Він відчуває якесь невиразне, невизначне задоволення. Це вперше він спокійно наближається до офіцера. Величезні таємниці зв'язують тепер їх — солдатів з офіцерами. Він знову підлягає дисципліні, але тепер у нього є добре розважений і розумний критерій військової слухняності.

— Чи можна?

Офіцер, без мундира, сидить спиною до нього і читає щось при світлі кишенькового ліхтарика.

— Маю за честь з'явитися, пане лейтенанте.

— Га?

— Маю за честь, кажу, з'явитись, пане лейтенанте.

Офіцер розлютований схоплюється на ноги.

— Який лейтенант, чорт побирай! Не лупи на мене свої дурнячі очі, а то я тобі випущу душу. Хіба ти не знаєш мене? Не знаєш капітана Арнау?

На рукаві його мундира, що лежить на похідному ліжку, В'янсе справді бачить значки капітана і белькоче:

— Ні, сеньйоре. Я — з Серіньйольського полка.

— Маловажно. Капітана Арнау знають скрізь. Я залишу тобі незабутню пам'ять про себе, коли ти потрапиш до моїх рук; запевняю тебе. Ну чого ти чекаєш? Забирайся звідси!

— Слухаю, пане капітане.

Але до шпиталю імені Альфонса XII не так близько. Треба йти навпомацки, шукаючи дорогу, якої він не пам'ятає добре. Раптом В'янсе згадує щось, зв'язане з капітаном. Він бачив цю людину в автомобілі й чудово запам'ятав його похмуре, недовірливе обличчя. Він теж їхав укупі з майором, який коло Дріуса вдарив його по пальцях рукою револьвера. То вони, значить, доїхали сюди і врятувалися. В'янсе думає про це з очевидною досадою. Тепер він іде вже між залюднених, мирних будинків. Це — Королівський квартал і вулиця аристократичних домів розпусти. Бандурша не курить вже тютюну за п'ятдесят сентимів, і в неї кошик з рукоділлям і мірень. Солдати заходять сюди тоді лиш, як мають багато грошей, бо ця вулиця далеко від центра міста і треба

брати таксі. Тепер же в королівському кварталі стоять аванпости, і це дуже вигідно.

В'янсе йде далі. Його зупиняє голос:

— А це що? Хіба вашу милість не навчено віддавати честь?

— Але в мене нема шапки.

— Що? Замовчи! Струнко!

В'янсе скоряється. Ноги не тримають його, голова обважніла, а у вухах — гудіння, яке задурманює його.

— Хіба коли на голові нічого нема, то не треба й честі віддавати?

В'янсе хоче відповісти, але хвилювання перешкоджає йому, а тим часом хтось командує.

— Праворуч навкруг! Швидким кроком... руш!

В'янсе кидається бігти гімнастичним кроком. Коли він одбігає трохи, йому командують: „півобертом“! В'янсе пробігає перед якоюсь групою, потім через десять кроків повертає назад і так повторює кілька разів. Почувши, як він задихається, і побачивши, що він хитається, його відпускають.

— Цей йолоп шкутильгає, — зауважує хтось.

І всі п'ятеро сміються.

Нарешті В'янсе добувається до шпиталю. Він увіходить у великий двір. В глибині двора, сходами одного з павільйонів спускається черниця.

— Чого вам треба? Що ви шукаєте?

— Я сюди. Хіба це не шпиталь?

— Шпиталь. Чого вам треба?

— Я поранений.

— Ага! А хіба у вашому батальйоні нема аптечки?

— Так, вона була. Тільки тепер треба з хортами шукати і той батальйон, і ту аптечку.

— Що ви кажете? Звідки ж ви?

— З Аннуаля.

— А, хвалити бога! Заходьте. Серйозна рана? Може, не варто турбувати лікаря, правда?

В'янсе увіходить у маленьку холодну, ледве вмебльовану кімнатку, яка нагадує йому урядове помешкання в його селі, де його брали на військову службу. Молодий, гладкий фельдшер поглядом міряє його.

— Куди?

В'янсе показує розпухле ліве плече. Вони переходять до іншої кімнати, де багато кранів, тазів, перев'язного матеріалу та скляного посуду. В'янсе оглядають тулуб. У свічаді, він бачить, одбивається його скелет. Ребра лежать паралельними тінями, а ключиці нагадують дві величезні ручки. Фельдшер оглядає й розпитує пораненого, але відповіді В'янсе, надзвичайно неясні і неточні, видко, не задовольняють його: „Голод... так, сеньйоре... не бракувало... Ясно, в Аннуалі... Монте-Арруїт, гадаю, здався. Я туди не заходив, а обійшов кругом і не міг його розглядати... Як мухи; так, сеньйоре... Я й сам думав, що не помру від цих ран“. Фельдшер каже, що йому дуже пощастило, бо на плечі куля видерла тільки шматок м'яса, не ввійшовши глибоко; не глибока й рана на коліні, хоч йому треба бути звільненим од усякої служби принаймні на два тижні, щобвилікуватись. Перев'язавши рани, фельдшер упорскує В'янсе в живіт якусь чорну рідину і знову мацає пульса. На виду фельдшера — глибокий подив.

Асептики він не пошкодував, і В'янсе здається, ніби під бинти йому поклали жарини. Він виходить з лікарні разом із черницею, яка робить йому знак рукою і напрямляється до кухні. Там вона дає В'янсе добру чашку кави з молоком, провожає до двору й залишає самого.

— А спати? де ж я буду спати?

— Ви принесли з вашої частини записку про звільнення?

— Ні, сеньйоро.

Черниця говорить з коректною й переконливою байдужістю:

— Тоді ви не можете залишатися тут. Вам треба йти до полка.

— Річ у тім... Я десять днів не спав і майже не їв. Я поранений. Ради вашої матері, сестричко. Тут же, напевне є зайві ліжка.

— Звичайно. Але як можемо ми покласти вас, коли у вас нема записки про звільнення з вашого полка? Це — неможливо, неможливо. Не від мене воно залежить. Досить зробили для вас, подавши вам лікарську допомогу. Тут зовсім не повинні лікувати кожного, хто прийде. На це існують полкові аптечки. Але ми — не формалісти.

Ошелешений В'янсе іде, не слухаючи її. За три кроки він зупиняється.

— Дякую за все.

— Богів дякуйте, — відповідає йому трохи гугнявий голосок.

Опинившись на вулиці, В'янсе вагається. Ця пригода збила його з пантелику більше, ніж усі попередні події. Перед ним — рівне місце, простора площа і в кінці її дві

кантини, які живуть безсумнівно коштом шпиталю. Він пішов би туди, але в нього нема і сентима. Він почуває себе занедбаним усіма і що найгірше — самим собою. З моря долинає ніжний, холодний вітер, що проймає його наскрізь. Йому дошкуляє нудно, рани все ще горять. Звісно, кава з молоком була міцна та солодка і з приємним смаком свіжих вершків. В'янсе сідає край дороги. З будки виходить часовий і питає в нього:

— Що ти тут робиш? Дожидаєш когось?

— Ні, — знизуючи плечима, відповідає В'янсе, і, аби щось сказати, додає, — а холодно зараз, га?

— Зайди до караульні, як хочеш.

В'янсе встає і з глибокою вдячністю, мовчки, приймає пропозицію.

Повалившись на підлогу, в найневигідніших позах сплять одягнені дванадцять чи п'ятнадцять солдатів. Перше вражіння від них зводить В'янсе на думку — трупи, які день і ніч одзначали шлях до цього міста. Вони не лягають на широкі дощані ліжка, бо то справжній блощичник. В'янсе й собі сідає на підлогу. Якийсь капрал частує його вином та сигарою й допитує В'янсе, але той обмежується оповіданням про випадок з черницею.

— Іди до казарми, — каже капрал, гадаючи, що В'янсе поранено в Королівському кварталі, і додає: — головний лікар міг би дати тобі записку до шпиталю, але його напевне, там нема.

До казарм година, як не більше, ходу. Треба спершу перетяти всю Мелілью, потім пройти полігоном і піднятися узвозом та полем до Кабреріса-Альтас.

— Коли я прийду туди, буде дві години якщо я дійду. Він кидає погляд на найближчі бараки.

— Дістати б мені матрац...

— Цього можна й не просити. Караулів тепер не висилають. Ти ввійдеш в один з цих бараків, лягай там, а ранком заберешся звідти. І ніхто цього не знатиме.

В'янсе виходить разом з капралом, який показує йому чорні двері до барака. Двоє східців коло виходку. „Іди навпомацки й лягай на перше ж вільне ліжко“. В'янсе наважується і береться вгору, трусячись з нетерплячки. Ліжко. Вовняний матрац на пружинній сітці. Лягти і ніколи не виходити звідси. М'які білі подушки під голову. Вішалка на одяг, бо тут сплять роздягнені, не так як у таборі. Лягти і завжди спати. На вовняному матраці й м'якій подушці. В'янсе наважується і увіходить. Прямокутна палата занурена в приємний присмерк. Четверо мужчин у довгих шпитальних халатах грають у карти при світлі лампадки. Вони стиха лаються й стукають кулаками в дошку, яку тримають на колінах. Вони покинули свої ліжка й згуртувались коло цього світла, єдиного, що дозволяють тут засвічувати. Прислужник, старий селянин, який допомагає санітарам і черницям, дрімає коло дверей, повалившись на перше, яке нагодилось йому, ліжко. Коли увіходить В'янсе, налякані грачі ховають карти. Потім вони заспокоюються й клянуть непроханого гостя. Старий прислужник прокидається і встає:

— Матиму таки я через вас халепу, карахо! Я дозволяю вам грати, а потім зза дурниці якоїсь ви занাপстите мене. Скінчили ви?

Один повертає голову до ліжка. На ній конає солдат; він з холодною впертістю дивиться на стелю і губи йому по кожному віддиху тремтять дрібним дрожем. На животі в нього маленьке розп'яття. Горить лампадка, і інші, звичайно, користаються її світлом, щоб грати. Хворий, той самий, що заспокоював прислужника, каже йому, вказуючи на В'янсе.

— Тобі не треба ще вставати виносити труп, але на жаль маю повідомити тебе, що хтось прийшов.

Це справді жахливо. Старий питає крізь сон: „Ти?“. В'янсе не знає, що відповідати. Старий бурчить:

— Якщо ти прийшов без санітара, то тут тобі нема місця.

— Годі, старий, приготуй ліжко для хлопця, який приніс нужу з правого фланга і бліх з лівого.

— Бракує тільки простирадел, — белькоче В'янсе. — Та добре буде і так.

Ця люб'язність надпориває його. Четверо грачів сміються під акомпанімент передсмертного хрипіння. Старий дуже вражений. Він просить дати йому службову записку. Грачі зацікавлені, чекають, що буде далі. В'янсе блідне ще більше, а старий обкладає його лайками, переконавшись, що той хотів увійти контрабандою. В'янсе, не тямлячись з обурення, хапає його за сорочку.

— Замовчи, а то я розчавлю тебе.

Грачі сміються й підстречують В'янсе.

— А ну, розчав, а ну розчав!

Нарешті один з них утихомирює їх:

— Мовчіть. Здається, він уже кінчився.

Передсмертне хрипіння припинилось. Старий прислужник бурчить:

— То й краще, бо мені не доведеться вставати ще раз. Він іде по візок. Тіло померлого жовтіє, і силует його загострюється. Старий виштовхує В'янсе, і той незабаром опиняється внизу. Коли він виходить, караульний капрал, здогадуючись, що сталося, нітиться і щезає. Якийсь солдат теж з караульні, виходячи з виходку коло барака, каже В'янсе:

— Капрал шукає способу залізи в одне з тих ліжок і послав тебе розвідати місцевість.

В'янсе знову виходить на вулицю і міркує: „Ясно, я маю йти до свого полка“. Це надає йому духу, і він прискорює ходу. Надворі справді холодно. Це здається неможливим, але патронташі і реміння гріють, бо стягують гімнастерку. Місто спить, але швидко дається бачити, що це не укріпний сон, а подразний кошмар паніки. Деякі родини з усім своїм манаттям ідуть до набережної, інші переселились до старої частини міста, яка немов укріплена цитадель, височиться коло моря. Переляк цивільного населення виявляється в істеричній поквапливості, з якою жінки переходять од ганку до ганку, і в драматичному лементі декого, хто істерично кричить, почувши кожен новий гарматний постріл або далекі кулемети, таракотіння яких нагадує цвірінькання цвіркунів. В'янсе на мить затримується коло одного порога, і його оточує юрба жінок. Надаремно намагається він іти далі.

— Ти з серіньйольського? Він з серіньйольського, бідолашненький.

Йому ставлять тисячі дурнячих запитань, які буквально збивають його з пантелику.

Старий валенсієць, який осторонь курить свою люльку, вмикується в розмову:

— Ну, годі вже; облиште хлопця.

Дві жінки плачуть, мішаючи сльози з покликами жаління.

— Досить глянути на цього горопаху: справжня мумія. І хто це кинув їх бідолашних у таке пекло! Чи є в тебе рани?

— Три.

В'янсе подобається це плаксиве, масне спочування, хоч приймає він його немов з порочним задоволенням і нез'ясовно нетерпеливиться.

— П'ять ран! П'ять ран у нещасного.

Валенсієць з насолодою слухає тарахкотіння кулеметів.

— А шкварять як, серіньюольцю! Ви думаєте, сорока батальйонів вистачить, щоб одвоювати назад усе це? Куди! Для першого ж наступу треба понад сімдесят тисяч чоловіка. У Малазі вже десять батальйонів. Всі йдуть до Старої Мелільї, і я найняв там три помешкання під свої склади. Послухай, як шкварять кулемети.

В'янсе розповідає про катастрофи в Аннуалі, потім у Дріусі, Монті-Арруїті. Жінки зітхають і перебивають його своїми вигуками. Валенсієць кожен раз коментує:

— І нікого живого не залишилось? Ясно. Де там вісімдесят тисяч, як я казав! І ста тисяч солдатів буде мало для початку.

В'янсе натякає на те, щоб хтось дав йому на ніч матрац поспати. Жінки докладно розглядають його, і В'янсе бачить, що на думці в них — бруд, нужа.

— У мене нема сили дійти до Кабрерісас, — каже він, —

Хоч би старий матрац десь у кутку, — і певний, що йому не ймуть віри, бреше: — на мені нема нужі.

Його поняла манія дістати матрац, м'яку подушку і відпочити кідька годин. Він мріяв цю ніч про шпиталь і не хоче зовсім одмовитись од своїх мрій. Його просьба викликає замішання; всі перепрошують. У них нема нічого зайвого.

Одна жінка виносить йому склянку вина. Валенсієць довго затягається своєю люлькою і каже:

— Чи не пізно вже? Незабаром сюди прийде патруль.

Він протягом півгодини перетинає місто, що здригається під пострілами еспанських гармат, одібраних марокканцями. Артилерія діє дуже добре: досить послухати її тепер або побачити, як укопуються в землю набої коло Докера, коло шпиталю Альфонса XII. Діючість еспанської артилерії В'янсе відчуває тепер краще ніж будь-коли. Він іде, і погляд у нього тьмянний, безживний. На площі, де починаються бараки стрільців, цих спортсменів війни, що мають окремі приміщення й білі математично розкреслені цілі, В'янсе, зупиняється. Тут треба знову виходити в поле, і понад три з половиною кілометри йти вгору скелястим косогором, перше ніж добудешся казарм, розташованих між страшенно зарвистим морським берегом і першими уривищами Гуругу. На площі, з лівого боку, стоїть монументальний фонтан з арабських кахлів, зроблених на німецький кшталт. В'янсе підходить до нього й п'є несмачну мелільську воду, коли бачить єврея в халаті, що застібається на боці.

— Як думаєте ви, — питається В'янсе, — чи можна тут піднятися на Кабрерісас?

— Я нічого не думаю, — обережно відповідає той, — Але підніматися тут необачно. З кожного боку дороги по три яри. Маври відтяти голову, а відважний еспанець закидати це зброяреві серін'юльців, — він одходить дещо занепокоєний.

В'янсе починає братись на гору, повертає назад і підходить до дімків на полігоні. Між двома з них він падає на землю й засинає обличчям до зор. Над пасмом скелястих вершин, зза моря, де іншою порою сяє сонце й кружляють чайки, з'являється молодик. Злегка повіває „левант“ -- східний вітер, який несе аромати з Алжиру та пісок з пустинь.

З полігону долинає гомін матросів, алкоголю і повій. Десь у дворі жіночий галас здушує звуки катеринки. Можна впіймати окремі фрази суперечки коло дверей „Гарного тону“. Вишуканий колоніальний жаргон чути зза завіс на вікнах спальні. „Скільки сеньйор капітан зволить діставати платні на війні?“. Фраза губиться у вибусі сміху; звуки катеринки розчиняються в темряві. Тепер вони замовкають, і їх заступає гра барв бенгальських огнів. Троє матросів тікають од парних патрулів і кричать, попереджаючи інших:

— Арріа... арріа.. арріа¹!

Коли В'янсе прокидається, над ним низько висить туман, що його рве й односить геть „левант“. Йому болить усе тіло, суглоби не слухаються його, а мускули

¹ На судах так командують, коли треба спускати прапор.

звужились на грудях, на животі. Він довго не може підвестись. Коли сонце зовсім зогріло його, він устає і неохоче продовжує підніматись до казарм. Шлях, такий знайомий, викликає в нім старі вражіння. Гола, лиса скеля; кілька халуп осторонь шосе, потім безживний, олив'яно-сірий краєвид, а над ним стримить висока розетка першого механічного вітряка, лопаті якого повільно крутяться й скриплять. Він піднімає воду до казарм, але привідні труби зламані, подекуди частини їх одірвані, і вода не піднімається. Вище — другий вітряк на високому металевому триніжку. Скрипіння обох їх змішується і з гротескним драматизмом одбиває такт. Нерви у В'янсе напружені як од звуку ножа, яким повільно водять по склу.

Казарми з своїми дерев'яними незграбними бараками, виладнаними круг просторої площі, оточені зубчастим муром і скидаються більше на табір. Панує мовчанка, яка поглиблює тишу й робить її ще гнітючішою. Часові нудяться, притулившись до одвірків. В'янсе йде до барака своєї роти і знаходить його порожнім; столи і лави поставлені одні на одні, як то буває, коли там ніхто не живе, і це знову зводить йому на думку знищених у Р. товаришів. Вийшовши з барака, В'янсе йде до караульні. Сержант посилає його до барака для проходящих і радить записатися на медичний огляд. В'янсе сідає на ліжко і, вступивши погляд у підлогу, чекає. Там дожидають ще сорок чи п'ятдесят чоловіка в подертому одязі, мовчазні, з очима, які завжди дивляться далі ніж бачать. Щось безладне є в їхніх жестах і небагатьох словах, якими вони вамінюються. Два горністи, парубки років по сім-

надцяти, ганяються один за одним з поясами в руках і, сміючись, уникають штурханів і загроз з боку тих, кому вони надокучують. Коло В'янсе якийсь подібний до скелета солдат тримає на висоті свого плеча півхлібини й повільно їсть. Щелепи, рухаючись, кожен раз загрожують прорвати щойно поголену шкіру. На В'янсе він дивиться холодним поглядом статуї.

— А твій хліб? У тебе нема хліба?

— Води, — відповідає В'янсе. — Я хочу води.

У місці на одному з ліжок є трохи води. В'янсе одганяє мух, що мов оксамитним чехлом укривають вінця миски, і дві мухи падають у воду. В'янсе п'є. Той говорить, не перестаючи жувати, але їсть він автоматично, не буди голодний, неначе йому здається, [що їсти — то ознака елегантності.

— І бідним мухам треба пити. У них же нема воєнної служби, і вони не звикли до спраги як інші. Як же ти, 42-й, не бачив їх у шийці своєї фляжки?

— У мух не буває шийки.

— Зате буває спрага. Хіба ж мухи не повинні хотіти пити лише тому, що вони тварини, а не люди?

З винятком восьми-десяти писарів з головної квартири, міцних і в доброму вмундируванні — вигляд у всіх жалюгідний. Це — волоцюги, жебраки з слідами голоду, в пошматованих уніформах, злидарі. Одному, що напевне прийшов зовсім голий, дали нове вмундирування на значно більший зріст, і тепер він похожає, засунувши руки в кишені і вдаючи невимушеність та скромність. Коли сурмлять збиратись на огляд, В'янсе вибігає з барака. Капрал, який заступає вартового сержанта, кричить:

— Хто йде до лікаря, мусить зараз же по огляді повернутись сюди.

Хтось каже, ніби оглядатимуть зброю та лаштунок.

— Якщо вони захочуть оглядати мою рушницю, то доведеться їм пошукати її в Р.

— А коли тобі попаде?

— Що ж удієш?

Лікар оглядає згідно з одержаною від полковника інструкцією. „Шпиталь“ він пише тільки одному. В'янсе він пише „може служити“, і солдат, не мавши вже сили стримати себе, питає його:

— Ваша милость гадає, значить, що я здоровий?

— Дальший! — гукає лікар.

В'янсе голосом, що тремтить з гніву, настоює:

— Вам треба було б спершу вислухати мене, пане лікарю. Я не можу держатись на ногах; я поранений..

— Що ти кажеш, ідіоте? Що це за мова?

В'янсе потрапив уже на схилок і котиться вниз.

— Я — солдат, а ваша милость — капітан, але я насамперед — людина, а ви — лікар. Ви не виконуєте ваших обов'язків, якщо...

— Годі, годі! Ти сам не знаєш, що кажеш. Забирайся звідси!

— Я кажу лише те, що хочу сказати, а ваша милість не виконує своїх обов'язків. Ви добре знаєте, що я не можу служити.

Лікар підводить руку, але стримується, почервонівши з люті. В'янсе відступає і, рикаючи, жбурляє йому в голову якусь пляшку.

— Не чіпайте мене, бо інакше я випущу йому дух!

Ваша милість такий як інші, такий як усі, як той боягуз.

Його відтягають назад, затулюють йому рота. Лікар одпроваджує його на гауптвахту і пише доповідну записку полковникові. Опанувавши вже своє хвилювання, В'янсе, сидячи в караульні з іншими двома солдатами, відчуває задоволення від того, що сказав правду й підніс свій голос на оборону справедливості; деяке почуття відповідальності зрештою мало турбує його. Лікар не вдарив, бо пожалів його: хворого і пораненого. Це виправдовує лікаря.

Крізь вікно без шибок В'янсе дивиться на двір. Там, руки по швах, незграбно виладнуються чоловіка сто солдатів.

Під яскравим світлом обличчя здаються неймовірно блідими, і на них лежать довгі фіалкові тіні.

Руки в них худі і жовті, як у мерців. Тут усі з бараку для проходящих, що разом із В'янсе пройшли медичний огляд і визнані були здатними до служби.

— Вони йдуть до Ясанену, — каже один із заарештованих.

Всі троє згодні, що арешт з усіма його наслідками — кращий, і тепер вони ні за що в світі не пішли б знову на смерть. „Чим сконати десь за тридцять кілометрів, я волю померти тут під стіною.“ Ясанен — це позиція в західному секторі, яка вчора ввечері прислала головному командуванню останню телефонограму. Всі троє думають те саме: „Ідуть, як барани, і ніхто з них не повернеться“.

Несподівано до них увіходить унтер-офіцер з варто-вим сержантом.

— Всі троє забирайте свій лаштунок і приєднуйтеся до тих.

Вони вагаються. Унтер-офіцер розуміє, в чім справа, і береться за ручку револьвера. В'янсе скоряється перший, інші йдуть слідом за ним, похнюпившись і лаючись. Страх смерті врятував їх під час Аннуальської катастрофи і той таки страх знову піддає їх такій самій небезпеці. Незабаром вони стоять уже в лавах і чують свої голоси, які, немов лунаючи в порожняві, називають свій номер. По виході колони кілька солдатів висилають в авангард; серед них і троє заарештованих. Казарми, де передніше жили 5.000 чоловіка, тепер пустельні. Унтер-офіцер, що йде з авангардом, спочутливим тоном каже В'янсе:

— Що ти зробив? Проти тебе знімуть справу, а це може назавжди занапастити людину.

— Е, я вже й так занапащений!

І В'янсе сміється своїм невиразистим сміхом, який змушує ошелешеного унтер-офіцера відвернути від нього погляд.

ХІІ

Знову табір. Стрибок назад. В'янсе і я, сидячи перед пакувальним ящиком, спорожняємо третю пляшку. Між роз'єднані дошки покрівлі і стін увіходить проміння сконцентрованого жаркого сонця. Тут як горно, і не спеклися ми тільки завдяки пиву. Під гімнастеркою, по спині, по грудях котяться краплі поту.

— Що з того вийшло?

— Мені дали ще два роки. Я мав звільнитись узимку торік, за шість місяців по відступі від Аннуаля...

— Ну!...

— А тепер звільнюся тільки в лютому.

— То тобі мало вже й лишається.

В'янсе робить безладний рух і клацає язиком.

— Воно однаково. Що робитиму я, повернувшись? І яка різниця, повернусь я, чи ні. Однаково, кажу вам. Ніхто там на мене не чекає, а якби й чекали, то не впізнають мене, а коли й упізнають, то ми не зрозуміємо один одного.

Він перебігає поглядом по стелі і додає:

— У мене нема вже сил працювати за своїм фахом, а як пристати до іншої спеціальності, то доведеться починати з учня. Я міг би дістати сержантські нашивки, але голова в мене дуже дурна, та ще мені і не щастить.

Він зовсім здеморалізований, з відмінним од інших світоглядом, який тільки непокоїть його і втруднює йому життєву путь. Та я не можу довго розмірковувати про це. Я — сержант, невдовзі маю підвищитись до унтер-офіцера, і мені нема чого накопичувати тяжкі думки з приводу цих питань. До того ж завтра світанком, дуже рано, ми виступаємо, будем дивитись в обличчя смерті, і треба підтримувати в собі бадьорість та загартованість духа.

Чутки ще раз не справдилися. Так само, як і кожного дня, ранкову зорю просурмили о п'ятій, а це означає що колона сьогодні не виступає. Але щось готується. Охороняти шосе вийшли вдвоє більші проти вчорашніх сили. Відомо, що третя колона не в повному складі, і що сьогодні забирають і приєднують до нас батальйон, роз-

ташований по блокгаузах. Чутки про наш виступ стверджуються; невідомо тільки, коли саме він відбудеться. Огляд зброї та лаштунку. Ранок, в перші години, м'який і свіжий, на восьму починає пекти, а ще за дві години сонце сяє й просмикується скрізь. Мухи утворюють цілі хмари між наметами й кружляють у гарячому, повному смердючих випарів повітрі. У наметах забарвлене в золото світло гнітить спекою горна. Без гімнастерики й без сорочки можна ще було б терпіти, якби не мухи, що налітають і пробиваються всюди. Хороше було б навчитись ворушити шкірою як мули, щоб уникнути цих утомних гімнастичних вправ для рук.

Незабаром настане час підійти до бруствера і подивитись на прибуття транспорту та зустріти нового унтер-офіцера. Переказують ніби прибудуть і два загони регулярного війська на поповнення нашої колони. Їх привезуть ваговози. Сержанти дуже зацікавлені; їм хочеться познайомитись з новим унтер-офіцером. Ранок на превелику силу опирається тискові розтопленої міді сонця. Земля й парусина наметів одбивають її, і повітря згущається в рідке золото. Пацюки сплять, а мухи літають повільно, купчачись на дверях кухонь. В цьому місяці мені доручено харчування маленької громади сержантів, і тому що прибуває новий унтер-офіцер, обід треба влаштувати незвичайний. Я йду купити дечого на невеличкому базарі, який щодня збирається біля дротяної огорожі, між річкою і нею. Десятка два марокканців приносять туди з своїх сел мізерні товари. Всі вони — старі. Молодь воює або на нашому боці — в регулярному війську, в Мехалах, — або на боці повстанців. Вони

приносять яйця, фіги, курку, пару куріпок і мусять для цього пройти по десять-дванадцять кілометрів. Коли з'являється капрал, що стягає податок, кілька тубільців забирають свій товар і йдуть геть з базару. Вартість усього того, що вони продають, майже ніколи не досягає п'яти чи шести реалів, а той кладе на них реал податку. З тією приключкою, що вони — батьки або брати повстанців, кухарі офіцерів і сержантів іноді грабують їх. Кілька старих жінок в біблійних убраннях принесли з свого далекого села пакетики з чаєм, м'яту і кілька глечиків та горщиків поганенького виробу. Двоє аскарі, прийшовши на базар, торгуються на своїм жаргоні з якимось старим за пакетик чаю. Продавець настоює на своїй ціні, а аскарі дають менше. Поволі їхні голоси починають гурувати над гамором базару. Зайвий раз дається в знаки різниця між марокканцем — непідкореним, бунтарем, і марокканцем „цивілізованим“. Цей останній заразився зарозумілістю та безсоромністю еспанського солдата. Під час палкої суперечки своєю мовою він пересипає її еспанськими „йолоп“, „курвин син“ тощо, додаючи їх до рідної таємничої говірки. Це — легкий і певний спосіб упізнати їх з першого погляду. Базар жвавіє. Під таким сонцем в одязі тубільців панує білий колір. Кілька бурих бурнусів і хакі солдатів трохи різнобарвлять картину. Ось з'являється капрал — збирач податків. Якийсь старий даремно намагається довести йому, що він нічого не продає, і показує на п'ять курячих яєць, що маленькою купкою лежать на землі.

— Мерщій! — наполягає капрал, простягаючи руку. Забирай їх або забирайся!

Марокканець вражений і, підносячи до тюрбана худу як виноградна лоза руку, віддає честь по військовому.

— Заждати, пане капрале. Коли я спродати, я платити швидко, швидко. П'ять, маленьке перро, п'ять.

Капрал настоює. Марокканець в розпачі перебігає поглядом по базару. Осторонь стоїть часовий, і багнет у нього блищить проти сонця. Розчарувавшись у капралі, марокканець пояснює йому, що надіявся на його прихильність.

— Я думав ти був за мою особу. Слухаю, ваша милість.

Він знову віддає честь по військовому і йде, забравши яйця.

Попід дротяною загорожею іде дівчинка одинадцяти-дванадцяти років. На милому, чистому виду великі дитячі очі. Убрання, що було колись білим, укриває її аж до п'ят. Угледівши, що ми дивимось на неї, вона натягує на спідню половину обличчя клапоть матерії з плеча і притримує його зубами. Тіло її не має ніяких ознак змужнілості. Воно, власне, безснате настільки, що ця обачність вражає неприємно, бо свідчить про передчасну досвідченість. Наближаючись до базару, дівчинка раптом падає, сідає на одну ногу й обіруч прикриває другу. Вона голосно, не зважаючи ні на кого, плаче. Я підхожу до неї, і вона мені крізь сльози, здивовано та положливо дивиться на мене. Між пальців її точиться страшенно червона кров. Дівчинка йшла боса і наступила на скалку пляшки. Рана перетяла їй усю подошву. У часового напевне є індивідуальний пакет. Він позичає його мені, і я бинтую їй ногу, як умію. Не промовивши до мене ні слова, дівчина,

накульгуючи, іде з перев'язаною ногою. Коли я повертаюсь на базар, інший сержант штовхає мене ліктем у бік і підморгуючи каже:

— Бережися, бо в цієї дівчини сифілітичний шанкр, трипер і ввесь репертуар.

Коли перший подив проходить, я сам дивую, чому то я був здивувався. Це ж природно. Їхні батьки, брати — всі пішли воювати. Голод нишпорить круг їхніх селищ і пантрує за дітьми, за старими. Ці марно намагаються заробити на життя для тих, хто лишається, виносячи на базар свої убогі товари. А для дівчат, невинність, якщо вони зберегли ще її, становить зайву небезпеку. Солдатня користується з цього. Одного дня настане мир, батьки, брати повернуться на села порати землю. Але ненависть у серцях залишиться і передаватиметься від батьків дітям.

Я йду до головної вулиці, що поділяє табір на дві рівні половини. Тут міститься головна квартира і барак Курріто—дві найбільші влади в таборі: військова і цивільна. Ця крамничка—філія великих складів їстівного, що їх Курріто має у фортеці. Нема ще й чотирьох років, як він ішов слідом за колонами з віслюком та двома барильцями води. Аннуальський розгром був катастрофою для інших, але не для Курріта, який має тепер десять власних ваговозів, постачає харч різним полкам і відкрив у кожному таборі крамничку, де є все, чого можуть зажадати панове начальство: тютюн, лікери, гарні консерви, пиво в пляшках і газети та журнали. Останні, звичайно, з природним запізненням. Репрезентує Курріта його небіж,

який має вигляд оперового тенора і жовтувате волосся. Він водиться з офіцерами і так глибоко зневажає солдатів, що багато їх ніяковіють в його присутності й одмовляються купувати в нього. Він не захотів продати В'янсе „вина на двадцять“, щоб не вставати з табуретки, і В'янсе зауважив йому:

— Ви повинні завжди давати мені вино, коли я прихожу до вас із грошима в руках.

Курріто — на нього поширили ім'я його дядька — оглянув В'янсе з голови до п'ят із справді великопанським виглядом і відрубав по складах:

— Вошивець!

В'янсе відійшов обурений, аж жовтий з гніву. Він знає, що Курріто — теж солдат, дарма що ходить в цивільному вбранні і не відбуває ніяких служб. Потім він глянув на стіл з періодичними виданнями. Всі вони — дуже старі, але незабаром прийде транспорт і в складі його — два Куррітові ваговози з новинами. В'янсе з кількома солдатами тиняється поблизу.

— Що ти тут робиш?

— Нас прислали сюди розвантажувати машини Курріта. Я не знав цього звичаю, і В'янсе, побачивши моє здивування, додає:

— Що поробиш? Начальство наказує.

Моє мовчання надає йому духу, і він каже:

— Не знаю я, що за свинство роблять тут з тим Курріто. Власне, я знаю. Денщики офіцерів, родини яких живуть у фортеці, і один мій земляк, що служить у фірми Курріто, розповіли мені про це. Все начальство купує в крамницях Курріта, а платитиме як рак свисне. Але його

комерція приносить йому стільки, що він ніколи не вимагає з них грошей. Тільки потім дає нам, солдатам, червиві боби та рис, який став уже таким тістом, що його й проковтнути не можна. Та це ще не все. На складах у Курріта служать за прикащиків і чорноробів понад п'ятнадцять солдатів з полків, які працюють, мов негри, за харч... і який харч! Мій земляк мріє про казенний казан. Одного дня, коли він сам розвантажував три вагони, довелось йому перекинутись кількома словами з жінкою Курріта. І вона пригрозила, що пошле його назад у роту; ні більше, ні менше; неначе полковник. Він з третьої, яку призначили сюди на гору; і тому змовчав. Коли рота стоїть у фортеці, то тих, кого вони викидають од себе за якусь провину, завдають до карцеру. А коли вона в таборі, то терпи від снарядів та куль біля бруствера. Ось що робить тут цей Курріто, а далі я мовчу, бо військова служба — то військова служба.

В'янсе розповідає, що ранком одвезли трупи і що ніхто не довідався про крадіжку чобіт.

— А Діаса Уренью поклали зверху, — додає він, сміючись. Вони вже смерділи, і круки попсують собі і шлунок.

Далека курява сповіщає про прибуття транспорту. Ні; то змінений батальйон, який повертається, щоб приєднатись до нашої колонії. Шосе йде не з фортеці, і тому транспорт має прийти іншою дорогою. З ним прийдуть дві цистерни з водою, і ось уже півгодини, як солдати виладнались із своїми казанками та фляжками, щоб наповнити їх, скоро цистерни зупиняться.

— Що ви тут робите?

Ніхто не відповідає. Це й так надзвичайно ясно. Розлючений офіцер кричить:

— Я не хочу бачити нікого, доки не просурмлять іти по воду.

Туга за водою тяжить над усім таборовим життям і виповнює його, як серпневе сонце, як фізична втома або нудьга. Новакам безумно хочеться пити, і вони збувають час, думаючи про те, як виповнити фляжку, а коли фляжка повна — про те, де заховати її так, щоб ніхто не довідався. Ветерани вже не п'ють. Їм, як верблюдам, досить добре ковтнути один раз — у кантині що п'ять днів, коли видають платню. На день їм вистачає вологи, яку дає ранкова кава.

— Вода в тебе є? — питають іноді в новаків.

— Є.

— То виляй її на землю.

І вони сміються, вдоволені, що сказали таку дотепну річ. У поході їм досить двічі на день прополоскати рота, але вони не п'ють, бо тоді спрага буде ще більша. Туга новаків першими місяцями їхньої служби смішить ветеранів: „Ти п'єш більше ніж губка“. Або „у тебе заведуться жаби“. При постійній невгамованій спразі — вода бліда, несмачна, погано пахне й викликає кольки в череві. Про того, хто, ввесь укритий потом, лежить уже на землі, хапаючись руками за живіт, кажуть, що „в нього перейми“. Табір помімає соннота, легка й прозора, як на кладовищі. В одній групі, що ховається за наметами, хтось скаржиться на спеку.

— А мені нічого, — каже інший. — Навіть скорше холодно.

— Ти — літня тварина.

— Та в Еспанії ж ніхто не цікавиться ні спекою, ні холодом, хіба що під час жнив.

Коли транспорт нарешті побачили, він був уже в таборі, бо шосе тут спускається і раптом виноситься вгору. Регулярне військо — дві роти — їде попереду, на трьох ваговозах і, угледивши табор, знімає галас. Вони сидять по бортах, поспускавши ноги навколо, і стоять усередині, з шарлаховими плямами фесок на голові із чорними китицями, що майорять у повітрі. Ваговози зупиняються, і гамір стає ще голосніший. Чого це вони спинились? Мотори задихаються на холостому ході, шофер щось говорить і вимахує руками. Це — труп тубільця, викопаний кілька день тому і покладений упоперек шляху. Він обернувся вже в якусь висхлу, безформну масу тіста. Нарешті ваговози повільно рушають далі. Перша машина звертає трохи вбік, але вона, безсумнівно, зачепила за ноги мумії над вибоєм, і тіло підстрибує, падає, а потім зненацька підводиться і б'є по солдатах. Тільки борода надає їй голові подобу людини. Солдати пищать тоненькими голосами, наслідуючи зойки переляканих жінок. Дальші ваговози вже не звертають, і труп підводиться і знову падає, рухами висловлюючи свій протест і здивування. В'янсе, чутливість якого притупилася, теж стоїть на бруствері й сміється. Деякі, проте, обурені:

— А потім ми скаржимося на те, що роблять з нами маври, і називаємо їх дикунами.

— Заспокойся, — каже інший. — Найбільше дикунство це — вбити. А після того однаково — покладуть тебе в урну, чи проїде по тобі транспорт. Чому треба жаліти

труп і не жаліти живу людину? Якби цей бідолаха встав живий, ти перший убив би його.

В такому місці жалість завжди недоречна. Куди резонніша поведінка солдатів регулярного війська, яких потішає ця моторошна, невинна гра. Ваговози під'їжджають повним ходом, розхитуючи свій людський вантаж. В'янсе біжить і приєднується до загону, що має обслуговувати Курріта. Я йду в табір чекати газет та журналів. Регулярні злазять з машин, і розминаючи ноги, ладнаються в дві довгі шеренги. Сержант з місцевих, Блексен, чистенький чепурун із бородатим профілем француза-комісіонера, ладнає свою чоту тубільців. „Струнко!“. Потім, прибираючи невластивого йому войовничого вигляду, стукає закаблуками й підносить руку до фески: „Без змін“.

Блексен задкує й повертається кругом у своїх широченних, наче спідниця, штанах з хлястиком біля колін, які так смішать еспанців. „Розлічись!“.

Осторонь, далеко від метушні та гамору стоїть халупа. В глибині її старий роздмухує жаринки між двома каменями й ставить на них великий брудний прокоптілий чайник. За двадцять сантиметрів рука в лахмітті простягається над кількома ящиками, що мають виобразити прилавок, і з темного, теплого, брудного, пропахлого гарячкою, сонцем та вугіллям кутка витягає позолочену чашку із прозорим чаєм, що кисло-солодко пахтить і на поверхні якого плаває листик м'яти. Солом'яна цинівка на долівці коло стіни приймає новоприбулих, що увіходять із галасом, уже менш шумливим. Не встаючи з свого місця, старий, поважний і врочистий як патріарх, не квапля-

чись передає їм чашку по чашці. Де з ким він вітається; простягає до них руку. Пальці черкаються, не стискаючи один одного, і кожен підносить руку до серця і до губів. Трохи згодом старий витягає дудку з двох очеретин, з'єднаних з одного боку і злегка роз'єднаних з протилежного — як класична флейта фавнів. Він починає дуди. Звук з інструмента — водночас слабенький і глибокий, ніжний і проразливий. Трубки грають не в унісон; дивні звуки виповнюють вібраціями повітря і, зливаючись у дисонансі, ранять і пестять мозок. Починаєш вірити в можливість існування смертодайного звука. Розмови замовкають. Флейта вперто грає одну й ту саму коротеньку, ніжну мелодію. Атлетичної статури хлопець підходить до старого, знімає з стіни величезний бубон і підносить його шкірою до вогню. Він б'є то в середину його, то по краю, доки бубон настраюється і звучить у лад з флейтою. Тоді він підкидає бубон у повітря, а другий марокканець підхоплює його й починає обіруч бити в нього. Хлопець танцює з деякою врочистістю, роблячи маленькі кроки вбік, у такт підводячи та спускаючи плечі й трусячи китицею фески, що лізе йому в очі, а решта підохочують його вигуками. Ці солдати, одірвавшись од своєї раси через живу й гостру свідомість свого зрадництва, зберегли все ж таки надзвичайно міцні зв'язки з своїми земляками: „Сіді Могамед ларбі“¹, якому вони моляться вечірнім смерком і ранковою зорею, золотавий чай і танок. Перший і останній можуть змішатись в єдиному релігійному почутті й додати їм ще одну характерну рису — зосереджений, трохи

¹ Магомет — володар арабів.

суворий вигляд, який свідчить про буйну уяву. Невдоволення власною долею з причин, які починаються й кінчаються в них самих. Бувають обличчя, де ця досада додала до і так лютого вже виразу ще тої дерев'яної жорстокості, яка нагадує вирізьблені на маківці ціпка голівки. У халупу входить „регулярний“ — еспанець. Він носить бороду по арабськи, голячи її на шиї до спідньої щелепи, і має запас фраз місцевою говіркою. Він і собі починає танцювати, викликавши зауваження одного марокканця :

— Бути як ріф.

— Мої діди, — каже Блексен, який тільки ввійшов, — бути еспанці з Кордуви.

— Діди твої, — повторює еспанець і несподівано питає: — а скільки тобі років?

— Двадцять років чи тридцять.

Їм стільки років, на скільки вони виглядають, і старість все одно прийде, так що згадувати про дату народження або переводити неприємні розрахунки — річ непотрібна. Блексен іде молитись, і еспанець пускає якийсь жарт з приводу його молитов. Сержант знизує плечима :

— Воно — однаково. Ти — Христу, я — Могамеду. Ісус-христос був гарний пророк, дуже гарний, але Могамед кращий, — він показує на голову: — голови більше. Бог — той самий: і твій, і мій.

Еспанець, сам не знаючи чого, задоволено сміється. Він пускає ще один жарт з приводу заборони їсти „халуф“ і, почувши надворі сурму горніста, вибігає з халупи. Там не припиняється музика в супроводі сласного акомпані-мента бубна.

І справді, з транспортом прибув новий унтер-офіцер, мужчина років п'ятдесяти, сивоволосий, маленький, вугластий і моторний як білка. Злізши з машини, він якийсь час роздивляється на всі боки.

— Маю за честь з'явитись, унтер-офіцере. З щасливим прибуттям.

— Гола, сержанте! ви з третьої роти? Дуже радий. Ну, та й лабіринт же з цих наметів! Але тут не повинно бути дуже погано. Ви всі, певне, люди порядні. Це знати з ваших облич. А інші? Я — не поганий товариш, але, карамба! не всякий же такий хлопчик, як ви. У мене там шестеро дітей і жінка. Як подорожувалось, кажете? Добре, чорт побирай. Трохи попобив зад на тих непристойних сидіннях. Але подорож розважає. Я бачив сліди бомбардування, будинки, обернуті на порох, а по виїзді з Надора... яке варварство! А потім у Монте-Арруїті! Я їхав там мов по залізу. Хрести та могили. А вже коло самого табору — труп на шосе, який неначе маріонетка підводиться і б'є по ногах солдатів. Це не справляє на мене великого вражіння, але мене нудило. Я — трохи дражливий. Лікарі кажуть, ніби то печінка, та хто ж його знає? Я вожу з собою соду. А! ординарець. Гарзд, хлопче. Спусти руку. Ти, здається, трохи шахраюватий, але в нашому становищі це краще, ніж бути дурнем. Ти звідки? З Альмерії. Швидкий на розум і короткозорий. Розплющ очі. Якого року? Обережно, бо в цім ящику бінокль. А капітан? Мені переказували, ніби він ні в що не втручається. Це може бути й добре й погано; залежно від обставин. Тут можна щомісяця спожити вісімдесят — сто пайок тих, хто пішли до шпи-

талю, вбиті тощо. Ні одною менше. Якщо трапиться нагода...

Аероплани кидають бомби.

Повільно, поповзом, стрибками наближається страшний гуркіт. Сірі очі унтер-офіцера вдивляються пильно.

— Важка артилерія?

— Ні, літаки.

— А, карамба! І воно близько. Капітана це не дуже турбує? Не можна звірятись на спокійну воду. Глянь, хлопче, який здіймається дим. Що то за варварство! Ніби пожежа. А де бінокль? Швиденько, чорт побирай! Не скажеш, що ти з Альвасете.

— З Альмерії, унтер-офіцере.

— З Альмерії? А чому ж ти сказав мені спершу, що з Альвасете?

Новий вибух, ще дужчий. Унтер-офіцер удає веселе здивування.

— Це — майор Ансуаго. Ото бестія!

Солдат нишком сміється. „Симпатичний унтер-офіцер“. Зі мною він говорить, ухопивши мене за руку, трусячи мене й щохвилини зупиняючись:

— Я в кашкеті а, сонце пече. Мусів я дати розписку на сомбреро¹, але не мав часу. Всі поспішали. Ось я й у вас. Здається неймовірним, що мавши тисячі і тисячі солдатів, вони мають на обліку кожного. Тут, певне, не погано живеться. Хоч у таборі — як в таборі. Ти подумав уже про те, де я буду спати, хлопче?

— У мене добрий скруток дроту і кілок. Зараз піду по два аркуші дикта і мотузку.

¹ Сомбреро — капелюх з широкими крисами.

— Ти що ж, повісити мене хочеш, шельмо?

Ми підходимо до намета. Представлення, компліменти трохи незграбні в цім до певної міри брутально-товариському оточенні. Таборове життя кладе край звичаям чемності.

— Води в нас нема; зараз привезуть барило, але то на їжу.

Унтер-офіцер мацає собі обличчя, сиве волосся. Очі в нього запалені. Тоненький невидимий шар піску вкриває його і неприємно дратує шию, очі. А! адже й ковдра на ліжку вся в піщинках. Нема рації струшувати її, бо за півгодини вона знову буде така сама.

— Коли дме левант, то ви знайдете пісок і на пупці в себе, і на яснах — між сторінками ротних журналів.

Поки ми обідаємо, бомбардування триває з короткими переміжками, і по кожному вибусі унтер-офіцер крутиться на своїм стільці — перекинутим догори ногами ящику спід амуніції. Він поглядає на нас, чекаючи якихнебудь коментаріїв, але ми їх не робимо, і тому він каже:

— Мусить бути десь близько, — і продовжує їсти.

По обіді він п'є соду, бо в нього відриг, потім знову сідає, збирається писати листа своїй родині і попередньо з задоволенням зауважує:

— Харч добрий. Якщо ліжка і служба відповідатимуть йому, то хай воно тягнеться хоч місяці.

Сержант Лукас, огрядний, з таранкуватим обличчям, неймовірно розтягує губи й сміється своїм глухим, немов з живота, сміхом:

— Хіба ж ви не знаєте, що ми виступаємо разом із транспортом до Т.?

Глибоко здивований унтер - офіцер кладе перо й просить подати йому відомості, які стверджували б або заперечували це.

— Я не думав, що воно буде так швидко.

Він уже не пише додому. Лукас розшукує нас, щоб розповісти про це, і знову сміється своїм приглушеним сміхом, який, не виходячи поза зуби, позначається тільки коливаннями його черева та горловими звуками.

Регулярні мають гроші і виповнюють кантини. В'янсе зустрічає мене і частує цигаркою. Звичайно то я даю йому їх і, побачивши мій подив, він пояснює:

— З Курріта, зрештою, не така вже погана людина. Він дав нам пачку цигарок за те, що ми розвантажували йому машини.

Ці пакети коштують по п'ятнадцять сентимів. Слова і очі В'янсе висловлюють подяку. Я кажу йому, що ходити тепер, мавши змогу поспати в холодку — безумство. Я, дійсно, не розумію, як може він витримувати.

— А навіщо? Зараз буде перевірка зброї та лаштунку, а потім унтер - офіцер хоче виладнувати нас, оглянути наші бляшки й подивитись, чи в кожного вона є. Свою я загубив. Доведеться їм дати мені нову, якщо вони захочуть узнати, хто я такий, перше ніж кинуть у яму.

Він знову сміється. За два кроки я зустрічаю сержанта Дельграса, який прийшов із зміненим батальйоном. Він командував одним з блокгаузів, і ми не бачились три місяці. Він починає говорити і плутає, бо хоче розповісти все за одним заходом.

— Я врятувався дивом. Ледве не засипався. Сержант частини, яку ми заступили, втелющив мені відомість, а в ящиках патронів було на шість тисяч штук менше. Он який! Хай би вона завалилась та позиція! Добре ще, що завідувач складом обіцяв мені врегулювати цю справу. Він взяв на себе клопіт довести, що я не винний, і позбавити мене від гори паперів з печатками.

Далі він розповідає про мальовничіші речі і, підмор-гуючи до мене, каже:

— Каналья! Ти таки попокористався Росітою.

Обоє ми щиро сміємось. Ми — справжні друзі, погоджуємось у важливих питаннях, і якщо сперечаємось за деталей, то майже завжди просто з нудьги. У нього ясний і стиглий критерій, щоб оцінювати події. Людина культурна, він сприймає війну, як тяжкий, але минущий інцидент. Ось уже три місяці, як його батальйон і наш заступають один одного на позиціях та в блокгаузах цього сектора: коли ми відпочиваємо в таборі, одряджають їх, і навпаки. Одна люб'язна дівчинка з барака кохання зробила нам з Дельграсом честь одзначити нас споміж усіх. Це — кремезна і непогана на обличчя жінка тридцяти — тридцяти п'яти років з фігурою матрони. Під час моєї відсутності її коханець — Дельграс, а коли він одсутній — то я. Вона із задоволенням каже, що ми — хлопці „хорошого роду“.

XIII

Трохи потому, під час огляду зброї, я бачу в лаві В'янсе, стиснутого ремінням, в надзвичайно великому сомбреро, під яким ховаються верхні половини його вух,

і відчуваю якийсь неспокій. Я ледве дивлюся на його рушницю і йду далі, не сказавши йому нічого. Мені важко признатись самому собі, що я дуже поважаю В'янсе, але до тої пошани домішується певна зневага, викликана відсутністю в ньому твердої вдачі, його фізичним образом, розчавленим п'ятьма роками розумової бездіяльності.

Починаючи від огляду, зворушення в таборі не вщухає. Зорю сурмитимуть о другій рано; на той час усе має бути готове. Горністи грають і там, і тут; новий огляд чогось. Штаб правого фланга прислав директиви, і в наметах сержантів — розмови та суперечки. Дехто добре знає місцевість, де відбуватиметься операція; говорять про вигоди і незручності її. Під гамір, що нагадує свято, настає ніч. Метушня в телефонних бараках. І не встиг сон упасти на роздратовані сонцем та сушею очі, як горністи засурмили зорю. Треба виходити. Гімнастерку вдягаєш просто на тіло без сорочки, взуваєш поцвяховані чоботи. На ремінні—додаткові подарунки: рушниця, фляжка, яку я забуваю наповнити. Коли я вихожу з намета, в темряві виладнувались уже дві лави. Голоси команди, кашель, штовхани, протести. Невдовзі—все в порядку. Більше як година важкого, гнітючого ладнання з лаштунком на спині. Повільність у виконанні всіх дрібних його деталей тисне на потилицю, і болить голова. Ми, немов верблюди, майже регулярним рухом переступаємо з ноги на ногу. У мороці колона виладновується, стають на свої місця батареї, тягачі важких гармат учбового загону і танки. Величезне чудовисько потягується, напружує в мороці свої м'язи. Кишенькові ліхтарі — як тисячі миготливих, непокійних очей. Передніше

ми були інші: вино, кантина, вночі боялися марокканців, удень — дисципліни; але зрештою були солдати, люди, які думають і говорять. Тепер кожен з нас — волосинка, ніготь, зуб цього чудовиська, що закінчує вже потягуватись і, гудучи моторами та брязкаючи панцерями, витикає свою сталеву морду за дротяну загорожу. У темряві все це набуває драматичної величі.

Роздають каву. Кашовари разом із фуражиром тягнуть по рядах похідну кухню. Роздають і холодну їжу. Де-хто наповняє кавою фляжку; інші п'ють її тут же, вмочуючи хліб, який ледве пролазить у посуд. Штабний ад'ютант бігає скрізь із зшитком і олівцем в руці. Інші офіцери озиваються до нього, а він лише обмахується від них:

— Не в'язніть до мене з дурницями!

Він лічить ваговози, записує щось, розмовляє з купками якихось невиразних тіней і час од часу кричить:

— Я накладу на вас кару!

Голос у нього слабкий і високий, але він намагається надати йому всієї енергії, якої може.

Сержант Іріарте штовхає мене ліктем і пояснює:

— Хоче довести про всякий випадок, що він теж людина.

Мене дивує така мова з боку Іріарте, бо він — один з найбільш стриманих у нашому батальйоні. Нарешті ми виладнуємось остаточно і чуємо голос капітана, який повторює сигнал горніста:

— Вперед, колоно!

Ліворуч од нас на небі лежать горизонтальні смужки рожевого кольору. Зараз почне розвиднюватись. Організували прикриття — авангардне, флангові. Ар'єргард

ладнатиметься, коли ми виступимо з табору. Передають наказ: „обережно з вогнем“. Але це даремно. Уже світло; солдати курять, і дехто кидає край дороги горящі сірники. Майже всі гаснуть, перше, ніж долетять до землі; але досить, як не згасне нехай один: тоді спалахнуть усі кущики на протязі кількох кілометрів. Забороняють кидати сірники тому, що були випадки, коли хвіст колони не міг іти далі через огонь обабіч шляху. Це бажання підпалити виникає саме тоді, як ідеш повз незжаний хліб, або щось інше потрібне для ворога, і спалити його було би для нас безсумнівно корисно. Сила й життєздатність кожного, відтоді як він стане в колону, даються в знаки насамперед розумінням своєї безвідповідальності за недобрі вчинки. Це пояснюється не вдачею солдата, а всім військовим ладом, можливістю володарювати, ототожнювати себе із знаряддям руйнування.

Солдатові подобається довести це.

З колоною йдуть кілька таборових собак, які біжать у середині її і, побачивши якогось мирного тубільця, пропущеного авангардом, що знайшов його документи „в порядку“, заходяться люто гавкати на нього, але не відходять од колони.

Починаються перші неприємності: втома від перших кілометрів, яка позначається, коли пройдеш їх чотири чи п'ять, і зникає після десятого. Я трохи відбиваюсь від своєї роти і йду майже в голові слідуючої. В'янсе — в останніх рядах; він іде, зціпивши зуби, голова йому впала на плечі; вигляд у нього впертий, далекий погляд. Його дратує, що передній солдат іде нерівним кроком, і В'янсе часто натикається носом на його

ранець. Сусід В'янсе розмовляє з санітаром, який іде поруч.

— Нема ще й трьох днів, як тебе призначено на санітара. З ношами за плечима жити ще можна. Пройдеш цілі кілометри. А далі, в цепу, як доведеться тягти когось, то вже не інтересно. Коли я припаду на твою долю, то це буде понад сімдесят кіло.

— А ти думаєш я пронесу тебе більше ніж п'ятнадцять чи двадцять кроків? Для того є похідні шпиталі.

— А якщо до шосе буде далеко? Карети то не танки. Для них потрібні гарні шляхи.

— Не буде ваговозів, будуть в'ючаки з артолами¹.

— То й гірше. Значить, ви, як в'ючні тварини. Заміняють завжди кимось подібним, і вас заміняють в'ючаками.

Колона крокує в хмарі вапнястої куряви. Сусід санітара мовчить і задоволено думає про можливість того, що хтось нестиме його на спині. „Мене один раз поранили...“ — починає він розповідати, але ніхто його не слухає.

За годину по виступі дається вже чути громовання артилерії. Незабаром, дуже високо пролітають виладновуючись дві ескадрильї аеропланів і хутко лишають нас позаду. Дослухаючись до канонади, хтось зауважує:

— Це — „бутлі“ військових суден.

Потім гармати стріляють з більшими переміжками, але шум стає ясніший і чіткіший. У спокійному, густому і гарячому вже ранковому повітрі висить жахлива загроза:

— Смалять наші птахи.

Ми все ще йдемо в куряві. Вести колони пішим порядком — гарна система. Коли за плечима лежать уже

¹ Артоли (artolas) — щось як кошики або стільці, почеплені по боках в'ючака.

п'ятнадцятьк ілометрів, то пропадає інстинкт самозбереження або принаймні та елементарна обачність, яка багатьох змусить завагатися перед тим, як підвестися з землі і піти далі в цепу.

Зробивши двадцять кілометрів, які чекають на нас, ми прийдемо туди маріонетками, будемо сліпо коритись наказам, а втома, ця специфічна пропасниця путі, спрага, спека — спричиняться до того, що ніхто й не помітить, як умирає, доки не побачить себе вже на тому світі. Треба жаліти тих, які до місця розгортання їдуть ваговозами і прибувають свіжі і з незайманим запасом моральної енергії. Мабуть, командування змушує нас іти пішки, просто заощаджуючи транспорт, але це спостереження — цілком вірне.

Дорога повзе тепер по схилах гір, спускається вниз, обходить круг горбів. Краєвид стає суворіший. Ми йдемо шляхом, що веде до моря, якого не видно, яке залишається праворуч од нас, сховане за п'ятдесятьма кілометрами горяної місцевості.

Почувши назву якоїсь позиції, солдати нашорошують вуха. Ніхто не знає точно, ні куди ми йдемо, ні яка мета нашого походу. Після версії про супровадження транспорту циркулювали й інші чутки. Ми крокуємо як автомати. Подеколи забрязчить крізь полотно ранця цинкова миска, об яку стукнеться рушниця. Люди випльовують сіре грязиво, піт борознить запорошене обличчя. Іти, іти в нескінченій пустині похмурого, неродючого поля — ще годину, другу! Вже коло дев'ятої; не перестаючи братись на гору, бачимо ми димки вибухів.

Чорнувато олив'яний дим повільно розвіюється в спо-

кійному повітрі. Серед рядів, посередині шосе скачуть верхи ад'ютанти, передаючи накази. Треба й далі держатися в гору, але передова і флангові цепи підсилені; вони розгорнулися ширше, зайняли нескінчимий горб. А, може, то не наші. Ристю проїздять кулеметні команди, звертають з шляху і миттю зникають з очей. Ми йдемо і знову зустрічаємо їх. Півгодини спокійної, байдужої ходи. Наша колона — надзвичайно довга та складна для того, щоб силкуватись зрозуміти те, що відбувається, бо раптове поживлення діяльності тут чи там, слова команди, які перехрещуються над нашими головами, не справляють на нас вражіння. Ми йдемо так само, як ішли, виступаючи з табору; тільки ніхто вже не говорить. В'янсе ще більше закинув назад голову, перекинув на інше плече рушницю й утупив погляд у потилицю переднього солдата. Над нами летять аероплани і, обігнувши косогір з правого боку та повернувшись носом до долини, раптом майже вертикально, здіймаються вгору, пролітають ще кілометрів зо три і кидають бомби або корегують стрільбу з військових суден. Деякі набої дається бачити в повітрі, і майже можна стежити за їхнім спершу пришвидшеним, потім повільним, а тоді знову пришвидшеним льотом. Всі мовчать. Кожен раз, як на мить спиняється передній, зупиняємось і ми, гадаючи, що прийшли вже на місце. Але то лиш облудна ілюзія. Знову йти, знову бачити перед собою долину, що стала вже нам близькою. Ми обігнули якесь підвищення ґрунту і нарешті спиняємось перед другим горбом — меншим, на вершку якого показалися уже наші передові роти. Знову передають накази, але гуркіт по-

силився так, що не чути окремих слів — цих щілин, крізь які проглядають у секреті. Ніхто не говорить і не дивиться на іншого. Всі очі вбирають у себе літаки та вибухи, які виповнюють повітря лункими шумами з різних і протилежних боків. Регулярні, розгорнувшись у нерівні ряди на положистому схилі проти нас, зникають. Біжимо вперед і ми. Долина здається оточеною вінком з вибухів. Чути вже кулемети. Ми біжимо далі. Передня рота розгорнулася і наступає, не вживаючи ніяких застережних заходів. Ми біжимо по діагоналі, ще не втрапивши ладу, прискорюючи ходу. Відомо вже і куди ми прямуємо. За горба повертаються мули кулеметної команди вже без свого вантажу. Офіцери, а слідом за ними — сержанти жестом передають наказ розгорнутися. Ми — на горбі. Здається неможливим, як могли ми розгорнутися на таку величезну віддаль. Я бачу тільки одного солдата з правого і одного — з лівого боку; обоє лежать. В'янсе попереджає свого сусіда:

— Не шукай кущів, які охоронятимуть тебе лише від сонця. Краще вже камінь, нехай хоч з кулак завбільшки.

Над нами пролітають гранати учбового загону, який стріляє ззаду і трохи вбік од нас. Їхні вибухи орієнтують нас.

Долина струшується від страшного тріску, на ній з'являється сила вулканів, у повітрі кружляють черги з військових суден. Ідеться про транспорт, але його ніде не видно. Мабуть на цих десятих кілометрах до моря повно гармат, війська, кулеметів. І аероплани літають тепер куди нижче. Там, безсумнівно, мусить іти транспорт. Т-ську позицію ми не бачимо. А ми? Що ми ро-

бимо? По півгодинному бомбардуванні схилів, що горують над цією частиною долини, цепи регулярних починають наступати.

Маленькі, тендітні солдати змішуються з жовтуватобілим полем на відстані одного кілометра від нас. Кулемети, яких ми досі не бачили, починають бити по ділянцях між місцями вибухів. Інші покvapливо розташовуються ліворуч од нас. А ми? Кулемети теж мовчать, дожидаючи розпоряджень. В'янсе дивиться на той, що стоїть поруч із ним, і каже капралові:

— Зроби ласку, не надокучай ти мені гільзами.

— Йолоп! Одсунься далі.

В'янсе трохи пересувається і бурчить:

— Кулемети треба ставити там... де вони нікому не заважають, — робить він цікавий логічний висновок і необмірковано заявляє: — треба старатись не заважати своїм, перше ніж завдавати шкоди та втрат ворогові.

Хвилину яку вони сперечаються—жестами, не словами—під страшний шум гранат з аеропланів і з розташованих ззаду нас батарей. Ми бачимо вже, що кулі влучають у регулярних. Вогонь посилюється. Наші кулемети, намацавши ціль, обливають зливою куль підгорок горба на тисячу метрів од нас. Регулярні марно силкуються продовжувати наступ. З горба й собі уперто і влучно стріляють, і наш цеп, знову пробуючи просунутись уперед, залишає по собі кілька солдатів на землі. Вогонь з військових суден і аеропланів не припиняється і приглушує власну луну сухих або м'яких вибухів. Регулярні знову на землі і не наступають, не зважаючи на одержані накази. Дехто вагається, робить кілька невпевнених кроків і падає

трохи попереду. Нова хвиля людей рішуче і хутко біжить до регулярних, Це — третій полк. В'янсе, поклавши щоку на долоню, зосереджує на них свою увагу. Між ними і регулярними — змагання, і можливо, що більш рішучими проявляють себе легіонери „А втім, — думає В'янсе, — відвага теж іноді зраджує, і відважний, коли „вклепається“, буває боягузом“. Уклепались тепер, здається, регулярні. Вони вагаються. Дехто з солдатів тубільців одступає. Легіонери проминули цей, і два батальйони, три, десять — розгортаються в долині і наступають. В той же час маленька інтендантська колона, в диму від вибухів, протворює собі шлях до гори. Транспорт. Це — транспорт! Легіонери наступають, біжать пристрибом, озброєні тесаками. Регулярні все ще вагаються, і тоді до кулеметів під'їздить верхи ад'ютант і гукає:

— Бийте по регулярних!

Кулемети стріляють на цеп. Кулі, перші кулі сьогодні летять зависоко. В'янсе інстинктивно готує рушницю. Розлягається голос: „Уставай, сьома!“ Куди ми стріляємо? „Уставай шоста!“ Устала уже. Ворожі кулі літають тепер нижче. Знову ад'ютант, на цей раз пішки:

— Чи вони не вміють стріляти, ті кулемети?

Капрали, сержанти, які обслуговують кулемети і навмисне ціляють погано, кажуть узяти нижче, і заливають кулями цеп. П'ятнадцять чи двадцять чоловіка з неї, що лишились цілі, біжать уперед і прилучаються до легіонерів.

Але першу траншею вже покинули. Марокканці не дожидались третього полка і непомітно пересунулися вліво; не тікаючи, перемінили позицію. Наш огонь доганяє

їх, і видно, як багато їх падає; невідомо тільки мертві, чи навмисне, з обачності. Коло великого горба, який ми займаємо, стелеться рівнина, стиснута з лівого боку трьома гірськими масивами. Од неї до самого моря — десять кілометрів, і на цім просторі б'ються безперервно ось уже три дні. Вчора там знищили 35 полк. Але сьогодні транспорт увійде. Якщо не ввійде, то це може обернутися на другий Аннуаль. Транспорт мусить „продертися“ до Т. Про це промовляє прихована рішучість, яка появляється проте в кожному русі тремтячої руки, в кожному похмурому погляді. Транспорт повинен приставити воду, багато патронів, хліб, м'ясо і цукор, щоб з Т. не повторилась Р-ська трагедія. В'янсе стріляє вже по видимих цілях. Білі та сірі плями мерехтять між кучугурами землі коло траншей, уперто з'являються і швидко зникають хмарки рушничних та кулеметних пострілів ворога, і далеко, хрипке тарахкотіння їх чути на тлі вибухів бомб з літаків і випалів судової артилерії. Легіонери щезли в розколинах, за нерівностями ґрунту. Залігши зліва, марокканці засипають ворога своїм смертодайним градом. У нас вони влучають не дуже добре, але один поранений у нас є. Артилерія нашої колони б'є по їхніх нових позиціях. Нам приставили ще патронів. Кілька вибухів поспіль у траншеях, атакованих легіонерами. Невже наша артилерія стріляє по них? Ні; то залишені там марокканцями міни. Біжать уперед групи легіонерів, осмілені саме панікою. Де в кого рушниця на ремені, а в руках великий ніж. Вони падають там і там. Новий цеп регулярних випереджає їх. Артилерійський огонь посунувся назад, і транспорт не чорніє вже край рівнини. Все це досі було

для нас давним спектаклем. В'янсе чудово знає, що воно ще не починалось, і що то була лиш маленька, майже доброзвучна прелюдія. З лівого боку ворог усе ще б'є по горбу навпроти нас. Ось з'являється нова колона — довгий ряд мулів, навантажених дошками, ящиками, клубками колючого дроту, великими стосами мішків. Погоничі йдуть попереду, тягнучи тварини за гнuzдечку і намагаючись іти в лад з тим, хто перед ним. І раптом команда. Повторюючи її, підбігає Іріарте. „Вставайте, вставайте!“ Цеп підводиться з землі і врозпорошки мчить до рівнини. Схил заливає олив'яний дощ. Як завжди, коли ми атакуємо, в Іріарте при поясі на животі граната Лафіта. Йому досить розв'язати чорний шнурок круг неї, щоб граната вибухла й розірвала його наполи. В всякому разі це краще ніж потрапити в полон. Навкруги свистять, урчать кулі. Якийсь солдат тричі перекручується в повітрі й падає немов лантук. В'янсе крізь зуби каже:

— У серце; поцілили добре.

Поки ми хочемо здати собі справу з усього цього, ми вже внизу, і перед нашими запаленими червоними очима лишається вражіння чогось білого, сухого і вапнястого — землі.

За нами швидко йде вгору колона саперів. Вони мають будувати блокгауз. Поза горбом артилерія влаштувала вогневу завісу. Задихаючись, спотикаючись, перебираючись через висхлі річки, ми похмуро деремося все вище та вище. У одному з тих річищ — вузький, прямокутний вріз. Лукас з кількома солдатами біжить до нього. Річище являє собою вузький, темний шлях, який повертає під простим кутом і губиться в просторій печері, здатній

умістити п'ятдесят-шістдесят чоловіка. Це ж захист од аеропланів. У цей вріз можуть упасти і десять і двадцять бомб, не вчинивши ніякої шкоди тим, хто будуть у печері, і не захарастивши їм виходу. Сапери йдуть ще вище. В печері—два поранених і один мертвий марокканець. Там і парадна блакитна гімнастєрка з цифрою 42 на комірі, вже стара і зотліла. Коли ми добуваємось вершка горба, нас зустрічають випали, які, не вражаючи нікого, прошивають стіну диму та снарядів. Солдат, що сперечався на шосе з санітаром, падає, поранений у ногу.

— Ти можеш іти? — кричить Іріарте.

— Пхе!

-- Іди до санітарного поста.

— Мене й так підберуть.

— Іди, чорти побирай, або принаймні сховайся.

— Я буду чекати санітарів.

Іріарте знизує плечима, а солдат, обіруч підтримуючи поранену ногу, примощується спершу за нерівністю ґрунта, а потім повзе й падає у вириту гранатами з літака яму. Він думає про тримісячну відпустку і про те, що санітар муситиме нести його на спині.

Сапери скидають на землю свій вантаж. Розмістившись на вершку горба, ми дістаємо наказа наступати далі. Чи не полягає наше завдання в тім, щоб охороняти будівання блокгауза? Але ззаду нас є ще цепи. На горбі залишаються тільки наші кулемети. Ми маємо дійти аж до артилерійської вогневої завіси.

Тут і тут — телефонний дріт. Сапери розвантажуються і працюють нібито безсистемно, але безсистемність у

них—передбачена та організована, і в їхній поквалітивості нема замішання. Рушниці в них на черезплічнику, і поки одні ломами, мотиками та заступами визначають місце для блокгауза, інші лопатами наповняють мішки землею, Стоячи на ногах, не нахиляючись, вони переходять з місця на місце і підганяють мулів звичайними на селі криками, а ми, лежачи на землі, обстрілюємо крізь артилерійський огонь уперті тіні. Поодинокі вибухи хвиськають нам повітрям в обличчя. Капралові, що відійшов ближче, вмить прикрасили груди чотирма червоними орденами. В'янсе каже йому про це, а в капрала, коли він хоче відповісти, рине з рота кров. То—чотири симетрично випущені кулеметні кулі. Він хоче відійти, але тут же падає ниць і лишається на місці. В'янсе притискається грудьми до землі й продовжує стріляти. Прибувають кулемети; їхні пащі, встановлені на одному рівні з землею, горять нетерплячкою. Один з мулів, навантажений шістьма ящиками патронів, проминув захисну лінію. В нього влучають кілька куль; він кидається в наш бік, не наступаючи на нас, і мчить світ за очі. Ізза повних уже мішків витикається ад'ютант і гукає до В'янсе:

— Того мула!

Тварина біжить до марокканських траншей під зливою куль, які стрижуть траву та кущики і дзижчать у розмайрині. В'янсе не рухається, і офіцер знову звертається до нього:

— Ти сліпий чи що? Хіба не бачиш того мула?

— А що?

— Піди впіймай його.

В'янсе автоматично хоче підвестись, але рій куль гуде

йому у вухах. Він одмовляється від свого наміру, не слухаючи офіцера, націляє в мула й звалює його на землю, влучивши тварні в лопатку. Знайомий голос бурчить:

— Я накладу на тебе кару.

Під огнем невпинно працюють сапери. Поранених, убитих заступили товариші. Один упав з самого верху бруствера, куди він виліз закінчувати крайок. Хто залишиться в блокгаузі на ніч після того, як ми відступимо? Вони цього не знають. Бомбардування стає менш напруженим; кулемети мовчки виміряють відстань і чекають. В складці горба йдуть два цепи. З траншей, з цих неправильної форми, покритих вибухами борозен, що, немов величезні фонтани, викидають угору землю, стріляють перебіжним огнем. А артилерія? Навіщо було здійснити такий галас? Цеп ще більш розгортається; дехто падає, дехто підносить угору ручні гранати, і глухий шум од вибуху їх стискає серце. Але ворога відбито. Його не залишилось уже й половини; солдати зупиняються й падають на землю. Один, без сомбреро, спокійно стріляє сидячи, доки хтось ударом руки не змушує його лягти.

Бомбардування відновлюється. Гранати, гудячи, падають на триста — чотириста метрів од нас, по варварському перекручуючи пейзаж. Наші рушниці мовчать. Приходить наказ. Гарматний огонь посилюється. Знову з'являються літаки. Злива кулеметних куль пришиває нас до горба. Півгодини, година. А позад нас, у напрямі моря і далі в горах — теж підлітають у повітря і земля, і скелі. Коли розриви близько, тоді за ними слідом ідуть

різні нижчі металеві звуки від ударів скалок куль і набой. Наказ повторюють.

Коло незакінченого ще блокгауза функціонує вже телефон. Під захистом горба під'їздить до нас верхи ад'ютант і робить руками знаки. Артилерія замовкла.

Земля скопана і нагромаджена у фантастичні ворохи. В одному місці — дим між грузом. Там нема нікого. Не може бути, щоб хтось залишився живий.

Прийшов тепер час і нам — піхоті. На нашому секторі — невеличкій частині всього фронту — тиша повертає землі її загрозливу жорстокість. На хвилину яку страх паралізує притиснуті до землі серця.

Ми наступаємо з настромленими на рушниці тесаками. Ззаду, з правого боку канонада триває. Коли не стріляють, невідомо звідки чути гуркіт пошкоджених панцерних плитин танків. Земля, по якій ми ступаємо, гаряча, тільки не від розпеченого заліза гранат. На нас не стріляють, але нас оточують ряди рушниць та кулеметів, які раптом порешетять нас. Ми йдемо „на позицію“ як можемо швидко. Дано розпорядження не зупинятись у траншеї, якщо її покинуто. Як автомати, знеможені сонцем і втомою від походу, збуджувані гуркотом і безсонням — В'янсе три ночі майже не спав — ми наступаємо довгою нерівною лінією. До траншей можна кинути камнем, вони зигзагом ідуть угору, і це дозволяє марокканцям відступати, не показуючись на чистому полі і тримати нас під обстрілом. Досі, проте; ніхто не стріляє. В очах — якась тьмяна сухість. І раптом повітря, немов воно скляне, дрижить од випалів. Нахоплюється страшний північний вітер. Один літак знижується й обсипає картеччю траншеї

ззаду нас. Кілька ручних гранат падає в найближчий відгілок їх; підбігають солдати з піднесними над головою рушницями. В самій уже траншеї ми бачимо солдата, який намагається видерти з землі дрот. Чи не міни то? В'янсе байдуже оглядається назад. А відступ? Відступати ж буде важко. Під горбом, який ми щойно покинули, проходить транспорт з пораненими та вбитими. То — регулярні, які зазнали втрат від огню наших же кулеметів. Майор Ансуаго гарцює на своїм коні збоку і раптом галопом мчить через горб, зайнятий тепер батальйоном експедиційного корпусу. А ми? Треба йти далі. Побачивши, що він залишився сам у траншеї, В'янсе видирається наверх. Впало багато люду. Кілька бічних траншей ідуть навскоси до нас. Земля тут і там порита вибухами. Безладна група в п'ятнадцять чи двадцять чоловіка вагається, падає навколюшки, знову підводиться і продовжує наступати. Молоденький офіцерик — чи не вісімнадцяти років? — кидається в атаку з револьвером у руці, і всі біжать слідом за ним. Незабаром він падає. Неможливо зробити і крока; нових розпоряджень нема, і ми займаємо відгілок, що йде перпендикулярно до виритих вище траншей. Вже опинившись в ньому, ми бачимо, що сюди притягли й труп офіцера. Бандерин, який наступає разом з нами, розстеляє край траншеї сигнальне полотнище, щоб аероплани не розстрілювали нас. Тепер ми відчуваємо себе в більшій безпеці. Ніхто не розмовляє. Через піт, через порох у запалених очах і в куточках губ; через „гусячі лапки“ пилу — ми не впізнаємо один одного. Люди ледве зводять дух. Трохи вище рів іде зигзагами. У ньому безсумнівно марокканці. Якийсь новак інстинктивно стає

на варту, поставивши рушницю на землю, з гранатами в обох руках. Траншея зруйнована вибухами, але місцями заглиблена. Під огнем артилерії, що знову починає стріляти, В'янсе бачить, як наближаються два аероплани. Гранати зназовні засипають нас цілими хвилями землі, іноді мокрої. Всі спускають голови й підводять угору плечі. „Ці артилеристи ніяк не орієнтуються“. Неподалеку—щось як печера: захисток од літаків. Стіни її дрижать. Всередині—старий із простреленим горлом. Він не може говорити, але робить дружні жести і сміється. Потім він видобуває зза пояса арабський кинджал і подає його мені. Під удаваним спокоєм у ньому ховається панічний жах. Поруч із ним лежить другий марокканець і теж мовчить. Старий на мигах показує, що той — поранений, трусить його, повертає горілиць. Той не рухається. Старий робить жест байдужого здивування і, заплющуючи очі та схиляючись на бік, дає нам зрозуміти, що його компаньйон помер. Потім по його чорних, спокійних очах перебігає далека хмара. Вгорі, над нашими головами, вибухи не вщухають. Коли вони особливо дужі, старий показує пальцем на стелю і всміхається. Він сходить кров'ю. При кожній усмішці на сухій шкірі його шиї з'являється нова ниточка крові. Але від нього не чути ані найменшої скарги. Раптом наш „часовий“ нашорошується.

— Танки!

І справді, чути, як нагорі стукіт панцерних плитин мішається з вогнем наших гармат та кулеметів. Ми виходимо з печери. З траншеї видко, на тридцять кроків од нас, один з танків, який повзе, розхитуючись і здригаючись од своїх власних пострілів. Чіпляючись за

бліндажі, на нього стеребкалися п'ятнадцять чи двадцять марокканців, які застромили в щілині його цівки рушниць, револьверів і стріляють усередину, нагадуючи хижих звірів на тілі якогось пораненого чудовиська. Ми стріляємо на певність. Перед тим як зробити спробу вилізати, я оглядаю наш маленький загін. Одного бракує. Бракує капрала — бандерина, похмурого хлопця, дисциплінованого і вибагливого, який завжди появляв незвичайний військовий дух. З танка по нас кілька разів б'ють з кулеметів. Прокльони, загрози. Отак оддячують вони нам! Чи не бачили вони, що ми врятували їх? А бандерин? Якби показався бандерин, то вони побачили б, що ми з 42-го. Я спускаюсь у траншею, заходжу в печеру. Капрал, повернувшись спиною до входу, лікує старого араба матеріалом з свого індивідуального пакета. Поливши йодом обидві рани, він старанно забинтовує йому горло марлею. Потім він ляскає його по плечу й кричить; наче епілептик:

— Ви маєте рацію.

Погляд марокканця попереджає його про мій прихід. Бандерин бере тоді рушницю, виструнчується неначе на маневрах і виходить слідом за мною. Вже надворі він пояснює:

— Мене взяв жаль за нього, — і, немов бажаючи виправдитись з якогось жахливого злочину, додає: — Той, хто помирає, має право, щоб йому визнали рацію. Чи не так? І він був удячний. Ви бачили, як він плакав, сержанте?

Я охоче обійняв би капрала, та мені стояли на перешкоді його вибачання.

— Він плакав не з удрячності, — без найменшої сухості в голосі кажу я капралові, — а тому, що йод пік йому горлянку.

Плаский танк із своєю круглою маленькою баштою повзе як величезний рак. Ми дожидаємо, коли він злізе аж до останніх траншей, щоб вийти тоді й самим. Кулі з подвоєною енергією металево стукають у його панцир. Його гармата б'є по останніх окопах. З нашими мертвими перемішались марокканці в їхніх бурнусах і з голими ногами. Ми сховались, розпорошилися, і все ж таки гілочки кущів іноді здригаються і брумчать кулі, надаремно силкуючись скопати землю. Рак витрачає добрі півгодини, доки здирається до останніх траншей. Гранати рвуться вже далі. Ми рушаємо і бачимо, як схилком швидко наступає батальйон експедиційного корпусу. Ідемо вгору і ми. На насиченій блакиті полудня вулкани гранат посадовили перебіжні дерева олив'яного кольору. Танк спускається протилежним схилом. Там решта батальйона займає убогі халупи селища. Деякі з них горять. Солдати, стеребкавшись на покрівлі, підпалюють їх. За нашою спиною посилюється канонада батареї великого калібра, виповнюючи повітря глибоким, нерівномірним, невпинним громуванням. Запах диму від халуп нагадує дрова в грубі узимку. Потім чуєш інший дух — їдкий, кислий — і аптекар, який з'являється серед нас з своєю бородою і в своїх черепахових окулярах, затуляючи собі носа хусткою, мукає.

— Іприт, чорт побирай, іприт. Там унизу почали стріляти газами.

Очікування. Ідемо далі. Якийсь легіонер — рушниця в нього на черезплічнику і ліва п'ясть забинтована — іде назад, тягнучи за вірвовку корову та теля. Це — його здобич. Він шукає шлях на відступ і для порятунку від газів свого скарбу.

— Я прийшов учасно, — каже він, підморгуючи одним оком. — Хто хоче знайти там тепер щонебудь, дістане дулю. Вся худоба лежить, задерши ноги вгору і з випущеними тельбухами.

Дано якийсь розпливчастий наказ, і я передаю його своїм. Блокгауз вже готовий, і горб добре постачений кулеметами. В останньому зигзагові траншей є телефон. Чотири гранати падають на двісті кроків од нас. Ширяться чутки, ніби транспорт увійшов у Т. Десь далеко від нашого сектора посилюється канонада. Обрій увесь у тропічних бурях.

В блокгаузі є вже гарнізон. Бігти, орієнтуючись на наші власні сліди! Ми знову у взятих нами траншеях. Танк спустився з горба і відступає до того місця, де ми розгортались сьогодні ранком. В'янсе чуває, як раптом його притиснули до землі спогади про Аннуаль. Тікати, тікати! Але тепер тікають у порядку, не в деморалізованій гарячці. Ніхто ще нас не атакує. Та й хто буде атакувати, коли всі десять найближчі кілометрів затоплені повінню газів і картечі? Ми спускаємось. Поранений, якого лікував бандерин, лежить коло печери мертвий. Ми біжимо без наказу. Нам не треба підійматись на горб з блокгаузом. Наш загін, розтягнувшись, вибирає легшу дорогу, і ми обходимо круг горба, щоб вийти просто на рівнину. З блокгауза починають стрі-

ляти кулемети, і їхні кулі пролітають над нашими головами. „Ага, вони вже там!“. Заслонний огонь — дуже промовистий. Якийсь горніст сурмить збір 42-му полку.

— Не вірте йому, — бурчить В'янсе, — це в найкращому разі для другого батальйона. Ці кляті горністи завжди так роблять.

Але всі йдуть до горніста. Стій! Тепер треба спинитися. Нас хвиськають кулями, які риють землю попереду. Ми знову падаємо. Вгорі кулемети роблять своє діло. Марокканці наступають довгими хвилями, стріляють низько і часто. Цівки кулеметів шукають їх, кілька гранат падають серед них і підкидають угору одяг і шматки людей. Ліворуч, коло марабу¹, якого ми не бачили, легка артилерія розіграла групу марокканських вершників, що галопом мчали в атаку. Наш капітан — інших офіцерів ми не бачимо — добре підтримує настрій роти своїм удаваним спокоєм, занадто великим, щоб бути природним. Марокканці залишають поле, засіяне мертвими, і біжать до марабу, переслідувані нашим вогнем. Ми все ще відступаємо і проминули вже блокгауз. „Залишайтеся тут, хлопці. Як будете нудитись, ми з першим же транспортом пришлемо вам грамофон і мавпу“. Байдужість, з якою дивишся на цих людей, живцем похованих між мішками з землею, просто неймовірна. Відсутність свідомості того, що відбувається, робить солдатів скептиками і жорстокими.

Відходити нам дуже важко. Увесь фронт горить гур-

¹ Марабу — нагробок на могилі мусульманського святого - відлюдника; і сам той анахорет.

котом. На нашому секторі переважає кулеметний огонь. Кулемети регулярних безнастанно переміщуються і чинять опір надзвичайно відважно, іноді стоячи на п'ятнадцять кроків од марокканців. Бігти, бігти! Але кулі біжать ще швидше. Звідки береться стільки марокканців? Знову зупинка. Крізь наш цеп пробігає, тікаючи, інший, дуже ушкоджений. Він теж з нашої колони. Тепер горніст сурмить далеко, і всі уважно прислухаються до його сигналів. Певне, вся колона вже знову зібралася. А тут сиди ще годину, мабуть більше, чекаючи коли кулемети та третій полк зроблять своє діло. Легіонер з коровою переживає справжні муки, силкуючись не пустити її. Потім починають працювати наші кулемети, і третій полк одходить уже остаточно. Ми — посеред рівнини, яка підвищується до того місця, де ми розгортались. Тепер артилерія цілить добре. Її, певне, орієнтували з блокгауза. Ми саме збираємось почати відступати під її захистом, коли раптом по нас одкривають з фланга інтенсивний огонь. Ми переладновуємо, як можемо, фронт і повземо. В'янсе ховається коло трупів двох солдатів 42-го полка. Один з них — мій земляк, що виховував кішку в Кандусі. В'янсе відбився від решти загону, не бачить нікого, але товариство двох мерців змушує його забути, що він утратив зв'язок з товаришами. Патрони доходять краю, рушниця пече. Він заміняє її рушницями мертвих і розстрілює вже й їхні патрони. Іноді йому здається, що він бачить ціль, але здебільшого стріляє навмання, в якісь невиразні хмарки. Він убив двох мулів, що навантажені „переходили“ до маврів. Потім, утомившись, він падає в маленьку загли-

бину в землі. Проходить більше години. В обох трупів спокійний вигляд тих, хто помирає на війні. Під порохом і кров'ю майже вгадується гарний колір облич. На думку знову спадає образ „невинного полювання“. Невражені ніякою хворобою тіла підпливають свіжою кров'ю.

Вогонь такий частий, що В'янсе не може вилізти наверх і довгий час лежить у заглибині, ні про що не думаючи, з байдужістю тварини. Гранати свистять і розриваються то з глухим, то з ясним шумом, залежно від того, закопуються вони в землю, чи вибухають у повітрі, іншим разом так близько, що скалки дзизчать зовсім над В'янсе. Труп мого земляка поворухнув головою. Здорова скалка вдарила його в лоб. В'янсе руки захищає собі голову і зщулюється в своїй заглибині. Ще десять хвилин інтенсивного бомбардування, а тоді гранати починають оддалятися в напрямі до ворога. Зараз за грюкотом, уже далеким, настає тиша. Тиша смерті. В'янсе витикає голову: на рівнині нема нікого. Колона, напевне дісталася тої висоти, з якої вирушала цього ранку і на якій — за три кілометри? за чотири? — стріляють ще дві батареї, і їхні снаряди пролітають високо над головою В'янсе. Він повертається в заглибину, бере дві рушниці, чіпляє їх на себе і біжить. По дорозі лежать трупи мертвих у таких позах, ніби їх убито під час розмови. Над рівниною розлягаються голоси, але хто це: поранені чи шакал? Ще мерці. Кінь з розпанаханим черевом, і тут же на землі, щокою в калюжі крові, лежить майор Ансуаго. В'янсе нахи-

ляється, піднімає його. Майор такий худий та маленький і не багато важить. Чи не помер він?

В'янсе завдає його собі на плечі, примощує зручніше і біжить далі. Посеред путі він спиняється: здаля наближається снаряд і пролітає перед ним. Він бачить угорі мовчазні вже батареї і групи вершників, що їздять туди та сюди і спиняються глянути на рівнину. В напрямі моря гуркотять ще гармати. Транспорт з пораненими, останній, іде узвозом до санітарних автомобілів. В'янсе знову спиняється чи не поранило його? — і біжить далі. Раптом він здогадується, що рани в нього від острог Ансуага, який, розхитуючись мов маятник, зачіпає його ногами. В'янсе йде повільніше, але не може уникнути дотика до острог. Одна з них завдає йому такого гострого болю, що він за малим не падає. Тоді В'янсе випускає блюзнірську лайку, кидає труп і біжить сам.

Зійшовши на гору, він з'являється до сержанта Лукаса. Починає вечоріти. Колона, вже виладнувавшись, одступає швидким кроком. Батареї, ескадрони, обоз першого розряду. Далі — транспорт поранених, яких, дійшовши до шосе, приміщають у санітарні автомобілі, а мертвих жужмом кладуть на дах. Заходить вечір, і колона прискорює ходу. Нові розпорядження. Посеред дороги проїжджають верхи офіцери і змушують нас посуватись убік.

Скоро ми звертаємо з шосе, сутеніє. Ми йдемо до значного, добре розташованого підвищення. Дістатись до будьякого табору вже нема часу. На вершку ми станемо біваком. Ідемо швидким кроком. З глибини

мороку в ярах, долинають голоси поранених; вони кричать, загрожують, стогнуть, благають нас спинитися і допомогти їм. Але ми маємо рішучі накази.

Коли колона стала вже біваком — половина її в нарядах — В'янсе йде до сержанта Лукаса, який розмовляє з капітаном, і задоволено передає йому дві рушниці. Сержант записує номери: 72.340 і 8.211, потім бере відомість зброї, проглядає її і питає:

— А твоя? Де ж твоя рушниця?

Рушниця залишилася там, коло трупів. Він загубив свою рушницю, ніщо як рушницю. Принеси він їх хоч дві сотні — то маловажно і не має нічого спільного з злочинним вчинком утрати своєї власної рушниці.

— Вони принаймні з його роти? — звідується капітан.

Сержант каже, що ні. Капітан з сердитим жестом, не дивлячись на В'янсе, наказує:

— Іди. Там побачимо: — а коли той іде, прикликає його знову: — це ти підібрав майора?

— Так, сеньйоре.

— А чого ж ти не приніс його?

Але він не дає В'янсе відповіді і, відпускаючи його похмурим жестом, що непокоїть солдата, додає:

— Ти, здається мені, знову наробив собі клопоту.

На біваку розмовляють, їдять, п'ють воду, якої трохи залишилося в бочках. „Ми провели транспорт“ чути скрізь. Серед тих, хто зник без вісті, фігурує ім'я хлопця, що сперечався з санітаром і, мавши змогу дійти власними ногами, волів дождатись, поки приятель покладе його на санітарні ноші.

— Я знову вклепався — каже В'янсе, розповідаючи

в одній групі про свою пригоду. — Якщо на мене ще раз накладуть кару, я застрелюся.

Потім приходить капрал з аптеки, перев'язує йому коліно і впорскує щось чорне в живіт.

XIV

Великий барак для проходящих — чистий, майже комфортабельний. Солдатів у нім дуже мало. Учні оркестра вправляються на плаці в Кабреріас. Сонячним вересневим повітрям долинають їхні далекі акорди. Власне тільки ті учні й надають життя баракові, бо мешкають вони тут порівняно довгий час. Од полудня казарми майже порожні: чиновники, офіцери і кілька реєстраторів з штабу пішли до міста. Караули стоять надзвичайно далеко. Над казармами простягла своє золоте крило орієнтальна тиша, вогка запашна і блискуча. У дворі виладнуються довгі трикутні тіні бараків з їхніми цементними східцями. Вони нагадують гостроверхі чернечі каптури темноземлястого кольору і величезні, чорні, завжди відкриті роти. Я знову піднімаюсь до проходящих, бо мертвий спокій надворі нервує мене. У суворому порядку стоять старі, розбиті, застелені ковдрами ліжка. Один солдат, стоячи, пише, другий зашиває гімнастерку. В глибині барака, уклавши обличчя рушниками, сплять двоє. Ліворуч, на спинці ліжка, як завжди, сидить божевільний солдат. Вісім чи десять днів тому він разом із іншими повернувся з полону, і йому дали повний комплект: вовняну гімнастерку та нові штани, шапочку, грубі черевики.

Шкарубка червона шапочка підкреслює мертвотну

блідоту обривлого безвиразного обличчя. Величезна гімнастерка з цупкими зморшками на запалих грудях сидить на ньому як на манекені. Холоші без краг скидаються на зеленуваті труби над опухлими щиколотками й незашнурованими — без шнурків — черевиками, які показують теж опухлі стегна. Він сидить із бляшаною мискою на колінах, і в мисці у нього — половина хлібини. Він дивиться кудись у повітря і дуже часто, що дві — три хвилини, кашляє, не відкриваючи рота і не показуючи зубів. Спершу інші говорили з ним, але, побачивши, що він відповідає односкладовими словами, не виявляючи ні поглядами, ні жестами розуміння того, що йому кажуть, покинули ці спроби. Так проводить він години і години. Кажуть, він чекає паспорта, щоб, звільнившись, поїхати до Іспанії.

Єдиний момент, коли він одживає, це коли йому дають їсти. Ледве горніст починає сурмити, він біжить і стає перший, а коли людей багато — не протискується наперед і не протестує, а залишається там, де йому дають місце. Він просить наповнити йому його нову миску, стару і ще рештки якоїсь бляшанки, щоб потім, з байдужим виглядом, з'їсти не більше двох ложок. Він, переказують, вісімнадцять місяців прожив у полоні.

Поруч, спиною до нас, якийсь солдат, нахилившись над ліжком, шие, не бачачи і не чуючи нічого. Не повертаючись, він просить шахрая дати йому трохи ниток кольору хакі. Я впізнаю голос:

— Як? Це В'янсе?

Він схуд, дуже блідий, риси його обличчя розпливлися, стерлися. На нім — гімнастерка, яка колись належала

офіцерові і тисячу разів вилиняла під сонцем, від постійного прання і окропу дезинфекційної камери. Є в ній проте певна форма, яка показує, що шито її до міри, і ця елегантність не пасує до В'янсе, надаючи йому дуже смішного вигляду. Він і справді вважає, ніби вдягнений елегантно, і сміється мовчки, не виявляючи здивування. Я повторюю своє питання:

— Що ти робиш тут?

В'янсе блідне ще більше. Руки йому тремтять.

— Ви не бачите: звільняюсь.

— Коли?

— Сьогодні по обіді нас од'їздить чоловіка тридцять.

З перших же слів я помічаю його приголомшеність, але це від внутрішнього хвилювання, а не від ніяковості. Якби я поклав йому руку на плече і підбадьорив його кількома фразами, він, мабуть, заплакав би. Що з ним, з цим хлопцем?

Він говорить розумно і з толком. Правда, до мене він завжди ставився з довірою.

— Я, власне, не знаю, куди їхати. Сержант казав, що я маю назвати місце призначення, яке він запише в подорожній. А куди? Хіба я знаю? Як вам здається, куди мені їхати? Я казав, що на село до себе, і вони видали мені папери і сім песет. Тоді, значить, на село.

— Ти вдоволений?

Нічого із залишеного ним колись, там не буде... Все так змінилося. Його дожидає сила речей, викреслених уже з його життя, і він їде до них з якимось невиразним почуттям.

— Я вдоволений з того, що звільняюсь.

— А як же воно тепер буде?

— Ті, що приходять сюди, ніколи не звільняються. І я теж. Всі залишаються тут, а в Еспанію викидають ма-
няка, вичавлену вже, безживну людину.

Потім він розказує, як йому продовжили термін служби за ті рушниці і за те, що він не доніс трупа. Вони запевняли, ніби Ансуаго був ще живий.

— А коли він був такий живий, чому вони не підібрали його?

В'янсе всилює нитку. Колишній полонений кашляє, не рухаючись, у своїм кутку, і хрипить як астматик. В'янсе бере з ліжка клаптик зеленої ганчірки і знову заходжується шити. Від того часу минув уже рік. Морально і фізично В'янсе — руїна, хоч рухи в нього і координовані, і сам тримається на ногах.

— Що ти шиєш?

Шукаючи гудзика, він по казарменому смітнику знайшов мідяну медаль. Тепер він пришиває її за вушко до зеленого клаптика.

— Якщо з'явитись туди без нічого, то подумують, що з тебе було мало користі.

Мовчанка, під час якої він невміло і швидко шиє. Вечір м'який. Знову, з міста, долинає безперервне виття сирени. В'янсе підводить голову і дослухається, сплотивши ще більше:

— Це — поїзд з Дріуса.

— Ні, з Сан Хуана де Лас Мінас, і везе він, до набережної руду.

Він говорить, не чуючи самого себе. Медаль — готова. Він накладає її собі на груди.

— Не туди ж бо ; з іншого боку.

В'янсе виходить у двір. Перед тим я обіймаю його і даю свою „цивільну“ адресу, бо мабуть, йому колись придається моя поміч, а сам іду до унтер-офіцерської кімнати. Я хочу читати, але ноги несуть мене до вікна в двір. В'янсе спускається сходами і обертається глянути на мене, певний, що я коло вікна. Посеред двору, весело перегукуючись, ладнається група солдатів. Один з них рівняє ряди. Тиша в казармі стає ще глибшою і не зважаючи ні на що, надає їй якоїсь інтимності. У широких проміжках між бараками голубіють далеке море і небо.

Побачивши солдатів уже виладнованими, часовий із заздрістю каже :

— Ой, боже ! Скільки їх іде відразу !

В'янсе стає в шеренгу. З казарми, застібуючи гімнастборку, поспіхом виходить сержант і ще здаля командує :

— Струнко ! По чотирі справа розлічись ! Похідним порядком... руш !

Крики, ура !, галасливі прощання.

XV

Чотири дні і три ночі в дорозі. Холодний, конкретний безвиразний пейзаж, а в ночі, у мороці за вікном — мовчазна, чорна, абстрактна Іспанія. В'янсе в'їхав до неї через блакитно-білу Малагу. Ввесь його багаж — дві пачки тютюну — відібрали йому на митниці. Поки він добувся до магістральної лінії, поїзди були старі та вбогі, а вагони відгнали тліном. Пасажири штовхали один одного колінами, сиділи занадто тісно, і годинами

дивитися в очі візаві — обридало. Олин з них спитав у В'янсе, чи даватимуть йому за медаль пенсію. В'янсе збрехав, сказавши, що даватимуть, а якийсь каталонець заходився пояснювати, як дорого коштують такі дрібнички платникам податків. На магістральній лінії — перелюднені вагони. Після пересідання в Мадриді поїздка стала нестерпною. Тільки звичка до дисципліни могла трохи пом'якшити муки від неї. Лише наприкінці путі, опинившись сам у вагоні залізничної вітки, яка вела до кінцевої станції, В'янсе прийшов до пам'яті: „Ніхто не дожидає мене. Ця країна — зовсім не та, яку я пам'ятав, яку я покинув. Все — чуже. І всеж таки мені кортить скорше приїхати, і, здається, воно вже близько“. В'янсе хоче бути вже на шосе, на одному з двадцяти кілометрів дороги суворою, неродючою країною, щоб, пройшовши їх усі, за складкою гори, побачити рідне село Урбієс. Він не знає, що робитиме там, як почне жити знову; а йому то однаково. Він з кінця в кінець перетяв усю Еспанію. Бачив рівнини і гори такі, як в Африці, і селян, високих і мовчазних, як марокканці. Однакове, все — однакове, таке як і там. Але чому люди тут такі покірні? Невже досить Гібралтарської протоки, цього „водяного рукава“, щоб змінити їх так? В'янсе уявляє собі це дуже невиразно. Певне лиш те — робить він висновок, — що тепер, коли він повернувся, все в Еспанії має новий, похмурий вигляд.

Коли він їхав до Марокко, все було відмінне. Був юнацький порив, оптимістичний настрій. По станціях стояли купки старих жінок, які плакали, розлучаючись із своїми дітьми та внуками. Безладний і веселий воен-

ний ешелон. Солдати крали на станціях склянки та пляшки, щоб жбурляти їх потім у колійних сторожів. Дим з димарів сільських будинків промовляв про добробут, про спокійне, приємне хатне життя. Вчувалась якась нова сила в тарахкотінні поїзда, брязкоті металевих мостів, що, гудячи, залишались позаду, в піснях, у бурдюці вина. Ешелон їхав на війну. Словами, що нагадували „Мого Сіда“¹, проважали їх іноді на пероні мовчазні старі діди, і в тоні їх голосів ледве чути було іронію.

— На мавра, хлопці, на мавра!

Поїзд зупиняється. Малесенька станція. На пероні— кури, у віконці — горщики з квітами Селянин прощається з дружиною і з молодецтвом подорожнього лізе у вагон. Од розхитаного воза, що стоїть неподалеку, підходить, тягнучи за собою пужално, його наймит:

— Швидкого повороту й доброго здоров'я. Це — головне.

В очах у жінки — еротичний нестям. Од неї від'їздить самець. В'янсе спостерігає її. Поїзд рушає. Жінка майже несамовито вигукує слова прощання.

— Оце — жінки! — самовдоволено каже селянин, сідаючи.

В'янсе передбачає, як з тою ж нестямною в очах дружина його віддаватиметься наймитові. Селянин здається йому якимось блаженным. У жінках він бачить самі пороки та вади, в чоловіках — полохливість і глупоту.

Селянин розгортає папір, витягає яечню між скибами хліба, одрізає половину і мовчки подає В'янсе. Той —

¹ Сід — одян з героїв еспанського національного епосу.

уражений і вагається. Селянин утуплює в нього спокійний, упевнений погляд.

— Їжте собі; не турбуйтеся, а далі я дам вам смоктнути з бурдюка.

В'янсе, не подякувавши, навіть з прихованим невдоволенням, бере. Селянин питається:

— Скільки часу були в маврів?

— Я — звільнений.

— Га?

В'янсе намагається піднести голос:

— Я — звільнений.

— Три роки?

В'янсе стверджує.

Він не наслідкується признатись про продовження йому терміну служби, бо це свідчило б за його погану поведінку.

— У мене двоє синів.

— Двоє синів? Якщо у вас двоє синів, то старайтеся, щоб вони не пішли на війну.

— А що ж можна зробити для цього? — з скептичним виглядом питає той.

— Убити їх.

Вражений селянин мовчить, а В'янсе, весь почерво-нівши, додає:

— Або послати їх до Америки.

У рамках віконець, обабіч поїзда, крутиться поле. Дві величезні грамофонні платівки. Одна грає хоту¹, друга видає довге, повільне мукання. Селянин вистромлює у вікно голову:

¹ Хота — еспанський національний танок.

— Подивіться на канал Де лас Берденас.
— Невже роботи посунулись аж досюди?
— Як поїдете далі, то побачите куди більше. Витра-
тили кілька сот мільйонів. Від березня починаючи, на всі
ці роботи виходить мільйон щодня.

В'янсе п'є просто з бурдюка. Свіже, гостре, міцне вино,
здається, кипить, проходячи у жили. Далеке, різке гудін-
ня. Хочеться розмовляти. Язик дубіє, і не знаєш куди
звернути очі. У шибку б'ється муха. В'янсе розчавлює її
пальцем, вибухає сміхом і витирає руки об штани. Селя-
нин дивиться в інший бік і зціплює зуби. Бурдюк ані
трохи не збігся; він такий самий напругий і обдутий.
А В'янсе вже п'яний.

Він вилазить з поїзда і на мить зупиняється на пероні.
У шибці дверей одбивається його добре покроєна гімна-
стерка, гімнастерка офіцерська, помита, залатана, обсми-
кнута над брудними штанами. Станційна служниця зди-
вовано дивиться на нього, кличе другу, і обидві захо-
дяться сміхом. В'янсе — ошелешений, він хоче сказати їм
який небудь комплімент і каже непристойність. Інстинк-
тивна жадова помсти бере гору над бажанням бути чемним.
Жінки ображені, і В'янсе, повернувшись уже спиною до
станції і вийшовши на шлях, чує, як вони лають його.

Поле, краєвиди — не такі, якими він уявляв їх собі в
Марокко. Між тутешнім і тамтешнім полями нема великої
ріжниці. Кущики, глина, біла чи бура, подекуди червону-
вата земля. Круки — такі, як і там. В'янсе гадав, що ця
земля промовлятиме щось його серцю. В його розгубле-
ному подиві є, проте, точка опертя. Уперше за такий

час він знає, куди йде. У нього є мета, певний напрям. Він іде до свого села; до куточків, де спливали його дитячі роки, до старого будинку, до ланів, що обробляв його батько, до маленького кладовища: дворика не більшого від інших, з дерев'яною, потрісканою брамою, з маленьким хрестом у горі. Дорога — то нічого. Треба пройти нею, не помічаючи її, не силкуючись зрозуміти ні її припад, ні її тягот. Іти аж до самого села. А там йому досить буде поглянути на горобців на дахах і побачити особливе повітря, яке окреслює та обрямовує кожную вулицю.

В'янсе знову озирається навколо. На горі там — замок. Він має безлюдний і холодний вигляд. В руїнах його В'янсе чатував колись на хижі птахи. Трохи нижче, на смітнику Бікара — сусіднього села — він звичайно дожидав їх, сховавшись за якимось падлом, запасшись дзвоником та мідяним нашійником. Коли якийсь яструб наближався на достатню віддаль, він кидався на нього. Птахи мусіли пробігти метрів з десять перше ніж знятись у повітря, а В'янсе тим часом схоплював їх, голіруч борюся з ними і, перемігши та наклавши нашійника, пускав на волю. Потім птах, брязкотячи дзвоником, ширяв у блакиті над селом, а В'янсе збирав лаври та ентузіазм інших хлопців і похвали потішених дорослих. Ці спогади прокидаються десь поза ним, немов стосуються вони до якоїсь іншої особи. В'янсе прискорює ходу, несвідомо надає їй військової розміреності, і у вухах йому бринять звуки сурм.

Втомлений сідає він у канаву і з досади дивиться в обидва боки. Гора, долина, небо, дерева, птахи — з по-

дразною холодністю зберігли своє місце. Це зрештою — природно. Зберіг, мабуть, і він своє; але тепер він не знає, де воно, чим, власне, цікавлять його ті, або ті речі. Отой чоловік, що йде сюди з таким рішучим і байдужим виглядом, безсумнівно — бідак. Він голодує з голодними, мерзне і терпить од спеки, коли того забажає примхлива погода; дружина зневажає його, хазяї трактують як тварину; а одного дня, з якогось приводу, його вб'ють. І все ж таки та людина чогось добивається, змагається, працює.

— Помагай бі! Є сигара? — питає В'янсе, який і не підозрівав у собі нахилу до жебрів.

В'янсе, встає і рушає далі. Ще один кілометр механічної ходи. Раптом він зупиняється.

— Хто я? Де я? Чому все це не моя країна? Хіба я чужоземець тут?

До нього швидко під'їздить і зупиняється автомобіль. Його кличуть. В'янсе віддає честь по військовому. Шофер питає, чи веде цей шлях до Асуари.

— Так, сеньйоре. На закруті побачите Бікар, потім, не доїжджаючи до Урбієса, мого села, дорога ще раз поверне, і третє село буде Асуара.

— Ти туди і йдеш?

— Так, сеньйоре; до Урбієса.

Один з пасажирів каже, що він може сісти в машину й показувати шоферові дорогу. Шофер питає:

— Ти у відпустку?

— Ні, сеньйоре; я приїхав з Марокко.

— То на тобі, значить, повно нужі.

В'янсе хоче пояснити:

— Але ж я..

Шофер, проте, не слухає його і обернувшись назад, каже :

— Я знаю, куди їхати, сеньйоре; не треба, — і рушає.

Надвечір, звернувши з шосе, він доходить до перехрестя двох доріг. Ще сто кроків — і вниз, у долині, покажеться дзвіниця. Ось — купа каміння, під якою, переказують поховали одного придорожного розбійника. Римський звичай зберігся тут, і кожен перехожий кидає сюди свій камінь. В'янсе біжить, в два стрібки пробігає останній відтинок дороги і в нетерплячці вдивляється в долину. Вниз — спокійне, брудне озеро, де відбивається останнє сонячне світло. А село? В'янсе знову озирається навколо себе. Вражіння таке міцне, що перетворюється на якусь тупу байдужість. Село — там, під цією спокійною водою. Почувши вгорі скрипіння вагонеток, В'янсе зрозумів цю підлоту. Вони вкрали його село і втопили в одному з басейнів загальної зрошувальної системи. Урбіс — під водою. Його будинок, земля, яку толочили його батьки, все це тепер — ткань, намул, водорості. У В'янсе вкрали його село. Живущі спогади, які витали над рогами вуличок, над колодязем на площі, над будинком кури, і які були відправним пунктом для всього його життя, щезли назавжди. Підсвідомий порив змушує його зійти вниз, до води. Раптом потік цементу, що спускається невідомо звідки, зупиняє його, і якийсь голос зверху гукає:

— Гей, роззяво!

Показуються вагонетки. В'янсе з цікавістю відчаю іде вгору. Там його зупиняють робітники :

— Куди це ви йдете? — питається один, жуючи недокурок.

— Сюди, на село до себе.

— На село до себе?

— Авжеж. До Урбієса.

— А плавати вмієте?

Решта сміються.

— Поверх нього щонайменше п'ятнадцять метрів води. Хіба ви забули там щось?

Вони знову сміються. Тепер сміється і В'янсе, але сміх його зворушує робітника, який працює коло гальм транспорту.

— Урбієський басейн, — пояснює він, — займає всю влоговину і йде ще на десять кілометрів униз. Там головна гребля. Через те, що кілька ярів засипали і прокопали нові водоймища, вода зібралась сюди, але це — кіщо проти того, що має бути. Мешканці села пішли працювати до Барселони. А дехто залишився працювати тут; чи не так?

— Так; тільки вони в Тормосі. Дві родини, здається, подались до Віолади. Як хочеш потрапити до Урбієсу можеш піднятись вагонеткою.

— Вагонеткою? — перепитує ошелешений В'янсе.

— Папери сільської ради і решта перейшли до робітничого селища цієї ділянки, яке — те саме, що був і самий Урбієс, або навіть ще краще, бо там є кафешантани і можна випити вермуту і всього на світі.

Великі дерев'яні та цегляні бараки, де набгано робітників, як солдатів у казармі.

Подекуди — маленькі павільйони з висними залізними сідцями.

Все — тимчасове, холодне, нехарактерне.

— Це — Урбієс? — з своєю дурнячою усмішкою питає В'янсе.

Підходить купка молодих робітників. В'янсе, ще жалюгідніший у своїм уборі — в тій коротенькій гімнастерці з майже жіночою талією — зупиняється. Тут і там чути співи. Ця молодь прагне бійки.

— Хай живе наша армія! — гукає один.

А другий навмисне тоненьким голоском поправляє:

— Армія! Ні! Міліція, сеньйора, міліція!

В'янсе випростується.

— Який курвин син сказав це?

— Я! — виступає хтось наперед. — А що?

Ці слова мають величезний успіх. Всім цікаво, як реагуватиме на них В'янсе. Бачивши, що він вагається, вони виносять безапеляційний присуд.

В'янсе намагається протестувати, але голос майже не виходить йому з горла, і це викриває його фізичну кволість, його нижчість.

Поруч із цими хлопцями, він здається хворим, нікчемним старим. „Навіщо!“ думає він. Його бере сумнів, він вагається.

— Не плач; чого там — незграбно потішає його хтось. — Ходім, вип'ємо по чарці.

Решта сміється. В'янсе дозволяє відвести себе до шинку. Один кулаком збиває йому з голови шапочку, інший зриває з грудей медаль, а В'янсе, гадаючи, що вона впала, починає шукати її: запалює сірник, обпалює

собі пальці, нишпорить руками по землі. Знімається колотнеча. Його штовхають, ображають словами, сміються з нього. Коли В'янсе приходить до пам'яті, він уже в кафе. В бараці повно робітників. В одному кінці його, на рівні з дошками столів — поміст. В глибині — строката ковдра з жовтими й зеленими смугами. Час од часу на поміст виходить жінка — в рожевій блузі, з роз'їденим лишаями носом — і погано співає в супроводі рояля, на якому грає старий дід. На вбранні публіки — вапно; грязь — на руках, на обличчях. Проходячи, В'янсе ні на кого не дивиться. Він почуває себе центром цікавості всього кафе, об'єктом в'їдливих іронічних зауважень. За що? Опинившись сам, за далеким столиком, він зводить дух. Коло помосту стоять молоді хлопці з похитливими очима. В'янсе ледве здатний обміркувати останні події. Між уривками музики і вискотнею співачки снується нитка його розгублених думок. „Село, Урбієс, загинуло в басейні; могили батьків теж поховані під брудною водою. Все стерлось, все розвіялось назавжди в повітрі“. Передніше, навіть у найгірші моменти походу, у нього була якась тверда моральна база: його дитинство, його село, знайомі поля, вулиці, тодішні діти, що стали вже дорослими. Тепер йому здається, ніби він ходить по хмарі, ступає по повітрю. Життя його починається десь у нескінченному, не має бази, на яку можна було б спертися, щоб іти далі.

У нього сімдесят сентимів. А робота? Чи легко буде знайти тут роботу.

На це питання випадково відповідає фраза якогось селянина за сусіднім столом:

— Наймитів ніхто не хоче брати. Народу скрізь забагато, і наймають хіба тих, що приходять із своїм мулом та возом.

В'янсе вперто дивиться на три круглі електричні лампочки, які горять, закутані в блакитну марлю. Йому здається, ніби він висить у повітрі, як повішений. Мотузка — це таємниця, захована вглибині його погляду; секрет, що підносить його над іншими, але, леле! — за горлянку.

Жити, кохати, перемагати? Ця таємниця підтяла при корені всі його пориви, призвела його до фатальної байдужості, яка керує життям незаселених, мертвих планет.

Співачка виходить співати „Почесний Хрест“, дуже популярні патріотичні куплети, де мова мовиться про сліпого солдата, що потрапляє в обійми своєї нареченої. Співачка пришпилила собі на блузу ту медаль, і коли вона підкресленими рухами відзначає такт, медаль метляється в лад йому. Приспівок такий:

„І ніжніє серця жіночі;
І голосніє сурми слави
Солдатів завжди зустрічають
Вітанням „Хай живе Еспанья!“

Це „Хай живе Еспанья!“ вона повторює тричі, з циганськими інтонаціями і вихляючи стегнами.

К і н е ц ь

Ціна 3 крб. 75 коп.

оправа 85 коп.

папка 50 коп.